

LAIDONERI MUUSEUMI
AASTARAAMAT
2003

III

Laidoneri Muuseum
2004

Laidoneri Muuseum
2004

Koostaja: Leho Lõhmus
Tõlked inglise keelde: Maarika Varres
Tõlge vene keelde: Irene Lään
Toimetaja: Eve Pärnaste
Korrektuur: Anu Rootalu
Kujundus ja makett: Kadi Pajupuu

© Laidoneri Muuseum (General Laidoner's State War Museum), 2004
© Teostus: SE&JS, Tallinn, 2004

ISSN 1406-7625

Published and printed in Estonia, 2004

SISUKORD

Saateks	6
Hannes Walter, <i>dr. phil.</i>	
Laidoneri Muuseumi direktor	
Laidoner Muuseumi tegevusest 2003. aastal	8
Leho Lõhmus, <i>dr. phil.</i>	
Laidoneri Muuseumi teadusdirektor	
Tank murrab läbi	17
Hannes Walter, <i>dr. phil.</i>	
Laidoneri Muuseumi direktor	
Eesti ja Läti sõjaväeluure struktuur 1930-ndail: võrdlus Saksa <i>Abwehri</i> ga	36
Ivo Juurvee, <i>MA</i>	
Eesti sõjaväelaste pagemine Punaarmee Suvesõja ajal	48
Tiit Noormets	
Eesti Riigiarhiiv	
Eesti Sõjakooli VII kursus 1929–1931	72
Mihkel Hennoste, kommenteerinud Hannes Walter	
Georgi rist	90
Leho Lõhmus, <i>dr. phil.</i>	
Laidoneri Muuseumi teadusdirektor	
Juudid Eesti Vabadussõjas	102
Tõnis Nõmmik, kolonel, Kaitseväge peakaplan	
Eesti tankitõrje 1940. aastani	106
Toe Nõmm	
Kaitseministeeriumi relvastuse büroo juhataja	
Ma olen eestiaegne... Maria Laidoneri kirjutatud palvekirjad Vladimiri vanglast	134
Irene ja Tanel Lään	
Laidoneri Muuseum	
Päevikut lehitsedes	149
Leho Lõhmus	
Ühe käskkirja jälgedes	155
Leho Lõhmus	
Rein Helme. In memoriam	157

Saateks

Oleme jõudnud Laidoneri Muuseumi kolmanda aastaraamatuni. Hõisata ei maksa, ent teisalt polegi seda nii vähe. Regulaarsuse tagamine paistab olevat üks keerulisemaid ülesandeid. Kes on elus pidanud tutvuma erinevate perioodiliste väljaannete kartoteekidega, teab, et ka meie väikeses keeleruumis on käivitatud kümneid, võib-olla sadu perioodilisi väljaandeid, millest on ilmunud... esimene number.

Akadeemilise sõja-ajaloolise aastaraamatu eeliseks on esialgu veel see, et aastakümnete pikkune "auk" publitseerimises on nii mõnegi mehe sahtli käsikirjadest punni ajanud. Paraku pole kaugeltki kõik, mis kunagi kirjutatud, enam sellisena trükimusta väärt. Ja teisalt ei saa just kiita teemavaliku mitmekesisust. Pool-mälestuslikku, pool-publitsistlikku kraami viimasest suurest sõjast on terve mägi, kuid katsuge leida asjalikku Eesti-keskset käsitlust näiteks Krimmi sõja käigust Läänemerel. Probleem!

Oleme oma kirjastamispoliitikas püüelnud jätkuvalt mitmekesisuse poole ja loodame, et ka kolmas aastaraamat vastab sellele põhimõttele. Tanki-temaatikaga (koos tankitõrjega) jõuab lõpule maaväe soomusjõude käsitlevate konverentside materjali publitseerimine. Lennu- ja mereväega ei ole kiiret, sest siin on äsja ilmunud mitu kõrgetasemelist raamatut. Järgmise aastaraamatu oleme aga otsustanud tervikuna anda meie relvastuse peaspetsialisti Toe Nõmme käsutusse Eesti suurtükiväe materiaalosa monograafiliseks käsitluseks.

Teadusdirektor Leho Lõhmus, kellel lasub aastaraamatu kokkupanemise põhiraskus, jätkab käesolevas ülevaadet tsaariväe autasudest, mida jagus ka eestlastest soldatitele. Tiit Noormets annab uue aspekti 1941. a. sündmustikust.

Ivo Juurveelt on luurelugu ja loomulikult ei saa aastaraamatust puududa Laidoneri perekonna teema (Tanel ja Irene Lään). On ka dokumente ja mälestusi ning vähe, ent loodetavasti huvitavalt valitud pilte.

Käesoleval, 2004. aastal möödub 90 aastat I maailmasõja algusest. Seda tähistavad sõja-ajaloolased kõikjal. Ka Laidoneri Muuseumil on kavas vastav sügiskonverents ja näitus. Unustamata Eesti sõjaajalugu kitsamas mõttes, on Eesti sõjamuuseumi strateegiliseks põhisuunaks siiski üha tihedam integreerumine uurimistööga Euroopas, eeskätt riikides, mis on otseselt seotud meie sõjaajalooga. See vajab uusi lähenemisnurki, uut metoodikat, otseseid kontakte ja mis peamine – noori innukaid uurijaid. Pole midagi nii masendavat kui sahtlisse kirjutamine. Loodan, et meie aastaraamat on vähemalt osaliselt noortele stiimuliks uurida, sest töö jõuab ka lugejani.

Dr. phil. Hannes Walter
Laidoneri Muuseumi direktor

Uue ekspositsiooni ülesseadmine juunis 2003.
Foto B. Mäemets.

Laidoneri Muuseumi Tegevusest 2003. aastal

Leho Lõhmus, dr. phil.
Laidoneri Muuseumi teadusdirektor

Aastaraamat

2. aprillil 2003 esitleti Laidoneri Muuseumi teist aastaraamatut.

Artiklid raamatus: **H. Walter, L. Lõhmus, M. Reintam, I. ja T. Lään**, R. Juursoo, T. Nõmm, T. Noormets, P. Saan.

Konverentsid

- 6. juunil 2003 toimus konverents "Tank murrab läbi".

Ettekanded:

H. Walter – Tankid I maailmasõjas

T. Noormets – Tankid maailmasõdade vahelisel perioodil

L. Lõhmus – Eesti tankiohvitsere

M. Õun – Tankid II maailmasõjas

kindralmajor A. Laaneots – Tanki areng pärast II maailmasõda.

- 4. detsembril 2003 toimus Eesti sõjaväemuusika 85. aastapäevale pühendatud konverents.

Ettekanded:

O. Kasemaa – Orkestriliikumise ajaloost Eestis kuni 1940

J. Vuolio – Soome sõjaväemuusika arenguhooni 1918–1939

M. Amon – Puhkpillimuusika seotus Eesti Kaitseliiduga XX saj. 20.–30. aastail

P. Saan – Eesti sõjaväemuusika tekkimine ja areng 1918–1940

L. Lõhmus esines konverentsil "Valga piirivalvepiirkond – 80" 28. märtsil 2003 ettekandega "Sõjamuuseum eile ja täna" ning spordiselts "Kalev" korraldatud konverentsil "Leopold Tõnson 125" 25. aprillil 2003 ettekandega "L. Tõnson – Eesti ohvitser".

H. Walter esines konverentsil "Soomepoisid võitluses iseseisva ja demokraatliku Eesti Vabariigi taastamise eest" 4. oktoobril 2003 ettekandega "Võõras mundris isamaa eest".

Ekspositsioon ja näitused

- 6. juunil toimus uue ekspositsiooni avamine I korrusel. Koostajad: **T. Lään, H. Walter, M. Reintam, L. Lõhmus**. Näitused "Enne ja pärast lahingut" ja "Orden tahab koju". Ekspositsiooni jaoks valmis makett Eesti sõjaväe kasutusel olnud tankist "Renault" moodsus 1:10 (autor A. Valter).

- 17. juuli – 4. august numismaatika näitus. Koostaja: **L. Lõhmus**.
- 4.–30. august näitus “Admiral Sir Alan West Tallinnas ja Viimsis”. Koostajad: **T. Lään ja B. Mäemets**.
- 5. septembril avati näitus “Kahe keisri kaardivägi. 1812”. 130 realistlikku miniatuuri mõõdus 1:32, valmistanud Jüri Kotšinev. Graafika ja bareljeefid Väliskunsti Muuseumi kogust. Koostajad: J. Kotšinev, **M. Reintam, T. Lään**.

T. Lään koostas näituse “J. Laidoner – 120 aastat sünnist, 50 aastat surmast”, mis avati Eesti Moskva saadkonnas 12. märtsil 2003.

H. Jõgi ja T. Lään koostasid näituse “Kindralmajor R. Tombergi elust ja tegevusest”. Alates 25.05.2003 eksponeeritud Õhuseiredivisjonis.

Sõjaajaloolise materjali kaardistamine (L. Lõhmus)

2003. a. külastatud Narva, Rakvere (Lääne-Virumaa), Saaremaa, Järvamaa, Mahtra (Raplamaa), lisaku (Ida-Virumaa), Karilatsi (Põlvamaa) ja Põltsamaa muuseumid.

Välissidemed

Muuseumi delegatsioon külastas Leedu Vytautas Suure sõjamuuseumit Kaunases. Loodud esimesed koostöösidemed.

Jätkunud kontaktid ja vastastikused külaskäigud Läti ja Soome sõjamuuseumiga. Vastastikused külaskäigud Rootsi Armeemuuseumiga. Loodud esimesed koostöösidemed.

Trükised ja teadustöö (lisaks aastaraamatule)

L. Lõhmus:

1. Osavõtt ETBL 2. osa koostamisel ja elulugude kirjutamisel.
2. Osavõtt kogumiku “Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased” 3. osa elulugude kirjutamisest (ilmus 2003).
3. 2003. a. ilmus trükis “Hiiu-Rahu kalmistu”.
4. Kindralmajor Aleksander Tõnissoni eluloolise kogumiku koostamine.

H. Walter:

1. 2003. a. ilmus “Võitlused Läänemerel 1918–1919” (koos M. Õuna ja P. Sammalsooga).
2. 2003. a. ilmus “Võidutule süütamine” (koos T. Tamlaga).
3. Osavõtt kogumiku “Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased” 3. osa elulugude kirjutamisest (ilmus 2003).
4. Eesti ohvitseride biograafiline kogumik. Andmebaasi kogumine jätkub (koos T. Tojakuga).
5. “Jüriöö teisiti”. – “Horisont”, 6/2003.
6. “Kaitseväge lippude saamislugu”. – “Sõdurileht”, 16.11.2003.

T. Lään:

L. L õ h m u s

1. Materjali kogumine teemal "J. Laidoner Eesti välispoliitikas 1920. aastatel".
2. Väljaande "J. Laidoneri kõned ja esinemised" koostamine.

M. Reintam:

1. Bakalaureusetöö "Sõdur Vabadussõjas" koostamine, töö arhiivimaterjalidega.

Kogude täiendamine

Kogud kolitud uude ajutisse hoidlasse I korrusel.

Suuremad annetused:

1. San. koloneli O. Liik'i VR I/2 arhiiv, sõjaväehaigla külalisteraamat ja tema välikirurgiliste instrumentide komplekt.
2. Kindralmajor R. Tombergi arhiiv (ordenite diplomid).
3. Kapten Robert Uusi paraadmõök.

Suuremad ostud:

1. Kindralmajor G. Jonsoni hõbepitsid, mõeldud kinkimiseks ohvitseridele (10 tk.).
2. Eesti kaitseväe vormikomplektid 1930. aastatest – ratsarügemendi ja I jalaväerügemendi allohvitser.
3. San. koloneli O. Liik'i Vabadusrist (VR I/2) diplomiga.
4. Kindralmajor J. Maide Kotkarist III kl., temale kindralmajor J. Orasmaa ja soomlaste poolt kingitud lipuvardad.

Ennistuskojas Kanut restaureeritud J. Laidoneri kabineti pehme mööbel – kaks tugitooli ja diivan.

2003. a. köidetud 29 raamatut.

Mais 2003 alustatud muuseumiprogrammi KVIS juurutamist (**M. Reintam**).

L. Lõhmus

S U M M A R Y

Laidoner Museum in 2003

Leho Lõhmus, PhD, Research Director of Laidoner Museum

Yearbook

The presentation of the second yearbook of the Laidoner Museum took place on April 2, 2003.

The book contains articles by **H. Walter**, **L. Lõhmus**, **M. Reintam**, **I. & T. Lään**, **R. Juursoo**, **T. Nõmm**, **T. Noormets**, **P. Saan**.

Conferences

June 6, 2003 – conference “A tank breaks through”.

Speakers: **H. Walter** (Tanks in World War I), **T. Noormets** (Tanks between the two world wars), **L. Lõhmus** (Estonian tank officers), **M. Õun** (Tanks in World War II), **Major-General A. Laaneots** (The development of tanks after World War II).

December 4, 2003 – conference dedicated to the 85th anniversary of military music in Estonia.

Speakers: **O. Kasemaa** (The history of band movement in Estonia until 1940), **J. Vuolio** (About the development of military music in Finland in 1918–1939), **M. Amon** “Links between wind music and the Estonian Defence League in the 1920s–1930s), **P. Saan** (The birth and development of military ceremonial music in Estonia in 1918–1940).

L. Lõhmus participated in the conference “Valga border guard district – 80” on March 28, 2003 with the presentation “The past and present of the War Museum”.

On April 25, 2003 at the conference “Leopold Tõnson – 125” organised by Kalev Sports Society he made a presentation “L. Tõnson – an Estonian officer”.

H. Walter participated in the conference “Finns who fought for the restoration of the independent and democratic Republic of Estonia” on October 4, 2003 with the presentation “In other army’s uniform for homeland”.

Exposition and exhibitions

June 6 – opening of the new exposition on the ground floor. Curators: **T. Lään**, **H. Walter**, **M. Reintam** and **L. Lõhmus**. Exhibitions “Before and after the battle” and “An order wants back home”. For the exposition a 1:10 scale dummy model

of the Renault tank was built (by A. Valter). Such tanks were used by the Estonian armed forces.

July 17 – August 4 – numismatics exhibition. Curator **L. Lõhmus**.

August 4–30 – exhibition “Admiral Sir Alan West in Tallinn and Viimsi”. Curators: **T. Lään** and **B. Mäemets**.

September 5 – opening of the exhibition “The guards of the two emperors. 1812”. 130 true-to-life miniatures a 1:32 scale made by Yuri Kochinev. Prints and *bas-reliefs* from the collections of the Foreign Art Museum. Curators: Y. Kochinev, **M. Reintam**, **T. Lään**.

T. Lään put together the exhibition “J. Laidoner – the 120th birth and 50th death anniversary” which was opened on March 12, 2003 at the Estonian embassy in Moscow.

H. Jõgi and **T. Lään** put together the exhibition “About the life and career of Major-General R. Tomberg”. It has been on display in the Air Surveillance Division since May 25, 2003.

Mapping of military history records (L. Lõhmus)

In 2003 on-site visits were organised to the museums in Narva, Rakvere (Lääne-Virumaa), Järvamaa, Mahtra (Rapla County), Iisaku (Ida-Virumaa), Karilatsi (Põlva County) and Põltsamaa.

Foreign relations

The delegation of the museum visited Vytautas the Great War Museum in Kaunas, Lithuania with the purpose to establish co-operation ties.

Contacts and exchange of visits continued with the war museums in Latvia and Finland. Exchange of visits and establishment of co-operation ties with the Swedish Army Museum.

Publications and research (in addition to yearbook)

L. Lõhmus:

1. Co-author of the ETBL Part 2 and contributor of biographies.
2. Co-author of biographies published in Part 3 of the collection “Estonian officers and military figures” (published in 2003).
3. “Hiiu-Rahu cemetery” was published in 2003.
4. Compilation of a collection of articles about the life of Major-General Aleksander Tõnisson.
5. Work continued with the book “War graves at Nõmme cemetery” (co-authored by T. Tojak).

H. Walter:

1. "Battles in the Baltic Sea in 1918–1919" was published in 2003. (Co-authors M. Õun and P. Sammalsoo.)
2. "Lighting the victory flame" was published in 2003. (Co-authored by T. Tojak.)
3. Co-author of biographies published in Part 3 of the collection "Estonian officers and military figures" (published in 2003).
4. Work continued with the biographical database of Estonian officers (together with T. Tojak).
5. "St. George's Night – another approach", printed in the magazine Horisont 6/2003.
6. "How the EDF got its colours", printed in the newspaper Sõdurileht, 16.11.2003.

T. Lään:

1. Collection of material on the topic "J. Laidoner in Estonian foreign politics in 1920s".
2. Compilation of the collection "Speeches and public addresses by J. Laidoner".

M. Reintam:

1. Writing of a bachelor diploma thesis "A soldier in the War of Liberation", researching archival documents and records.

New additions to the collection

The collections were moved to a new temporary storage facility on the ground floor.

Major donations:

1. Medical officer O. Liik's, CL 1/2, archive, guest book of a military hospital and a set of surgical field instruments.
2. Major-General R. Tomberg's archive (diplomas of orders)
3. Captain Robert Uus' parade sword.

Major acquisitions:

1. Major-General Gustav Jonson's silver tots, meant as gifts for officers (10 pcs.)
2. Sets of army uniforms from 1930s: a cavalry regiment and the 1st infantry regiment NCO's uniforms.
3. Medical officer Colonel O. Liik's Cross of Liberty (CL 1/2) with the diploma.
4. Major-General J. Maide's Cross of the Eagle, 3rd class; flagpoles presented to him by Major-General J. Orasmaa and Finnish people.

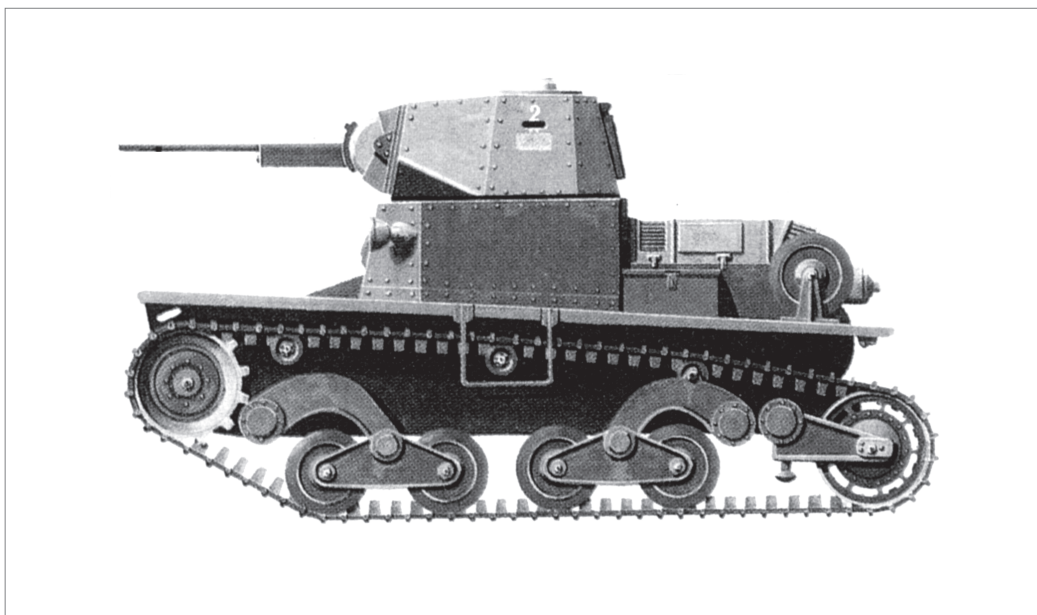
L. L õ h m u s

Restoration of museum exhibits

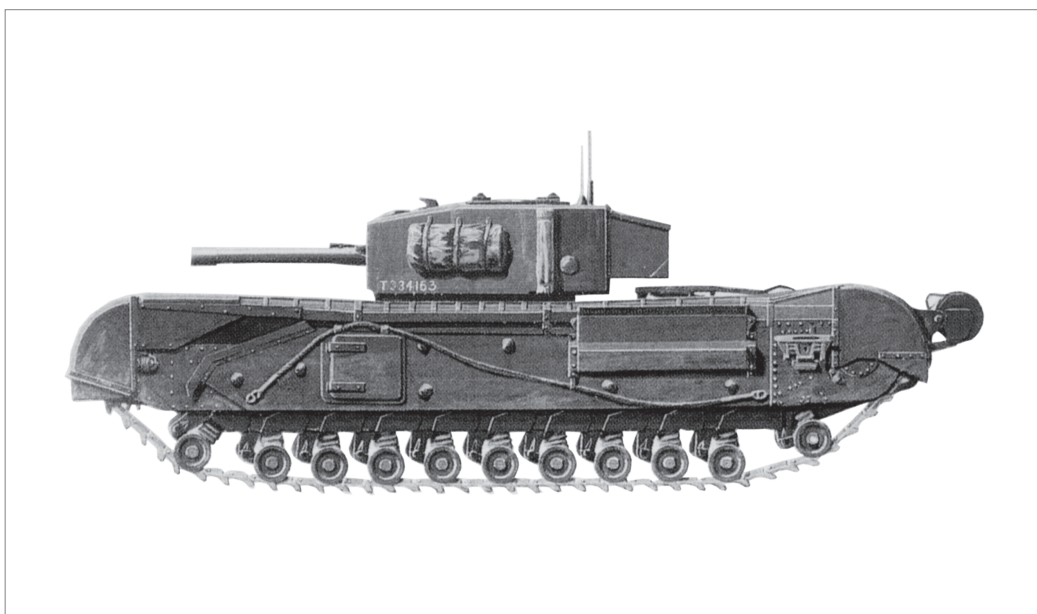
Restoration company Kanut restored the suite from J. Laidoner's office – two armchairs and a sofa.

29 books were restored (bound) in 2003.

In May 2003 implementation of the KVIS information system for museums was launched (**M. Reintam**).

Tank-märklaud. Itaalia Fiat L6/40 kihutas maanteel 40 km/h, ent vilets soomus muutis ta jõuetuks Põhja-Aafrikas Briti tankide vastu.
Joonis H. Walteri arhiivist.

Aeglane, aga tugev. Briti jalaväetank Mk IV Churchill, mis võidutses itaallaste üle Põhja-Aafrikas.
Joonis H. Walteri arhiivist.

TANK MURRAB LÄBI

Hannes Walter, *dr. phil.*
Laidoneri Muuseumi direktor

1. TANKI SÜND

Paralleelselt raudteedega seotud soomusrongide ja maanteedega seotud soomusautode kasutuselevõtuga mõlgutasid leidurid 19.–20. sajandi vahetusel kõigis juhtivates tööstusriikides mõtteid sellise soomustatud lahingumasina loomiseks, mis suudaks liikuda maastikul. Tehniliseks baasiks kõigile ideedele oli selleks ajaks põllumajanduses juba kasutusele võetud **roomiktraktor**. Nagu alati, kui mingi leiutus osutub edukaks, nii ka roomikuil lahingumasina ehk tanki puhul on pretendente esmaavastaja kohale küllaga. Tegelikuses on selleks siiski **Inglise** ohvitser **Sir Ernest Swinton**, kes on ka rahvusvaheliselt tunnustatud tanki “isaks”. 1932. a. avaldas Sir Ernest, siis juba kindralmajor, mälestusraamatu “Eyewitness” (Pealtnägija), milles kirjeldab oma idee sünnilugu.

Briti insenerkolonel Swinton oli I maailmasõja algul Impeeriumi Kaitsekomitee sekretäri abi. Pärast sõja puhkemist lähetas Briti Sõjaministeerium ta peagi Prantsusmaale ülesandega kirjutada Briti lehtedele artikleid sõjategevusest. Nimelt ei lubanud Prantsuse väejuhatuse sõja alates enam ühtki tavalist ajakirjanikku rindetsooni. Oma tuumakate artiklite eest saigi kolonel Swinton hüüdnime “Pealtnägija”.

Kuid kutselise ohvitserina kolonel Swinton üksnes ei registreerinud, vaid ka analüüsis nähtut. Juba enne liikuv sõja tardumist kaevikutesse tegi ta järelduse, et jalavägi on võimetu murdma kuulipildujapesadest koosnevat kaitsevööd. **19. oktoobril 1914** esitas ta idee: kuulipildujatega võitlemiseks asetada Ameerika “Holt” roomiktraktorile soomustatud võitlustorn. Nähes üha kasvavaid kaotusi jalaväe edasilikumisel kuulipildujatules, asus kolonel Swinton agaralt tegevusse oma idee elluviimiseks. Kui Kaitsekomitee sekretär kolonel Hankey viibis Dardanellides, täitis kolonel Swinton sekretäri ülesandeid. Ta suutis viia asja nii kaugele, et uue võitlusvahendi arutamiseks tuli kokku nõupidamine. Osalesid Sõjaministeerium, Sõjavarustuse ministeerium, Impeeriumi Kindralstaap ja Admiraliteet. Algas pikk ja vaevaline tee, kus tuli ületada mõttelaiskust, tehnilisi probleeme, rahalisi küsimusi jne. Teisisõnu – tavaline uue juurutamise protsess. Igal juhul suudeti **veebruariks 1916** kokku panna esimene, konstruktor **William Foster’i** poolt loodud tank, mis sai koodnime Mk I ja oli I maailmasõja tankidele sümboolseks saanud rombikujulise siluetiga. Tankil oli ootuspäraselt hulgaliselt puudusi ja tehniliselt nõrku lahendusi, kuid olukord üha enam sissekaevunud ja tulevõimsail rinnetel nõudis mingit kergendust jalaväele. Pärast põhjalikke katsetusi telliti 100 esimest Briti tanki. Neist 50 saadeti augusti lõpus 1916 Prantsusmaale ja seal **15. septembril 1916** lahingusse Somme’i all. Tank kui uus relvaliik oli sündinud.

Tanki algus oli raske. Lahingusse saadetud 49 tankist suutis rünnaku lähtealusele jõuda vaid 32 tanki. Teised langesid rivist välja tehniliste rikete tõttu või suutmatusest omal jõul maastikku läbida. Tegelikus rünnakus jõudis Saksa kaitseliinideni vaid 18 tanki, ent nende ilmumine vallandas Saksa jalaväes meeletu paanika. Sadade viisi sakslasi alistus ühele tankile üksnes psühhoosi mõjul. Inglased saavutasid 5 kuni 15 km sügavuse sissemurde 35 km laiusel rindel.

Asjaomased Briti ametkonnad tegid nüüd viimaks selge otsuse ja tellisid juurde 1000 tanki, kusjuures jätkus töö tehniliste paranduste otsimisel. Mis puutub nimetusse "tank", siis see oli koodnimetus ja tulenes sellest, et esimene tanki variatsioon "Little Willie", mis kõlbmatuna kõrvale heideti, meenutas väliskujult veetanki. Nagu soomusautode, nii ka tanki puhul tuleb rõhutada, et algselt oli juhtiv osa Admiraliteedi käes. Ka tankide meeskonnad esimeses lahingus koosnesid valdavalt meremeestest. Üks põhjus oli kindlasti meremeeste tihed side tehnikaga, kuid oma osa etendas ka maaväe juhtkonna kiindumus mineviku lahingute särke. Merevägi oli oma mõtteviisilt palju avatum ja oluline roll oli ka tõigal, et tanki ideed selle varajases staadiumis toetas jõuliselt admiraliteedi esimene lord (mereminister) **Sir Winston Churchill**.

*

Paralleelselt inglastega töötasid tanki loomisel ka **prantslased**. Siin oli idee "mootoriks" kolonel **Jean-Baptiste Estienne**. Konstruktoritööd teostati paralleelselt kahe tüübiga, kuid mõlema baasiks – nagu ka inglastel – oli Ameerika "Holt" roomiktraktor. Tanke nimetusega *Char d'Assaut "Schneider"* ja *Char d'Assaut "St. Chamond"* telliti pärast katsetusi 1916. a. kumbagi 400. Esmakordselt läksid Prantsuse tankid, kokku 200, lahingusse Soisson-Reims'i 60 km laiusel rindelõigul **16. aprillil 1917**.

*

Teistel suurriikidel I maailmasõjas nimetamisväärseid saavutusi tankide osas polnud. **Saksa** insener **Friedrich Wilhelm Goebel** esitas küll juba 1912. a. väejuhatusele oma tanki prototüübi, kuid see heideti "tarbetuna" kõrvale. Itaalia ja Venemaa olid tehniliselt ja tööstuslikult liiga vähe arenenud, et luua oma tanki ja USA-l puudus selleks vajadus kuni I maailmasõtta astumiseni.

*

2. TANKI ARENG I MAAILMASÕJAS

Esimesed tankid nii Inglismaal kui Prantsusmaal olid **rasketankid**. Esimeseks tõeliseks tankilahinguks kujunes Briti pealetung Cambrais' all 20. novembril 1917, kus osales Briti Tankikorpus 3 brigaadina organiseeritult 378 lahingu- ja 98 abiteenistuse tankiga, kokku 476 tanki, mis tehniliselt olid läbinud olulise arengu (tuntud Mk V). Tankid koondati pealetungi rajooni raudteel. Ööl vastu 20. novembrit asusid nad rünnaku lähtele. Hommikul kell

6.20 avasid 1100 suurtükki tule ja tankid veeresid otsekohe edasi, saavutades kiirelt edu. Märkimist väärib ka tuhande lennuki toetus õhust. Nelja tunniga oli vallutatud ettenähtud löik sakslaste peakaitseliinist, mida Liitlased tavatsevad nimetada "Hindenburgi liiniks". Kaitse koosnes siin neljast positsioonist kokku 15 kaevikuteliiniga. Rakendatud olid kõik välikindlustuste abinõud nagu okastraadist tõkkes, täisprofiilis kaevikud, tugevad kuulipildujapunkrid ja maskeeritud suurtükipositsioonid.

Lõplik edu jäi siiski saavutamata ja seda kahel põhjusel. Briti jalavägi tegi klassikalise vea ja jäi tankidest liiga kaugele maha ning hakkas omapäi tegutsema. Üksi jäänud tankid langesid Saksa suurtükkitule ja jalavägi allesjäänud kuulipildujate tule ohvriks. Nii patareid kui kuulipildujapesad asusid seejuures juba sügaval läbimurdnud tankide tagalas. Näiteks Flesquieres' küla juures asuv patareid hävitas mõne minutiga lähidistantsilt otsesihitimisega 15 tanki. See polnud aga juhus. John Keegan nendib, et inglased olid läbimurdeks valinud õnnestunud löigu, kus oli kaua olnud vaikne ja kus paiknesid teisejärgulise lahinguvõimega diviisid, millel oli kokku vaid 224 suurtükki. Nad aga ei teadnud, et 54. reservdiviisi "juhatus paraku kindral **von Walter**, suurtükiväeohvitser, kes ühena vähestest Saksa sõjaväelastest oli tankide kasutamise võimalusega arvestanud ja õpetanud oma suurtükiväelasi kaitstud positsioonidelt tulistama liikuvaid sihtmärke... Walteri sügav huvi tankirünnakute vastu – ajal, mil Saksa armeel veel tanke ei olnud – oli tähtsaim tegur, mis määras Cambrai lahingu saatuse..." (Keegan, lk. 358). Päeva lõpuks löid sakslased rivist välja või kaotasid lahinguvõime tehniliste rikete tõttu 179 Briti tanki. Seejuures hävitas allohvitser **Kurt Kruger** enne surmasaamist 5 tanki. **Tankitõrje oli sündinud**. Vastulöögiga novembri-detsembri vahetusel 1917 taastasid sakslased olukorra.

Kuigi sakslastel läks seekord "üle noatera" hästi, nendib II maailmasõja suurim tankikindral Heinz Guderian: "Neli kuud turmtuld, 4 kuud raskeid heitlusi, 400 000 surnut ja haavatut andsid inglastele Flandrias 4 x 19 km suuruse maa-alavõidu. Cambrai all samal aastal sügisel vähem kui 400 tanki ja 4000 surnut ning haavatut andsid sama tulemuse." (The Fundamentals..., p. 28–29). Brigaadikindral Elles, kes oli kolonel Swintoni järel asunud Tankikorpuse juhtimisele, telegrafeeris 20. novembri öösel Londonisse, Sõjakomitee sekretäri abiks naasnud Swintonile: "Kogu koosseis tänab Teid." Visadus oli vilja kandnud. 1923. a. pärjati Tankikorpust teenete eest tiitliga "kuninglik".

*

Cambrai lahingust tegid inglased mitu põhjapanevat järeldust. Esiteks jõuti veendele, et läbimurdnud rasketankide edu arendamiseks on vaja **kergeteid ja kiiremaid tanke**, teiseks – edu eelduseks on **ootamatus** ja kolmandaks – edu tagamiseks maa-ala julgestamisel on vaja **relvaliikide tihedat koostööd** (eeskätt jalaväe ja pioneeride, aga samuti suurtükiväe ja lennuväe koostööd tankidega). Tank ise vajab muidugi jätkuvalt tehnilist täiustamist, mis muuhulgas avaldus relvade sellises asetuses, et tank suudaks tuld anda 360° ulatuses.

Briti insener **William Tritton** oli juba veebruaris 1917 esitlenud **keskmise tanki** Mk A prototüüpi. Pärast Cambrai lahingut sai projekt tuult tiibadesse ja aasta lõpuks oli tank tootmisvalmis. Uus tank ilmus rindele märtsis 1918 ja sai hüüdnime "Whippet" (Silveti järgi segavereline hagijas).

Kergetanki ja kogu sõja kõige populaarsema tanki loomise au kuulub täielikult prantslastele. Olles pettunud oma kohmakates rasketankides, võttis Prantsuse väejuhatuse seisukoha, et sissemurre tuleb saavutada massiivse suurtükitule abil jalaväe poolt ja tanki ülesanne on eeskätt edu arendada. Prantslaste kergetanki konstrueeris **Louis Renault**, kelle töö oli geniaalne. Tankil oli erinevalt eespool nimetatud lahingumasinatest **pöördtorn** ja klassikaline korpuse disain. Esimesed tankid jõudsid väeosadesse märtsis 1918 ja lahingusse **31. mail 1918**.

*

Cambrai lahing raputas enesega rahulolu unest üles ka sakslased, kes püüdsid kähku luua oma tanki. Sellisena sündiski sakslaste ainus seeriatootmisse läinud tank *Sturmpanzerwagen A7V*, milliseid detsembris 1917 telliti 100. Tolleks ajaks oli A7V tehnilise lahendusena juba vananenud ja üha enam toorainepuuduse käes vaevlev Saksa sõjatööstus suutis toota vaid 20 tanki. Esmakordselt ilmusid Saksa tankid lahingusse 24. aprillil 1918. Mingit mainimisväärset rolli nad ei etendanud. Prototüüpide tasemele jäid nii inglaste rasketanki kopeeriv A7-U kui ka kergetankid LK I ja II, mis olid ilmselgelt mõjutatud "Whippetist". Nagu soomusautode, nii ka tankide puhul ehtasid sakslased sõja suurima üliraske tanki K-Wagen 2 prototüüpi. Need kaalusid 145–165 tonni, meeskonnas oli 22–27 meest ja relvastuses 77 mm kahur ning 6 kuulipildujat – tagasihoidlik tulejõud kohmaka koletise kohta pikkusega 12,7 m, laiusega 6,1 m ja kõrgusega 3 m. Tank saavutas omal jõul kahe, kokku 1300 hj mootori abil maastikul kiiruse kõigest 5 km/h. Rünnaku lähtele pidi ülitankid viidama lahtivõetud kujul 18–25 tonniste segmentidena. Lahinguis need potentsiaalsed surnukirstud (meeskonna õnneks!) ei osalenud. Pärast sõda hävitasid sakslased oma tankid enamikus ise ja Versailles' rahu keelas Saksamaale soomusväe üldse. Mõned A7V tankid olid Poola – Nõukogude Vene sõja ajal **Poola** relvastuses ja kanti siis maha.

Sakslased, olles võidujooksu tankide alal kaotanud, arendasid forsseeritult tankitõrjet. Positsioonidesse rajati **tankivastaseid kindlustusi**, mis olid ümbritsetud laiade kraavide ja miiniväljadega. Kindlustes paiknesid suurtükid ja miinipildujad tankide ning kuulipildujad jalaväega võitlemiseks. Kindlused olid kaitstavad iseseisvate tugipunktidena kõigis suundades ja mõeldud toimima ka siis, kui tankid on rinde läbi murdnud. Sõja lõpuks ilmus ühelasuline 13 mm kaliibriga **tankitõrjepüss**, mis oli aga soomuse läbimisvõimelt ajast maha jäänud.

Ameeriklased asusid sõtta astunult samuti tanke ehitama, kopeerides Euroopa mudeleid. Sõja kestel toodeti tanke:

Prantsusmaal	5300
Inglismaal	2800
USA-s	1000

Sõja lõpuks oli Liitlastel rivis 8000 tanki. Eesti soomusväe pikaajaline ülem ja keskne teoreetik kolonelleitnant **Jaan Lutsar** võtab tanki rolli I maailmasõjas kokku sõnadega: "Kokkuvõetult tankid, vaatamata raskuste peale, panid end täielikult maksma Maailmasõja viimasel perioodil. Sõja lõpetasid tegelikult... Inglise tankid M V ja M A ning "Renault" tank F.T.". ("Sõdur" nr. 1–2, 1933).

Liitlased valmistusid muide uueks ulatuslikuks tankiehituse programmiks 1919. a. Selle koordinaatoriks määrati kindral Elles'e järglasena Briti Tankikorpuse ülemaks tõusnud kolonel (hiljem kindralmajor) **John Frederick Charles Fuller**, kes kindralstaabi ohvitserina planeeris Tankikorpuse operatsiooni Cambrai all ja juhtis Tankikorpust sõja lõpetanud sügispealetungis 1918. Pärast 18. juulil 1918 saavutatud edu Soissons'i juures, kus osales 480 "Renault" tanki, nähti ette jõuline sissetung Saksamaale algusega 14. novembril 1918. Selleks eraldati 600 tanki. Teatavasti alistus aga Saksamaa 11. novembril. Fulleri kui julge mõtleja sihiks oli otsustav soomuslöökk kombineerituna lennುವäe tegevusega – teisisõnu seesama "**air-land**" strateegia, mida rakendavad ameeriklased 1982. a. ilmunud välimäärustiku FM 100-5 alusel. See taktika triumfeeris Lahesõjas 1990–1991. Afganistani ja viimase Iraagi sõja osas on lõplikke järeldusi teha veel vara, kuid ilmne on lennುವäe toetuse viimine võimalikult lähedale ka maaväe väikestele võitlusgruppidele. Samas on Fulleri aegne mõtlemine sõjast kui rindetegevusest minetanud ajakohasuse ja jäänud 20. sajandisse. 21. sajandi sõda on mõnes mõttes tagasipöördumine keskaega, kus polnud rindeid ja võidu andis strateegiliste punktide (linnused, lossid, linnad) vallutamine.

Tulles tagasi I maailmasõja lõpu juurde mainigem, et 1919. aastaks oli Ameerikast tellitud 10 000 traktori šassiid, mis peaks andma ettekujutuse tankide ehitamise ulatusest. Loomisel oli keskmine tank tegevusraadiusega 320 km (100 km rohkem kui "Whippetil" ja ligi 10 korda rohkem kui "Renault'l"), kiire teedel ja hea läbivusega maastikul ning ülesandega laastada vastase tagalat, hävitades staape ja sidekeskusi. Jalaväe mehhaniseerimiseks algas soomustransportööride tootmine. Ehitati 50 transportööri Mk IX, mis mahutasid 50 meest või 10 tonni varustust. Asuti looma pioneer-, side- ja muid eriotstarbelisi tanke. Sõja lõppedes jäi see kõik soiku.

3. TANKID 1919–1925

Pärast sõda jäi tankide tootmine võitjates riikides tühiseks. Silmnähtavat vastast polnud niipea oodata, sest kaotajatel oli tankide omamine keelatud. Samas jättis sõda võitjatele hiiglasliku tankipargi, millest müüdi ja osalt anti tanke sõbralikele riikidele. **Inglismaal** oli sõja kestel ehitatud kuni 1220 Mk IV ja 642 Mk V rasketanki. Need tankid võeti Inglise ja **Prantsuse** relvastusest 1920. aastate teisel poolel maha (peale miinitraalideks ja kiirsilla-tankideks modifitseeritute). **Kanada** kasutas neid tanke veel 1930. aastate algul armee koolitamiseks. **Poola** sai 25, **Läti** 10 ja **Eesti** 4 sellist tanki. Mõned ostis katseks **Jaapan**, **Iirimaa**le sattus üks ja **NSV Liit** hankis sõjasaagina 25 valgeid toetanud

masinat. "Whippet" teenis inglasi sõjajärgseil aastail lirimaal ning väike hulk müüdi **Jaapanile**.

Hoopis populaarsemaks kui Inglise tankid kujunes **Prantsuse** "Renault" FT 17 ja FT 18, milliseid toodeti sõja kestel 3177 ja pärast sõda veel 4643. Kogutoodangult – 7820 – oli "Renault" maailma ülivõimsalt levinuim tank, mis lisaks Prantsusmaale oli relvastuses veel 17 riigis:

Poola	120	Hispaania	20
Rumeenia	74	Hiina	15
Belgia	54	Eesti	12
Jugoslaavia	48	Leedu	12
Brasiilia	40	Tšehhoslovakkia	7
Soome	32	Pärsia	2

Üksikuid tanke omasid veel Holland, Jaapan, Taani ja Türgi ning sõjasaagina NSV Liit paarkümmend. Koos "Renault" koopiana valmistatud 15 tankiga oli NSV Liidul 1925. a. kokku 60 tanki. Soomel, Eestil, Lätil, Leedul, Poolal ja Rumeenial ehk nn. piiririikidel aga viis korda rohkem – 300. Mingit ohtu punaväe tankiüksused seega toona enesest noortele riikidele ei kujutanud.

Juhtivates suurriikides toimus 1920. aastate algupoolel sõjaaegsete tankide täiustamine. Ainult **USA-s** loodi 1922. a. oma keskmine tank "Medium T", kuid seda valmistati 1926. aastast alates vaid väike partii. Kasutati sõjaaegset kergetanki "Ford". **Prantsusmaal** katsetati 1924–1926 uut rasketanki "Char 2 C", milliseid 1926. aastast said soomusväe osad, kuid tühisel arvil. Uus rasketank kaalus sõjaaegseist kolm korda rohkem – 74 tonni, kuid oli siiski kiirem, tehes maastikul 12 km/h. Tankil oli 75 mm kahur ja 4 kuulipildujat. Ka **Inglismaal** loodi uus rasketank "Vickers", mida demonstreeriti esmakordselt novembris 1926. Sõjaaegsest tankist eristasid seda tornid – üks 6-naelase suurtüki ja neli kuulipildujate jaoks. Seeriatootmisse tank ei jõudnud. Seevastu läks tootmisse samal ajal valminud "Vickers" Mk II, mis oli oma aja parim tank, kaaludes poole rohkem kui "Renault", ent olles siiski neli korda kiirem.

Esimesed oma kergetankid loodi sõjajärgsel ajal ka **Itaalias**, nimelt 1920. a. "Fiat 3000". Rasketankina oli kasutusel vähesel arvil sõja ajal toodetud "Fiat 2000".

1925. a. algas tankide ajaloos uus ajastu, kui inglased otsustasid asuda oma armeed **mehhaniseerima** ja motoriseerima. Seda oli võimatu teha kasutusel olevate kallite tankide baasil – vajati uut ja odavat soomusmasinat, mida saanuks toota massiliselt.

4. TANKETT

Vajadus massilise ja odava soomusmasina järele sünnitas hulgaliselt otsinguid, mille tulemusena sündis ülikerge tank ehk tankett. 1924. a. pakkusid lahenduse välja eraalustel töötavad **Inglise** insenerid **Carden** ja **Loyd**, kelle töö Mk VI näol tunnistati pärast põhjalikke katsetusi 1928. a. Briti Sõjaministeeriumi

poolt parimaks ja võeti relvastusse samal aastal, mil Briti armeele telliti 325 tanketti. Esimesed tanketid nimetusega *Machine-gun Carrier* Mk VI olid pealt lahti. Arendusena loodi rida mudeleid suletud, kuid mitteliikuva torniga kuulipildujale. Neist parim oli "Vickersi" *Patrol Tank* Mk II 32. Tanketidel oli üldiselt kahemeheline meeskond. Kokkuhoius äärmusesse läinud ühe-mehetanketist katsetuste järel loobuti.

Inglastelt ostsid tanketi valmistamise litsentsi **Prantsusmaa, Itaalia** (mõlemas konstrueeriti ka oma tankett), **Jaapan, Tšehhoslovakkia** ja **Poola**. Viimane valmistas 1931–1933 kokku 300 ja 1934–1936 veel 300 täiustatud tanketti. Viimaseid, Poola markeeringus T.K.S., soetas 6 katseeksemplari ka Eesti. Lisaks litsentsi muretsenud riikidele ostis Briti tankette tutvumiseks veel 10 riiki. **NSV Liit** talle omasel moel lihtsalt kopeeris Briti tanketi ja valmistas seda T-27 nime all 1931–1933 kokku 2600.

Lisaks tanketile käis töö igasuguste eritankide loomiseks. Neist edukaim oli Carden-Loydi baasil loodud **amfiibtank(ett)** ja inglise **staabitank** – esimene omataoline maailmas. Carden-Loydi amfiibi hankis kõveraid teid pidi 1931. a. ka NSV Liit ja asus nende koopiaid 1933. a. tootma T-37 nime all. 1920/30. aastate vahetusel loodi ka igasuguseid imevigureid nagu lendav tank kokkuehitatud tankikorpuse ja lennukitiibadega; hüdraulika abil hüppav tank; nelja roomikuga elastne tank jne. Kõik need jäid tehnikajaloo kurioosumitena peagi kõrvale.

5. OTSINGUD 1920.–1930. AASTATE VAHETUSEL

Prantsusmaal konstrueeriti paralleelselt tanketiga 1928. a. **poolroomiktank** (või soomusauto – on maitse asi, kuidas seda klassifitseerida). See võeti kohe ka relvastusse. Manöövritel läbis poolroomikmasin riketeta 1000 km, saavutades tasasel maastikul kiiruse kuni 45 km/h. Prantslaste huvi sellise tank-soomusauto vastu tulenes sellest, et põhilised sõjalised vajadused olid toona seotud kolooniatega. Siin polnud vaja niivõrd tulejõudu kui kiirust, et teetseda koos ratsaväega. Paariliseks soomusmasinale loodi soomustamata **veok** suurtükkidele P 107 sama kiirusega ja kandevõimega 5–7 meest ehk suurtüki meeskond ja autojuht.

Umbes samal ajal konstrueeriti St. Chamond' tehastes tank, mis omas maastikul liikumiseks roomikuid ja maanteel rattaid. Kiirus maanteel oli 40 km/h. Konstruktiivselt oli leiutus õrn ja käsitsemisel ebapraktiline, kuid 1930. aastate keskpaiku see "soojendati üles" **Tšehhoslovakkias** "Skoda" ja **Rootsis** firma "Landsverk" poolt. Viimane konstrueeris parima **ratas-roomiktanki**, kuid seegi jäi eksperimendi tasemele.

Rootsi oli muide Tšehhoslovakkia kõrval ainus väike riik, mis evis piisavalt tugevat rasketööstust ja tehnilist taset, et luua oma tanki. 1931. a. läks "Landsverki" tootmisse tõeliselt hea keskmine tank, millest teatakse vähe seoses Rootsi erapooletu staatuse ja partii väiksusega.

Püüdes ühendada kiirust maastikuläbivusega lõi **USA** konstruktor **Christie** ilma roomikuta **mitmeteljelise ratastanki** (või maastikusoomusauto). Teedel ja

tasasel maal saavutas see küll soomusmasina jaoks fantastilise kiiruse – kuni 100 km/h, kuid ronimisvõime oli äärmiselt nõrk. Christie pidi üle rataste vedama roomiku. Tankina ei saavutanud Christie looming revolutsiooni, kuid tema ideede alusel loodi **maastikuauto**.

Tanki kiiruse ja maastikuläbivuse probleemi lahendas esimesena “Vickers-Armstrongi” firma **Inglismaal**, võttes kasutusele **peenelülilise roomiku**. Seda kasutati seeriatoodangus esmakordselt tankettide ja 6-tonnise kergetanki juures, saavutades maastikul kiiruseks kuni 45 km/h. Tanki kopeerisid kohe **venelased** ja valmistasid seda T-26 nime all 23 modifikatsioonis 1931.–1941. aastani kokku 11 000. Enamikul T-26 tankidel oli 45 mm kahur, eritüüpidel leegiheitja, õhutõrje kuulipildujad jne. T-26 baasil loodi ka sillatanki, soomusveduki, soomustransportöör jm. modifikatsioone. Christie tüüpi soomusmasinat BT, millel oli T-26 relvastus, kuid kiirus maanteel kuni 80 km/h, valmistati 8000. 2 prototüüpi kopeerimiseks smugeldati USA-st välja traktorite sildi all. Katseliselt varustati masin pontoonidega veetõkete ületamiseks.

6. VENE TANK

Tankist sai II maailmasõja ajal Nõukogude imperialismi sümbol. 1941. a. oli punaväel 22 000 soomusmasinat ehk rohkem kui kõigil ülejäänud maailma riikidel kokku. Valdava enamiku neist moodustasid aga lootusetult nõrga soomusega T-26 ja BT, mis Saksa 3200 tanki ja maailma parima tankitõrje poolt hävitati mõne kuuga praktiliselt viimseni. Kerkib küsimus, miks ehitasid venelased nii hiiglasliku soomusväe ja miks valiti selle aluseks nimelt masinate kiirus, millele toodi ohvriks soomus? Vastus pole üksnes sõjateoreetiline, vaid hõlmab “maailmarevolutsiooni” ideoloogilise kontseptsiooni arengut.

“Maailmarevolutsiooni” ehk arusaadavas eesti keeles väljendatuna maailmaavalitsemise saavutamiseks asutati 1919. a. kommunistlik internatsionaal ehk Komintern. Viimane kujutas endast maailma komparteid – erinevate maade parteid olid vaid sektsioonid. Nõukogude Liidu kompartei oli muidugi teiste hulgas “kõige võrdsem” ja maksis kõige eest ning määras ka poliitika. Kuni “trotskismi ideelise purustamiseni” detsembris 1926 oli “maailmarevolutsiooni” läbiviimise kontseptsiooniks “kodusliku” ühiskonna õõnestamine kommunistide poolt, kasutades ära kõiki vasakpoolseid jõude (“ühisrind” taktika). Otsustavas faasis pidi heidetama mask, et haarata võim kompartei kätte avaliku mässu ja riigipöörde abil, mille kindlustamiseks oleks “appi palutud” Nõukogude punavägi. Seda kontseptsiooni tabas 1920. aastatel rida läbikukkumisi, sh. 1. detsembri mäss 1924. a. Eestis. Kombineerituna Trotski ja Stalini vahelise võimuvõitlusega NSV Liidu juhtkonnas viis Kominterni senise strateegia pankrott totaalse ümberhinnanguni. Oma VI kongressil 1928. a. augustis-septembris otsustas Komintern võtta omaks taktika “klass klassi vastu”. See tähendas kommunistlike parteide loobumist koostööst kõigiga, kes polnud “puhast tõugu”

kommunistid, ja nende muutumist sisuliselt senisest suhteliselt iseseisvast poliitilisest jõust asukohamaadel üksnes Nõukogude salaluure instrumentideks.

Punaväe arengukontseptsiooni aspektist tähendas uus maailmavallutamise strateegia seda, et Nõukogude armee, mis seni pidi abistama riigipöörajaid, pidi nüüd suutma üksi võidelda kogu maailma vastu. Selleks tuli punavägi muuta moodsaks, eeskätt mehhaniseerida ja motoriseerida, et suuta ootamatult ja kiirelt tegutsedes rabada "kodanlike" riikide relvajõude ja vallutada need enne, kui organiseeritakse vastupanu. Kõige aluseks sai soomustatud kiirus. Nii eelistatigi tanke, tankette ja soomusautosid, mis suutsid kihutada Euroopasse, kus ei nähtud ette suure tulejõuga süsteemset vastupanu. Kaitsesõda Nõukogude Liidu enese territooriumil välistati mõtlemisest täielikult. Sedalaadi "rahvavaenulikud" ideed "paljastasid" nende esitaja kui "maailma proletariaadi eelsalga" (st. punaväe) võimetes kahtleja ning ükski täie aruga sõjaline professionaal ei julgenud süveneva terrori tingimustes "valesti mõelda". Kuid seegi ei aidanud. 1930. a. hävitati praktiliselt kõik keiserlikud ohvitserid, kes veel punaväkke olid jäänud. Loodud oli uus kaader – nüri, kuid "piiritult ustav parteile".

Et majanduslikult luua välise abita ja üksnes NSV Liidu ressursside baasil massilist soomusväge, oli vaja nüüd ja kohe rajada rasketööstus. Kominterni poliitika muutmisega sünkroonselt kuulutati 1928. a. välja "esimene – industrialiseerimise – viisaastak". Rasketööstuse rajamine eeldas hiiglaslikku ehitusprogrammi, raskesti ligi pääsetavadel aladel paiknevate toorainete kasutuselevõttu ning põllumajandusliku elanikkonna suunamist tööstusesse. Ainus tee selle saavutamiseks lühikese aja jooksul oli vägivald maaelanikkonna kallal. See väljendus "põllumajanduse kollektiviseerimises". Seoses kolhooside loomisega "likvideeriti kulaklus kui klass". Kõik nupukamad ja jõukamad talumehed küüditati 1929–1932 tühermaadele. Rajati koonduslaagrite võrk, kus rakendati orjatööd. Tagajärjeks oli 20. sajandi üks suuremaid näljahädasid miljonite ohvritega, mis aga põhieesmärki silmas pidades ei olnud oluline. Nõukogude ametlikel andmeil moodustas viisaastaku kestel kahekordseks kasvanud tööstustoodangu maht 1932. aastal üle 70% põllumajanduse ja tööstuse kogumahust, olles 1928. a. veidi üle 50%. Ametlik seletus töö tootlikkuse kasvu kohta on "sotsialistliku võistluse esimese vormi – massilise lööktöö" kasutusele tulek. Tegelik tootlikkuse salavedru peitus aga peaaegu mitte midagi maksvas GULagi orjatöös, mis ei kajastunud üheski ametlikus statistikas. Nii rajati 1920.–1930. aastate vahetusel Nõukogude tankitööstus – surnuks näljutatud, igikeltsal külmunud ja leivakoorukese näppamise eest maha lastud orjade laibamägedele.

1927. a. oli kogu punaväes vaid üks tankipolk. Koos hajusalt paiknevate tankidega oli relvastuses 90 eeskätt välismaist tanki. 1929. a. loodi "Renault" koopiana mõnevõrra muudetud prototüüp MS-1, mida T-16 nime all valmistati 30. Lõplikku versiooni T-18 ehitati kokku 900 ja see oli esimene tõeliselt seeriatoodangu hulka arvatav Nõukogude tank. Viimaseks Nõukogude "Renault'ks" jäi T-24.

H. W a l t e r

Edaspidi, 1920.–1930. aastate vahetusel algas tanketivaimustus (T-27 ja amfiibid T-37 ja -38) ning seejärel kiirete “Vickersilt” kopeeritud tankide (T-26) ja Christie ratas-roomikmasinate (BT, BT-2, -5, -7, -7M ning katseline pööratavate esirataste ja roomikveoga BT-IS) ajastu, millest oli juba juttu eespool.

Esimese viisaastaku tõeline edu ei seisnenud “industrialiseerimises” kui sellises, vaid tanki-(suurtüki- ja lennuki)tööstuse mahu plahvatuslikus kasvus:

1930	170
1931	740–910
1932	3000–3910

Teise viisaastaku 1933–1937 lööklauseks oli tööstuse rekonstrueerimine. Äraseletatult tähendab see tootmise edasist forsseerimist ja oma algupärase sõjatehnika loomist. Et kõik tegelikkuses hoopis viltu kiskus ja punaväe tehnikapargi kvaliteet II maailmasõja eel üha enam “kapitalistlikest” armeedest maha jäi, selle põhjenduseks leiti “süüdlased” tehnilise intelligentsi hulgas. Haritud kaader rändas koonduslaagritesse, tehes ruumi proletaarseile poolharitlastele. Tootmise maht küll kasvas, ent mitte enam hüppeliselt:

1933	3500–7 410
1934	3500–10 910
1935	3500–14 410

Läbikukkumiseks osutusid uued tankid nagu 1933. a. loodud keskmine tank T-28 oma kolme torniga, millistest peamises oli 1938. a. mudelil 76 mm kahur. Veelgi monströössem oli rasketank T-35 kokku 5 torniga – etapp, mille inglased olid läbi käinud kümne aasta eest. Rasketank T-100 prototüüp kaalus 58 tonni. Selle relvastuses oli 45 mm kahur madalamas ja selle taga 76 mm kahur kõrgemas tornis. Kõik need “proletaarsete mõttehiiglaste” leiutised jäid aga tegelikus relvastuses marginaalseks. Mati Õun annab (Mati Õun, II maailmasõda) Vene allikaile tuginedes

Nõukogude tankitoodanguks 1927–1939 kokku 24 899, neist:

“Renault” koopiad MS-1 T-16, -18 ja -24	974
Carden-Loydi koopiad T-27, T-37A T-38	7302
“Vickersi” koopiad T-26 ja modifikatsioonid	9000 (umbes)
Christie ratas-roomikmasinad BT modifikatsioonid	7100
Algupärased keskmised tankid T-28	503
Algupärased rasketankid T-35	20

Seega moodustas kodumaine looming vaid 2% kogu relvastuses olevast tankimassist. Koopiad olid aga valdavalt kümnekond aastat vanad mudelid, mis nende algupärandite loojate poolt olid ammu hüljatud kui kõlbmatud.

7. TANKIDE ARENG SAKSAMAAL

Enne rahvussotsialistide võimuletulekut Saksamaal arenes tihe koostöö Berliini ja Moskva vahel. Saksa firmad rajasid Rostovis “traktoritehase” ja vastutasuks tootsid seal katseliselt “traktoreid” ka *Reichswehr*ile, millel tanke olla ei tohtinud. Kaasanis asutati nende “traktorite” juhtide koolitamiseks eriline kool – punaväe polügooni alale. Kuna seda teemat on eesti keeles juba käsitletud Mati Öun (Mati Öun, *Wehrmacht*i tankid), pole põhjust siin kolleegi ümber jutustada. Saksamaal endal õpetati armeed tankitõrjeks, kasutades tankimulaaže. Tankiste koolitati soomusautodel, mida kasutati sisekaitseks, samuti põllumajanduses kasutatavatel traktoritel.

Pärast NSDAP võimuletulekut 1933. a. algas Saksamaal tankide tootmise vormilt salajane, kuid teiste suurriikide salaluuretele kindlasti teadaolev ettevalmistamine. Esimesed suured tellimused anti Saksa firmadele 1934. a. Et valitses terav vajadus armee kiireks motomehhaniseerimiseks, panustas ka Saksamaa algul **kergele soomustehnikale**. Kohe, kui Versailles’ rahu piirangud 1935. a. ametlikult üles öeldi, läks tootmisse üksnes 2 kuulipildujaga relvastatud 5-tonnine *Panzer I*. Selle ülikerge tanki ja tanketi piirimail oleva masina erinevaid modifikatsioone toodeti Mati Öuna andmeil enne sõda kokku 1867. *Panzer I* toetas “Condor” leegioni Hispaania kodusõjas, kus ilmnes selle soomuse ja tulejõu nõrkus. Samal, 1935. a. pandi tootmisse poole raskem ja 20 mm kahuriga relvastatud *Panzer II*, mida sõjani toodeti samadel andmetel 450. Viimaseks sõjaeelseks kergetankiks oli *Panzer III*, mida valmistati 98. Selle kaal oli kolmekordne võrreldes *Panzer I*-ga ja relvastuses lisaks kuulipildujatele juba 37 mm kahur.

Sõja puhkedes oli Saksamaal kokku 3200 tanki, millest valdava enamuse, kokku 2400 moodustasid seega kergetankid *Panzer I*, *II* ja *III*. Pärast **Tšehhoslovakkia** annekteerimist ilma sõjata 1939. a. langes Saksamaa kätte selle riigi sõjatööstus, mis oma mahult võistles Itaaliaga. Tšehhoslovakkia oli **Rootsi** kõrval ainus väikeriik, mis arvestataval hulgal tootis ka tanke, edestades rootslasi insenertehniliste lahenduste poolest. Sakslased said saagiks 98 oma aja kohta väga head kergetanki LT-38 ja 50 moraalselt vananenud kergetanki LT-34. Viimaseid sõjas rindel ei kasutatud. Sakslaste tankipargist oli kergetanke seega ligi 80%.

1937. a. pandi Saksamaal tootmisse parim sõjaeelne **keskmine tank** maailmas – *Panzer IV*. 20-tonnine tank saavutas maanteel ja tasasel maastikul kiiruse üle 40 km/h, evis kuni 60 mm soomust ja 75 mm kahurit. Enne sõda suudeti valmistada siiski vaid 211 keskmist tanki. Hea lisa andsid sakslastele 218 tšehhide LT-35, mis olid küll veidi aeglasemad, õhema soomusega ja 37 mm kahuriga, kuid ületasid siiski paljusid toonaseid keskmise tanki mudeleid. Rohkem kui 400 keskmist tanki oli sõja algmomendil väga suur jõud, sest enamikus maades alles loodi moodsaid keskmisi tanke ja venelaste T-28 oli tehniliselt silmapaistvalt kehv ning vananenud, nagu tõendas Soome Talvesõda.

Sakslaste üleolek vastasest ei avaldunud niivõrd tankide hulgas ega ka kvaliteedis, kui hoopis taktikas kasutada tanke koondatud “rusikana” ning tagades

soomusväe võime haaratud alade julgestamiseks tiheda koostööga motomehhaniseeritud jala- ja suurtükiväega. Tähtsat rolli koostöö tehnilisel kindlustamisel etendasid **poolroomikmasinad**, mida toodeti alates 1930. aastate keskpaigast. Need jaotusid kerge soomusega jalaväe transportööriks ja praktiliselt soomustamata suurtükivedukitest. On kõnekas, et Saksa autopark ajavahemikus 1920–1937 rohkem kui 16-kordistus. Prantsusmaal oli kasv 10- ja Inglismaal 5-kordne ning juhtival automaal USA-s 3-kordne.

8. TANKIDE ARENG TEISTES SUURRIIKIDES

Saksamaa kõrval omas Lääneriikidest tõelist soomusväge üksnes **Prantsusmaa**. Siin oli ligi 15 aastat takistuseks I maailmasõjast päritud hiiglaslik soomusvägi, mis koosnes 1932. a. tervenisti 3500 tankist. Need olid peamiselt sõjaaegsed “Renault” kergetankid. Taasrelvastumine Saksamaal pani prantslasi tegutsema ja nii sündis 1930. aastate keskpaiku moderniseeritud “Renault” R-35. Enne 1939. aastat valmistati neid suhteliselt tagasihoidlike omadustega kergetanke vaid 500 ja neistki 230 eksporditi. 1940. aastaks moodustasid R-35 tankid siiski suurima osa Prantsusmaa 3100 tankist – neid oli kokku 1600. Oma nõrga suurtüki tõttu ei suutnud R-35 olla vastaseks Saksa tankidele. Pealegi kasutati neid hajusalt jalaväe toetuseks. Sakslased laskisid pooled tankid puruks ja said pooled saagiks, kuid ei kasutanud neid tankilahingutes. Pooled ehitati ümber liikursuurtükikideks, ülejäänud olid põhiliselt õppeväeosades. Hoopis parem ja Saksa tankidega täiesti võrreldav oli samuti 1930. aastate keskel loodud keskmine tank SOMUA S-35, milliseid 1939. aastaks oli rivis 250. Aastaks 1940 aga sadakond enam. Neid tanke hävis vähe ja sakslased kasutasid neid õppemasinatena ning tagalajulgestuses. Enim kasutamist leidis Prantsuse kergetank H-39, mida valmistati sõja eel 1000 masinat ja mis oli seega R-35 kõrval teine põhitank. Nii oli prantslastelgi kasutusel olevatest moodsatest tankidest üle 80% kerged. H-39 langes sakslastele saagiks 200 ringis. Neid kasutati piiratud ulatuses nõrga tankitõrjega rindelõikudes ja tagalajulgestuses.

Prantslased evisid ainsa suurriigina sõja puhkedes moodsat rasketanki B-1 modifikatsioone arvestataval hulgal. 1937. a. tootmisse läinud 30-tonnist tanki valmistati 200 ringis, neist 160 langes sakslastele. Võrdluseks võiks öelda, et Nõukogude propagandaplakatitel “valge-Soome madu” lõmastavat rasketanki T-35 oli 1939. aastaks suudetud ehitada vaid paarkümmend. Need 50-tonnised kirstud leidsid Kannasel kasutamist kui välikindlustused, mis asetati ringiratast, et tõrjuda soomlaste vasturünnakuid. Kohe pärast Talvesõda sellest mudelist loobuti. Inglise, itaallaste, USA-l ega Jaapanil polnud 1939. a. praktiliselt ühtki lahinguvõimelist rasketanki. B-1 trofeetanke kasutasid sakslased Kanalisaari okupeerivate üksuste toetamiseks ja suurt osa leegiheitjatankidena kindluste vallutamiseks, näiteks 1942 Sevastopoli all.

Vanu, I maailmasõja aegseid kergetanke “Renault”, mis veel 1939. a. oli relvastuses, 1940. a. enam lahingutes polnud. Need olid korjatud ladudesse, kus seisid 1944. aastani, mil sakslased need hädaga välja tõid tänavalahinguteks Pariisis.

Inglismaa vajas kahe maailmasõja vahel tanke eeskätt Impeeriumi sisekorra tagamiseks. Nii jäid relvastuse aluseks ülikerged 5-tonnised “Vickers” tankid, mille relvastuseks oli kuulipilduja. Vahetult sõja eel lisandus alla 8-tonnine “Tetrarch” – 94 mm kahuriga ja hästi kiire (üle 60 km/h), kuid lootusetult nõrga soomusega (kuni 16 mm). Lahingutes sakslastega olid need tankid täiesti kõlbmatud. Pealegi oli inglastel tanke naeruväärselt vähe: 1931. a. 200 ja 1938. a. 600. Poolal oli 1939. a. näiteks 900 tanketti ja kergetanki. 1934. a. asuti Inglismaal sealse terminoloogia järgi “jalaväetanki” loomisele. See oli üle 25-tonnine, aeglane, kuid tugeva soomusega ja 94 mm kahuriga masin, mis ületas itaallaste kergeid tanke Põhja-Aafrika lahingute esimeses faasis.

Itaalia oli ainus riik, millel õnnestus praktikas kasutada tankette, mida seal nimetati *Carro Veloce*. 300 tanketti osales Etioopia vallutamisel 1935–1936. Itaallastele kuulub ka leegiheitja tankile asetamise prioriteet. Tegutsedes koos moto-ratsaosadega (nn. kerged kolonnid) praktiliselt tankitõrjeta etiooplaste vastu, olid itaallased edukad. Kuid Hispaania kodusõda tõi kiire kainenemise – tankett osutus liiga nõrgaks. Itaalias loodi nüüd raskemad soomusmasinad *Carro Armato* nime all. Põhitüüpideks olid L 6/40, mida valmistati kokku 283 ja M 13/40, milliseid valmistati 800. Rohkem kui tuhandest kergetankist oli 1939. a. ravis vaid 100, kuna 1300 soomusmasinat olid veel tanketid.

Jaapanis loodi 1930. aastate keskel Tüüp 95 kergetank, mida valmistati 1100 kuni 1943. aastani. Need olid edukad pool-koloniaalsõjas Hiinas ja sõja algetalpil inglaste vastu Vaikse ookeani basseinis, kuid osutusid surmakirstudeks kokkupõrkes ameeriklaste soomustehnikaga.

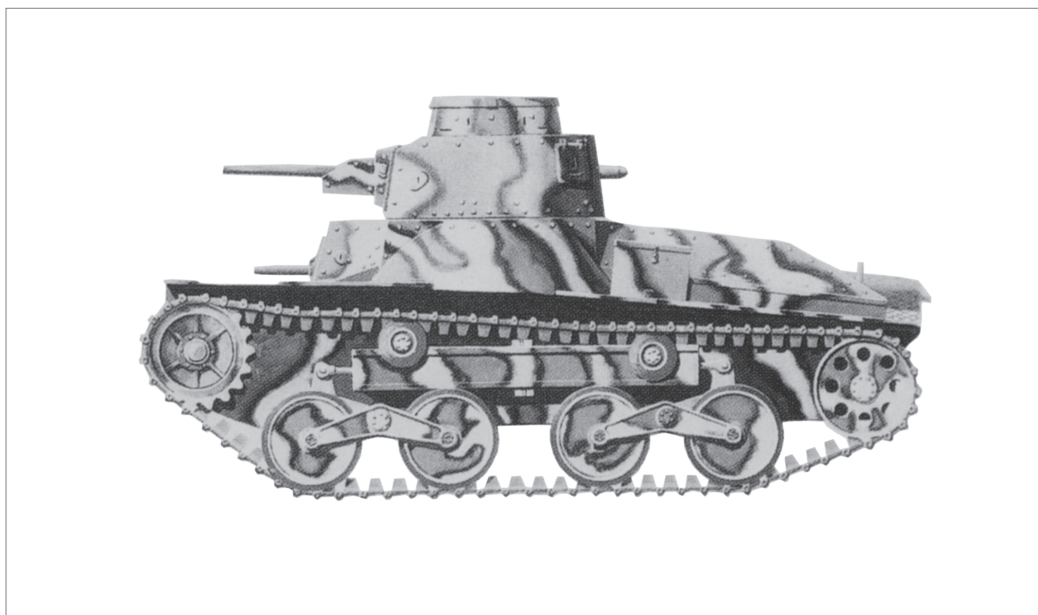
*

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kõigis riikides peale NSV Liidu algas massilise soomusväe loomine hilinemisega. Euroopa päästis punaväe ülerullimisest fakt, et arvult palju nõrgem Saksa soomusvägi ületas kõiki tehniliselt kvaliteedilt ja soomusvägede taktikalt. Sõja venides tulid aga USA ja Inglismaa oma tohutult suurema tootmismahu ja teadusliku kapatsiteediga kiiresti järele ja ületasid sõja lõpuks nii Teljeriike kui oma sundliitlast Venemaad.

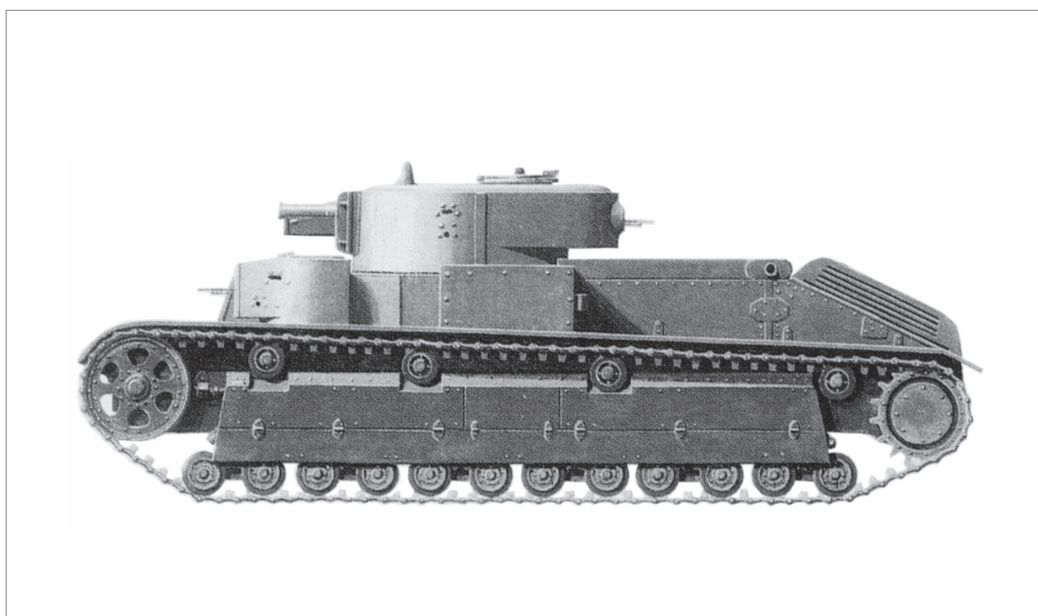
TÄHTSAMAD ALLIKAD

- J. Lutsar. Lahingmasina tehnilisest arengust. – "Sõdur" nr. 1–2, 3–4, 9–10 ja 21–23, 1933.
- J. Lutsar. Lahingmasinatest. – "Tehnika Kõigile" nr. 3 ja 6, 1939.
- Tiit Noormets, Mati Õun. Eesti soomusmasinad. Tallinn, 1999.
- Mati Õun. *Wehrmachti* tankid. Tallinn, 1998.
- Mati Õun. II maailmasõda. Tallinn, 1999.
- Juhi käsiraamat. Tallinn, 1935.
- Herbert Grabbi. Maailmasõda. Tallinn/New York, 1996.
- John Keegan. Esimene maailmasõda. Tallinn, 1998.
- Philip Trehwitt. Armoured Fighting Vehicles. Clifton, Bristol, 1999.
- G. Förster, N. Paulus. Abris der Geschichte der Panzerwaffe. Leipzig, 1976.
- H. C. B. Rogers. Tanks in Battle. London, 1972.
- David Chandler. Battlefields of Europe. Chatham, Kent, 1998.
- David Miller. A Century of War. London, 1997.
- The Fundamentals of Battle. Stockholm, 1994.
- B. H. Liddell-Hart. Strategy. The Indirect Approach. London, 1967.
- Risto Kolstela. Clausewitz ja Yhdysvaltain sotataito. Maanpuolustuskorkeakoulu. Yleisesikunta-upseerikurssi. Diplomityö, 1997.
- A. A. Stokov. Vooruružennõje silõ i vojennoje iskusstvo v Pervoi mirovoi voine. Moskva, 1974.
- Sovetskaja vojennaja entsiklopedija. VII. Moskva, 1979.
- Oružie pobedõ 1941–1945. Moskva, 1985.*
- V. P. Smirnov. "Strannaja voina" i poraženije Frantsii. Moskva, 1967.
- The Harper Encyclopedia of Military Biography. New York, 1995.
- Bengt M. Holmquist & Birger Gripsrad. Swedish Weaponry Since 1630. The Royal Army Museum, 1982.
- Meyers Lexikon. Bd. V. Leipzig, 1938.
- R. M. Barnes. A History of the Regiments & Uniforms of the British Army. London, 1972.
- R. M. Barnes. Military Uniforms of Britain and the Empire. London, 1972.

H. Walter

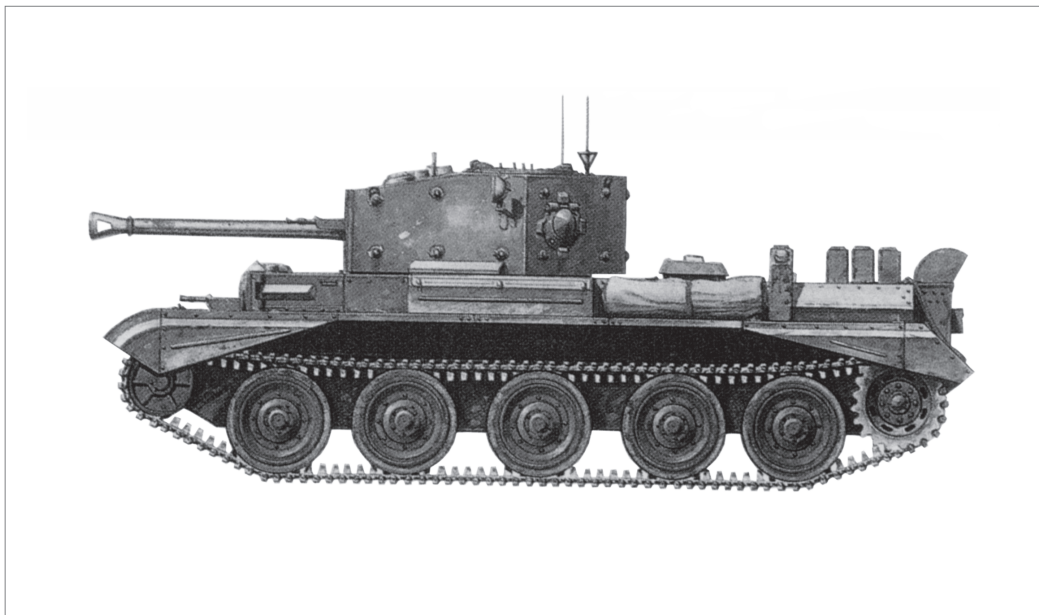

Mandžuuria vallutaja – Jaapani tank Tüüp 95 oli ameeriklaste vastu jõuetu.
Joonis H. Walteri arhiivist.

Tank-monstrum. Vene T-28 oli kolme torniga tank, mis osutus Talvesõjas liikuvaks surnukirstuks.
Joonis H. Walteri arhiivist.

H. Walter

Briti parim tank II maailmasõja ajal Mk Cromwell.
Joonis H. Walteri arhiivist.

Euroopa lahingute valitseja – USA tank M4A2 Sherman.
Joonis H. Walteri arhiivist.

H. W a l t e r

S U M M A R Y

The Tanks Will Break Through

Hannes Walter, PhD, Director of Laidoner Museum

At the turn of the 19th–20th centuries parallel to the introduction of armoured trains on the railway and armoured cars on the road, inventors in the leading industrial countries also pondered on inventing an armoured fighting vehicle, which could move on terrain. Technically the idea derived from a *caterpillar tractor*, which was in agricultural use already.

British engineer Colonel Sir Ernest Swinton was Assistant Secretary of the Imperial Defence Committee at the outbreak of World War I. After the war broke out the British War Office sent him to France.

Already before the mobile warfare was stuck in the trenches, he realised that the infantry would be unable to break the defence area of machine-gun pits. On *19 October 1914* he proposed to mount an armoured turret on American Holt track tractor to counteract machine-guns.

He succeeded in convening a meeting to discuss the new type of combat vehicle. A long and tedious implementation process commenced. However, by *February 1916* the first tank, designed by *William Foster*, was assembled and assigned a code name Mk I. It was of diamond shape, symbolic of World War I tanks.

After thorough tests the first 100 tanks were commissioned. 50 of them were sent at the end of August 1916 to France and they participated at the battle of the Somme on *15 September 1916*. The tank as a new type of weapon was born.

Parallel to the English also the French worked at the creation of a tank. The French tanks, totalling 200, held their first battle on a 60-km front sector in Soisson-Reims on *16 April 1917*.

Other large states had no major achievements as regards tanks in World War I.

The following countries manufactured tanks during the war:

France	5300
England	2800
USA	1000

By the end of the war the Allies had 8000 tanks. Long-term commander of Estonian armoured troops and significant theoretician Lieutenant Colonel Jaan Lutsar summarises the role of the tank in the First World War, saying that "*Summa summarum*, despite difficulties the tank established itself fully in the last phase of the World War. The English tanks M V and M A as well as Renault tank F.T. brought the war to an end."

After the war, volumes of tank production in the countries who had won the war were insignificant. There was no enemy around, as losers were not allowed to own tanks.

The *French* Renault FT 17 and FT 18 became popular: 3177 tanks were manufactured during the war and another 4643 after the war. By the total number – 7820 – the Renault was the overwhelmingly most widespread tank in the world, used by 17 states in the world apart from France. Estonia owned 12 Renault tanks.

In 1925, a new era dawned for tanks, as the English set to mechanise and motorise their army. The goal was impossible to achieve with the expensive tanks in use – a new and cheap armoured vehicle for mass production was necessary. A light tank or tankette was born. In 1924, English private engineers Carden and Loyd suggested a solution. Their model Mk VI was tested thoroughly and the British War Office considered it the best in 1928. The same year the tankette was included into the British armament and 325 tankettes were commissioned.

In 1931–1933, Poland manufactured 300 and in 1934–1936 another 300 upgraded tankettes. Estonia acquired 6 of the upgraded test tankettes, bearing a Polish marking T.K.S.

The *English* company Vickers-Armstrong was the first to solve the problem of speed and cross-country mobility by introducing a *narrow-shoe track*.

During World War II the tank became a symbol of Soviet imperialism. In 1941, the Red Army had 22 000 armoured vehicles, more than all other states together in the world. However, vast majority of them were tanks T-26 with hopelessly weak armour and tanks BT, based on the stolen invention by American engineer Christie, which were all destroyed within a few months by 3200 German tanks and the best anti-tank activity in the world. Merely 2% of all the tanks were of domestic origin. Copies were primarily ten years old models, abandoned by their original inventors as obsolete.

In 1933, after NSDAP took the power, preparations to manufacture tanks were launched in Germany. German companies received the first large orders in 1934. When the war broke out, Germany had 3200 tanks, vast majority of them – 2400 – were light tanks *Panzer I, II* and *III*.

In Western countries apart from Germany, only *France* had real armoured troops. However, for about 15 years the huge armoured troops inherited from World War I were a problem in France.

Between two World Wars *England* required tanks primarily to enforce internal order in the Empire. The basic type of weaponry was a super light 5-ton Vickers tank, mounted with a machine gun. These tanks were absolutely useless in battles with Germans. Moreover, the English had ridiculously few tanks: 600 in 1938.

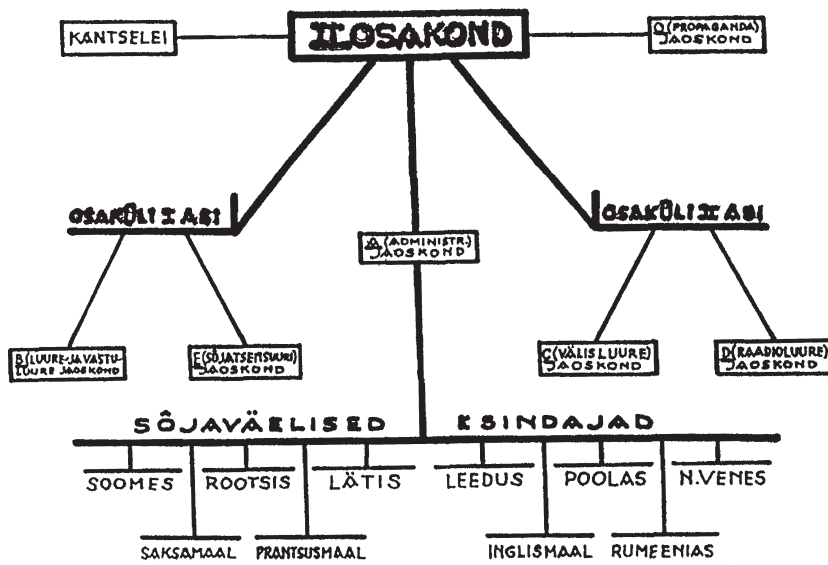
Italy was the only state, which succeeded in using tankettes in practice. 300 tankettes participated in conquering Ethiopia in 1935–1936. Italians were successful using motor-cavalry units (the so-called light columns) against Ethiopians who had nearly no anti-tank defence. The Spanish Civil War disillusioned them fast – the tankette turned out to be too weak. Now Italy switched to manufacturing heavier armoured vehicles.

H. Walter

In the mid-30ies, a light tank Type 95 was designed in *Japan*. 1100 tanks were manufactured until 1943. They were successful in semi-colonial war in China and in the first phase of the war against the English in the Pacific area but turned into coffins when meeting with American armoured equipment.

In conclusion, it can be said that in all states, except the Soviet Union, the mass armoured troops were set up with a delay. Europe was saved from the rollover of the Red Army by the fact that the much weaker German armoured troops outstripped everybody by technical quality and tactics of the armoured troops. In the prolonged war the USA and England with their huge production volumes and research capacity could catch up and outdo both the Axis countries and their forced ally Russia by the end of the war.

SÕJAVÄGEDE STAABI
II. OSAKONNA
SÕJAAEGSE ORGANISATSIOONI SKHEEM.

1 Esimese joonise allika viide – TRÜKKIDA JOONISE ALT.

EESTI JA LÄTI SÕJAVÄELUURETE STRUKTUUR 1930-ndail: VÕRDLOUSI SAKSA *ABWEHRIGA*

Ivo Juurvee, MA

Iga institutsiooni tundmaõppimisel alustatakse tavaliselt selle struktuuri uurimisest, kuna viimane annab teavet töö organiseerimise ja jaotuse kohta. Luureteenistuste puhul kehtib see reegel ehk tavalistest asutustest rohkemgi, sest struktuur on üks väheseid salateenistuste dokumentides objektiivselt kajastatud teemasid. Käsitleda nende asutuste puhul ülesehitust esmajärjekorras ei ole tavaks ainult ajalookirjutuses – ka NKVD kätte langenud Eesti ja Läti luuretöötajatele esitati pärast isikuandmete kontrollimist tavaliselt esimesed küsimused nende osakondade struktuuri kohta.

Eesti ja Läti sõjaväeluurete struktuurid ja nende mobilisatsioonikavad on siiani olnud väheuuritud teemad,² nagu teistegi väikeriikide vastavad ametkonnad. Seepärast vaadeldakse neid käesolevas töös võrrelduna mitte ainult omavahel, vaid ka Saksa sõjaväeluure *Abwehri*ga, mis on üks maailma kõige paremini uuritud luureorganeid. Asjaolud, mis on võimaldanud põhjalikult käsitleda *Abwehri*, on väga sarnased asjaoludele, mis teevad võimalikuks Eesti ja Läti luurete uurimise. Nimelt nii Eesti ja Läti kui ka Kolmas *Reich* kadusid Teise maailmasõja tulemusel Euroopa kaardilt (kuigi väga erinevatel põhjustel) ning seetõttu on uurijatele kättesaadavad materjalid, mis muidu oleksid veel aastakümneid salastatud või koguni hävitatud.

1. LUURETEENISTUSTE FUNKTSIOONIDEST JA STRUKTUURIST

Luureteenistuste funktsioonid jagunevad laias laastus kaheks: luure ja vastuluure. Esimene neist tähendab informatsiooni kogumist, tavaliselt potentsiaalsete vaenlaste kohta ning teine vastase sellesuunalise töö ja muu õõnestustegevuse vastast võitlust.

² Eesti sõjaväeluure struktuuri 1920. aastatel on uurinud Tiit Noormets (T. Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940. – Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn, Umara, 1999, lk. 35–66) ja Läti vastuluureorganite ülesehitust professor Ojars Niedre (O. Niedre. Latvijas Republikas pretizlukošanas struktura un darbinieki. – Latvijas izlukdienesti 1919–1940: 664 likteni. Rīga, LU purnala "Latvijas Vesture" fonds, 2001, lk. 9–36), mainimist väärib ka käesoleva artikli autori teemat käsitlev varasem kirjutis (O. Niedre. Igaunijas un Latvijas militaras izlukošanas struktura laika starp diviem pasaules kariem. – Latvijas Kara muzeja gadagramata III. Riia, Latvijas Kara muzejs, 2002, lk. 108–117), millel osaliselt baseerub praegune töö.

Sõjaväeluure ja vastuluure tegevusvaldkond on üldiselt piiratud teiste riikide ja oma riigi armeedega. Tavaliselt lisandub neile ka sõjaväe välismaise esindamise ja infovahetuse funktsioon. Sõjaseisukorras suurenevad oluliselt nii luure volitused kui ka tegevusala.

Sõltuvalt kasutada olevatest ressurssidest ja poliitilistest oludest, on mitmeid võimalusi eelnimetatud töö organisatsiooniliseks ülesehitamiseks. Üldiselt tegelevad luure ja vastuluurega struktuuri erinevad harud. Valdkonna eripärade, peamiselt kõrge salastatuse tõttu, on sõjaväeluure töö hindamine ja finantside kasutamise kontrollimine komplitseeritud.

Nagu igal organisatsioonil, on ka sõjaväeluurel immanentne tung laienemiseks, mis saab teoks kohe, kui võimaldatakse selleks vajalikke ressursse. Eesti puhul väljendub see kujukalt raadioluure kiires arengus 1930-ndate lõpul, kuid üldiselt piiras pidev majanduslik kitsikus organisatsiooni takistamatut paisumist.

Eesti sõjaväeluure organisatsioonina loodi Vabadussõja alguses 1918. aasta novembris Teadete kogumise jaoskonna nime all ja see elas üle mitmeid nimemuutusi, kuni augustis 1920 nimetati Kindralstaabi Valitsuse II osakonnaks. Edaspidi muutus küll korduvalt staabi nimetus, kuid sõjaväeluure ametkond jäi endiselt II osakonnaks.

2. EESTI SÕJAVÄELUURE RAHUAEGNE STRUKTUUR JA KOOSSEIS

1920-ndate aastate lõpuks oli Vabadussõja ja 1. detsembri riigipöördekatsega seotud pidev reorganiseerimine lõppenud ja Eesti sõjaväeluure saanud oma stabiilse kuju. Kaitsevägeade Staabi II osakond asus Pagari tänaval Tallinnas ja koosnes kolmest jaoskonnast.³ Enne riikliku iseseisvuse kaotamist tegi II osakond läbi veel ainult ühe suurema struktuurimuutuse, nimelt 1936 lisandus neljas, raadioluurega tegelev jaoskond (D).

II osakonna ülemale allusid niisiis:

- A jaoskond (välissuhtlus)
- B jaoskond (vastuluure)
- C jaoskond (välisluure)
- D jaoskond (raadioluure, alates 1936)
- Sõjaväeatašeed välismaal
- Informatsiooniohvitserid diviiside staapides

Osakonna keskparaadi suurus rahuajal oli 9–10 inimest.⁴ Sama arvu pakutakse OGPU⁵ ülevaates Eesti luure kohta 1935. aasta augustist.⁶

³ F. Limberg. Isamaa eest: Eesti sõjajõudude organisatsioon ja juhtkond. Cardiff, Boreas Publishing House, 1980, lk. 139–176. Vt. ka T. Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940. – Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tallinn, Umara, 1999, lk. 35–66.

⁴ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 495, n. 3, s. 16, l. 10p, 143p ja 204p.

⁵ OGPU – *Objedinennoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenie* – Ühendatud Riiklik Poliitvalitsus, NSVL julgeoleku- ja luureorgan 1923–1934.

⁶ ERAF, f. 138, n. 1, s. 51, l. 242. Mainitud, et kõik 10 on mehed.

I. Juurvee

1936. aastal määrati vastavalt Kaitseväge Ülemjuhataja täiesti salajasele käsule number 223 vastloodud raadioluure koosseisuks 15 inimest, millele hiljem lisati veel 18.⁷ Enamik neist paiknes laiali raadioluure jaamades ja suure tõenäosusega ei olnud kõik ettenähtud ametikohad täiskomplekteeritud, sest 1940. aasta juunis töötas D jaoskonnas 26 inimest.⁸

3. INFORMATSIOONIOHVITSERID DIVIISIDES

Informatsiooniohvitseride tööd kureeris B jaoskond. Nad asusid idapiiril paiknevate 1. ja 2. diviisi staapides ja hiljemalt 1936. aasta algusest ka 3. diviisis.⁹ Organisatsiooniliselt olid ka Merejõud diviisidega võrdsustatud, kuid informatsiooniohvitseri olemasolu Merejõudude Staabis pole kinnitust leidnud.¹⁰

Diviisi informatsiooniohvitseri ülesanneteks oli:

- 1) Sõjaväelaste meeleolu jälgimine.
- 2) Informatsiooni kogumine väeosade ja asutiste sisele puutuvate küsimuste kohta.
- 3) Salakuulamise vastu võitlemine.
- 4) Võitlus provokatsiooniliste aktide vastu.
- 5) Sõjasaladuste hoidmise jälgimine.
- 6) Väärnähetes esiletoomine.
- 7) Väejooksu vastu võitlemine.
- 8) Teadete kogumine isikute kohta.
- 9) Kontakti loomine ajakirjandusega.
- 10) Mobilisatsiooni eeltööd oma erialal.¹¹

Neist kümnest viie esimese punkti täitmiseks pidid informatsiooniohvitserid ise ja oma informaatorite kaudu olema pidevalt kursis diviisi osades toimuvaga, vajadusel pidi ohvitser astuma viivitamatult samme salakuulamise kahtlustatavate salajaseks jälgimiseks, ülekuulamiseks või arreteerimiseks.

Väärnähetes puhul tuli erilist tähelepanu pöörata sellistele, "mis pole kohalikkude ülemate poolt avastatud või [on] jäetud nende poolt tähelepanemata", nagu näiteks puudused toidu, varustuse, käitumise, palgaolude jms. osas, kui need pole kooskõlas kehtivate seaduste, määruste, normide ja korraldustega.¹² Seega tuli silma peal hoida pigem kaadri kui kutsealustel.

Seitsmenda ja kaheksanda punkti täitmiseks tuli vajaduse korral töötada koos piirivalve ja politseiga.

Ajakirjandusega suhtlemisel tuli püüda pressi ära kasutada heade suhete hoidmisel rahva ja sõjaväe vahel, informeerides ajakirjanikke armee elust-olust

⁷ ERA, f. 495, n. 3, s. 16, l. 205.

⁸ I. Juurvee. Wabariigi moodsad salakõrvad. – "Tehnikamaailm" nr. 2, 2003, lk. 65.

⁹ ERA, f. 495, n. 12, s. 197, l. 14, 22 ja 33.

¹⁰ Võimalik, et sarnaseid ülesandeid täitis Merejõudude Staabis vähemalt mingil perioodil Bruno Linneberg, kes oli lisaks enda täiendamisele Soomes ja Inglismaal 1932. aastal käinud kahehädalastel luureohvitseride kursustel Kaitseväge Staabi juures ning olnud lisaks erinevatele ametikohtadele Merejõududes ka lähetatud II osakonna ülema käsutusse ja 1.–18. septembrini 1939 isegi A jaoskonna ülem. (ERA, f. 495, n. 7, s. 2830. Lehed nummerdamata.)

¹¹ ERA, f. 495, n. 12, s. 113, l. 165.

¹² Samas, l. 166.

täpselt niipalju, kui see oli vajalik sõjaväe populariseerimiseks ja tutvustamiseks.¹³

Eeltööd mobilisatsiooniks on küll märgitud viimasena, kuid pole sugugi vähetähtsad, sest sõja korral oleks diviiside staapidesse loodud luurejaoskonnad, mis lisaks vastuluurele oleksid pidanud tegelema ka luurega.

Oma tähelepanekutest tegid informatsiooniohvitserid II osakonnale iga kahe nädala tagant "Poliitilise informatsiooni kokkuvõtteid". Säilinud on neid dokumente kolm, kõigi diviiside kohta ajavahemikust 1.–15. märtsini 1936.¹⁴ Huvipakkuvat teavet on neis 7–10 leheküljelistes aruannetes vähe, korduvad laused "pole erilist märkida", "vaikus nagu eelmiselgi kuul jätkub" jms.¹⁵ Loodetavasti oli tegu lihtsalt rahuliku perioodiga ja ohvitserid olid ausad, sest selliseid materjale oleks võinud ka vähest fantaasiat omav inimene ise kokku kirjutada, pistes seejuures informaatoretele mõeldud summad oma taskusse.

4. EESTI SÕJAVÄELUURE PLANEERITUD SÕJAAEGNE STRUKTUUR

Sõjaväeluure sõjaaegse organisatsiooni baasiks oli II osakonna rahuaegne struktuur, mida oli kavas suurendada ja seoses sellega efektiivsuse huvides veidi muuta. Lisada kavatseti kaks jaoskonda ja osakonna ülema kahe abi ametikohad. 1939. aasta veebruariks oli väljatöötatud ning esitati II osakonna ülema Villem Saarseni ja Sõjavägede Staabi ülema Nikolai Reegi poolt Ülemjuhataja Johan Laionerile järgmine mobilisatsioonikava (vt. skeem 1):

A (administratiiv-) jaoskond, allub vahetult osakonna ülemale. See jaoskond ajab osakonna jooksvaid asju käsikäes osakonna kantseleiga, peab ühendust Eesti sõjaväeliste esindajatega välisriikides ja välisriikide esindajatega Eestis;

B (sise- ja vastuluure) ja **E** (tsensuuri) jaoskond alluvad osakonnaülemale osakonna ülema I abi kaudu. Nende jaoskondade töö on üksteisega tihedasti seotud. Eriti kirjade tsenseerimine ja telefonikõnede pealtkuulamine annab väärtuslikku materjali sise- ja vastuluure teostamiseks, kuna siseluure kaudu saadud andmed sõjaväe ja rahva meeleolu kohta on väärtuslikuks aluseks ajakirjanduse tsenseerimisel. Sellegipoolest osutubki vajalikuks nende jaoskondade laiaulatusliku tegevuse koordineerimine ja suunamine ühise ülema poolt. Osakonna ülemal isiklikult seda muude ülesannete kõrval täita käiks üle jõu.

C (välisluure) ja **D** (raadioluure) jaoskond alluvad osakonnaülemale osakonna ülema II abi kaudu. Nende jaoskondade töö täiel määral täiendab üksteist, mispärast ühise juhi määramine C ja D jaoskondade juhtimiseks on õigustatud.

O (propaganda) jaoskonna loomine osutub vajalikuks, sest tähtsaid ning laiaulatuslikke propaganda ülesandeid pole täiel määral võimalik siduda ühegi teise jaoskonna tegevusega.¹⁶

¹³ Samas, l. 167.

¹⁴ Samas, s. 197, l. 14–39.

¹⁵ Samas, l. 16.

¹⁶ Samas, s. 113, l. 137–138.

Kuna sõja korral pidi kogu Poliitiline Politsei Siseministeeriumi alluvusalast üle minema Sõjavägede Staabi alluvusse, leiti vajalik olevat juba rahu ajal korraldada kokkuleppel Politseitalituse direktoriga Poliitilise Politsei ametnikele lühiajalisi informatsioonikursusi ning määrata kindlaks neist igauhe ametikoht ja ülesanded mobilisatsiooni järel. Selliselt tekkivat ühtset luure- ja vastuluureaparaati pidi vajaduse korral abistama ka välipolitsei.¹⁷

Teatud töölõikude kattumisi esines B jaoskonnal ja Poliitilisel Politseil ka rahu ajal. Nende koostöö kohta teateid napib, kuid arvatavasti tehti seda vähemalt 1. detsembril 1924 mässu uurimisel ning Nõukogude Liidu luureorganeile infot müünud Pioneeripataljoni ohvitseri Nikolai Trankmani paljastamisel 1938.¹⁸ Vastutusrikkamatele ametikohtadele määratavate sõjaväelaste tausta kontrollimiseks pöördus B jaoskond Poliitilise Politsei poole, mis andis (tavaliselt 5–10) päeva jooksul andmed isikute varasemate karistuste ja poliitilise kuuluvuse, aga ka alkoholi- või hasartmängudelembuse kohta. Kahe salateenistuse sedalaadi koostöö oli tihe.¹⁹

5. EESTI SÕJAVÄELUURE PLANEERITUD SÕJAAEGNE KOOSSEIS

Sõjaväeluure plaanitav mobilisatsioonijärgne koosseis on teada aastate 1928–1935 kohta, seega nendes arvudes ei kajastu paraku raadioluure jaoskond D, mida siis veel ei eksisteerinud.

II osakonna sõjaaegseks suuruseks oli ette nähtud 55 ohvitseri²⁰, 13 sõdurit ja lisaks neile agente "tarwiduse järele", kes olid hõivatud C jaoskonnas salaluures ning B jaoskonnas siseluures ja sõjatsensuuris (varasem nimetus trükiteodete kontroll).

Ohvitserid jagunesid üldjoontes järgmiselt:

II osakond²¹ – 4 (sh. osakonna ülem)

Atašeed ja nende abid – 11

A jaoskond – 4

B jaoskond – 11 (juhatuses ja kantseleis)

C jaoskond – 8

Ülejäänud ohvitserid olid sõjatsensuuri punktide ülemad ja nende abid. 13 sõdurit jaotusid II osakonna keskaparaadi vahel, olles hõivatud kirjutajate ja käskjalgadena.²²

Märkimist väärrib, et kui välja arvata sõjatsensuuri lisandumine, pidi

¹⁷ Samas, l. 141–142.

¹⁸ Juhtumi kohta täpsemalt vt. H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, BNS Kirjastus OÜ, 1998, lk. 107–111; ja T. Noormets. Secret war against the Estonian Republic. – "Global Estonian" nr. 3, 2000, lk. 15.

¹⁹ Vt. nt. ERA, f. 495, n. 12, s. 271.

²⁰ Vaid aastal 1932 oli ette nähtud 58 ohvitseri, lisandunud ametikohad olid: osakonna ülema II abi ja atašeede abid Soomes ja Saksamaal. (ERA, f. 495, n. 12, s. 121, l. 31–32; vt. ka samas, s. 332.)

²¹ Küllap on tegu eelmises alapeatükis mainitud II osakonna kantseliga. Kuna rahuajal töötas seal võib-olla ainult üks kirjutaja, ei peetud selle eraldi struktuuriüksusena väljatoomist vajalikuks.

²² ERA, f. 495, n. 12, s. 121, l. 6–6p, 11, 31–34, 89–89p, 105–106; samas, s. 409, l. 7–9.

jaoskond täielikult säilitama oma rahuaegse struktuuri – kava kahe osakonnaülema abi ametikoha ja propaganda jaoskonna loomiseks valmis alles 1939.

1932. aastast pärit B jaoskonna isikkoosseisu sõjaaegses projektis oli selle suuruseks ette nähtud 115 inimest. Neist 11 pidi töötama jaoskonna juhatuses ja kantseleis, 7 (koos vajaliku arvu kaastöötajatega) Tallinna agentuuris ning ülejäänud jagunesid kümne sõjatsensuuri punkti vahel: Tallinnas (21 inimest), Tartus (11), Narvas (10), Valgas (9), Võrus (10), Pärnus (7), Viljandis (6), Rakveres (7), Tapal (7) ja Kuressaares (5).²³

Päris täielikku pilti sõjaaegsest II osakonnast need arvud ei anna, sest agentide ja kaastöötajate arv sõltub tarvidusest, mille suurust on aga raske isegi oletada.

Tähelepanuväärne on, et planeeritud koosseis teadaoleva kaheksa aasta jooksul praktiliselt ei muutunud ja keskaparaati oli ette nähtud kokku 27 ohvitseri (st. ca kolm korda rohkem, kui rahu ajal), kusjuures kõik jaoskondade B ja C töötajad ei pruukinud asuda Tallinnas. Seega polnud II osakonna mobilisatsioonijärgne personal samuti kuigi suur. Järgnevatel aastatel see kindlasti kasvas seoses raadioluure moodustamisega ja propaganda jaoskonna planeerimisega. Sõjatsensuuri muutmine B jaoskonna ühest toimkonnast eraldi E jaoskonnaks vaevalt koosseisu suurust eriti muutnud oleks.

6. LÄTI SÕJAVÄELUURE RAHUAEGNE STRUKTUUR JA KOOSSEIS

Läti sõjaväeluure sai Armee Staabi eraldi osakonnaks Informatsiooni-osakonna (*Informācijas dala*) nimetuse all mais 1934, kuni selle ajani oli tegu Operatiivosakonna ühe jaoskonnaga. Informatsiooniosakonna struktuur erines veidi Eesti omast, ametlikult koosnes see:

- I jaoskond (*I nodala*) – välisluure (*Areja izlukoš anas nodala*)
- II jaoskond (*I nodala*) – siseluure (*Iekšēja izlukoš anas nodala*)
- III jaoskond (*III nodala*) – raadioluure (loodi 1935; *Radioizlukoš anas nodala*)²⁴

Lisaks nendele kolmele jaoskonnale allusid osakonna ülemale veel sõjaväeatašeed, informatsiooniohvitserid diviiside juures ja väidetavalt ka mingisugune agentuuri tööd juhtiv struktuuriüksus.²⁵

Seega pole erinevused Eestiga väga suured: siseluure tegeles vastuluurega ja juhtis nelja (niipalju oli Lätil diviise) informatsiooniohvitseri tööd, vastates Eesti B jaoskonnale; *III nodala* tegeles raadioluurega ja vastas Eesti D jaoskonnale.

²³ Samas, s. 121, l. 33–34.

²⁴ LVVA 1474. f., 1. apr., 1723. l., 189–190. lpp.; samas, 2. apr., 79. l., 256. lp.

²⁵ LVA 1986. f., 1. apr., 3597/2. l., 137. lp.; O. Niedre. Latvijas Republikas pretizlukošanas struktura un darbinieki. – Latvijas izlukiensēsti 1919–1940: 664 likteni. Rīga, LU žurnala "Latvijas Vesture" fonds, 2001, lk. 23.

Välisluure tegeles nii suhtluse kui luurega, täites Eesti jaoskondade A ja C funktsioone. Osaliselt võis neid enda kanda võtta ka eelpool mainitud agentuuriga tegelev üksus. Töö ühe vähema jaoskonnaga oli samuti täiesti teostatav – 1920-ndatel koosnes ka Eesti II osakond vaid kahest jaoskonnast.²⁶

Luure keskaparaadi rahuaegse koosseisu suuruse kohta täpsed andmed puuduvad. 1929. a. koostatud reorganiseerimise projektis on selleks soovitud 18 inimest (tollal puudus veel raadioluure).²⁷ 1934. a. oli OGPU andmetel Informatsiooniosakonnas tööl 14 inimest.²⁸ Mõlemad numbrid kõlavad usutavalt, erinevus võib tulla OGPU veast, või mis on isegi tõenäolisem, osakonna alakomplekteeritusest.

Aastal 1935 loodud raadioluure jaoskonna personal kasvas viie viimase iseseisvuse aasta jooksul umbes kolmekümne inimeseni.²⁹ Kuigi neist suurem osa paiknes Riias väljas, suurenes nähtavasti mingil määral ka osakonna keskaparaat.

7. LÄTI SÕJAVÄELUURE PLANEERITUD SÕJAAEGNE STRUKTUUR JA KOOSSEIS

Kui Informatsiooniosakonna rahuaegne struktuur sarnanes suuresti II osakonna omaga, siis sõjaaegne märksa vähem. 1938. aastast pärineva projekti järgi allusid Luureosakonna (*Izluškošanas dala* – sõjaaegsele koosseisule üle minnes pidi muutuma ka osakonna nimetus) ülemale:

Üldjaoskond

Tsensuuri jaoskond:

Riia rajooni tsensuuriülem

14 kohalikku sõjaväetsensorit

Pressi ja propaganda jaoskond:

propaganda sõjajõududes

militaarpress

Siseluure jaoskond

poliitiline osakond

agentuur;

vastuluure sõjajõududes, viimasele allusid omakorda diviiside

vastuluure juhid)

Osakonnaülema abi:

A- Välisluure jaoskond:

I Sõjajõudude sektsioon

II Raadiopeilingu sektsioon (peilingugrupid)

III Agentuuri sektsioon (agentuurpostid)

IV Info- ja statistika sektsioon

V Dokumentide uurimise sektsioon

B- Tõendite jaoskond

²⁶ F. Limberg. *Isamaa eest: Eesti sõjajõudude organisatsioon ja juhtkond*. Cardiff, Boreas Publishing House, 1980, lk. 145.

²⁷ Andmed ilma informatsiooniohvitserideta. LVVA 1474. f., 1. apr., 1723. l., 189. lp.

²⁸ Andmed ilma informatsiooniohvitserideta. ERAF, f. 138, n. 1, s. 51, l. 305–306.

²⁹ LVA 1986. f., 1. apr., P-3597/2. l., 138. lp.

Tõendite jaoskonna nimi (*Evidences nodala*) on raskesti tõlgitav, kuid selle ülesanne oli viie A jaoskonna sektsiooni poolt kogutud teadete õigsuse kontrollimine.³⁰

Pärast mobilisatsiooni oli Luureosakonna isikkoosseisuks ette nähtud 193 inimest³¹ ning seda ilma tsensorite ja sõjaväeatašeedeta. Viimased puuduvad kavandatud struktuurist hoopiski.

Sellel keerukal organisatsioonil on rahuaegse Informatsiooniosakonnaga suhteliselt vähe ühist. Sektsioonis A/II võib aimata rahuaegset III jaoskonda, mis tegeles raadioluurega. Siseluure jaoskond on arvatavasti umbes sama, mis enne mobilisatsiooni oli olnud II jaoskond.

Rahuaegsest I jaoskonnast sai A jaoskond, mille ülesandeid on laiendatud ja organisatsiooni suurendatud.

Eestiga sarnaneb kogu välis- ja raadioluure organiseerimiseks ühe ülema abi määramine, samuti üldjaoskond (Eestis kantselei), pressi ja propaganda jaoskond (Eestis O) ja tsensuurijaoskond (Eestis E). Lätis on siiski sõjaväeluure ametkonna organisatsiooni võrreldes mobilisatsioonieelsega oluliselt muudetud ja arvestades, et planeeritud personalikasv on umbes 10–20 korda, võib oletada, et sõjaaegsele struktuurile üleminek oleks põhjustanud tõsiseid komplikatsioone.

8. VÕRDLUSI SAKSA *ABWEHRI* STRUKTUURIGA

Saksa sõjaväeluure *Abwehr* ei ole Eesti II osakonnaga võrreldav oma tegevuse ulatuse ja majandusliku baasi poolest, küll on sarnased nende ülesanded ja struktuur. Viimane omas sakslaste luureteenistuse efektiivsuse osas selle suuruselt lähtuvalt märksa olulisemat kaalu kui Eestis.

Abwehr elas üle mitmeid struktuurimuutusi ja sai organisatsiooniliselt lõpliku kuju 1930-ndate teisel poolel. See koosnes viiest osakonnast:

Keskosakond (*Zentralabteilung*)

I osakond (*Abwehrabteilung I*) – luure (*Nachrichtenbeschaffung*)

II osakond (*Abwehrabteilung II*) – eriteenistus (*Sonderdienst*)

III osakond (*Abwehrabteilung III*) – vastuluure (*Abwehr*)

Välismaa osakond (*Abteilung Ausland*)

Kuna sakslased sisenesid sõtta järk-järgult, ei saa tõmmata selget piiri *Abwehri* rahu- ja sõjaaegse struktuuri vahele. Esimest lihtsalt laiendati sujuvalt. Selles osas sarnaneb Saksa sõjaväeluure ametkond rohkem Eesti kui Läti omaga.

Eesti II osakonna rahuaegne struktuur sarnaneb põhiosas *Abwehri* omaga. Keskosakond vastab Eestis osakonna kantseleile, Välismaa osakond A jaoskonnale, I osakond C jaoskonnale ja III osakond B jaoskonnale. Eestis puudub täielikult ainult eriteenistus, mis sakslastel tegeles peamiselt sabotaaži ja diversioonidega vaenlase tagalas, ülejäänus on lihtsalt mastaabid erinevad.

³⁰ LVVA 1474. f., 1. apr., 1746. l., 91. lpp.

³¹ Samas, 1747. l., 110–114. lpp.

I. Juurvee

Eriüksused ilmusid esimest korda luureteenistusse 1930-ndate teisel poolel Saksamaal. Eesti ega Läti vallutussõjaks ei valmistunud ning sääraseid üksusi ei vajanud. (Idee, et neist võiks kasu olla ka kaitsesõjas, oli tollal täiesti tundmatu.)

Raadioluure, mis Eestis ja Lätis moodustas iseseisvuse lõpul olulise ja personalilt suure osa sõjaväeluurest, puudub *Abwehri* struktuurist peaaegu täielikult, oli vaid vastuluure osakonna raadiopeilimisega tegelev allüksus *Gruppe III Fu*. Sakslased pidasid mitmesugustel põhjustel (sh. poliitilised ja personaalsed) paremaks raadioluure allumist teistele ametkondadele, mis olid *Forschungsamt* (Uurimisamet) ja *Funkaufklärung* (Raadioluure)³² ning rindel *Frontaufklärungskommandod*.

Abwehri sõjaaegsed funktsioonid on Eesti II osakonna omadest märksa piiratumad. O jaoskonna vastet pole olemas, antud valdkonnaga tegeles Saksamaal Propagandaministeerium.³³ Puudub ka E jaoskonna ekvivalent, sest sõjatsensuuri viis läbi Riigi Julgeoleku Peaameti (RSHA) koosseisus olev *Referat III C*.

Kui Eestis ja Lätis olid sõjaväeluure käepikenduseks informatsiooni-ohvitserid diviiside staapides, siis Saksamaal olid selleks *Abwehrstellen* sõjaväeringkondades (*Wehrkreis*). Pärast sõja algust moodustati neid ka okupeeritud aladele ning seotus mingi kindla territooriumiga vähenes. Oma ülesehituselt sarnanesid *Abwehrstellen* *Abwehri* keskaparaadile, koosnedes kolmest operatiivosakonnast.

Eestis nähti juba 1939. aasta projektis ette Poliitilise Politsei ja II osakonna sõjaaegne ühendamine. Selle mõistliku mõtte osas oldi sakslastest kaugel ees, viimased jõudsid sarnaste struktuurimuutusteni alles 1944. aasta veebruaris. Ühtne luureaparaat ei allunud ka siis mitte armeele, vaid SS-ile. Enne II maailmasõja lõppu neid muutusi enam täielikult läbi viia ei õnnestunudki.³⁴

Kõige silmatorkavam erinevus Läti projektis sõjaaegseks luureks on kõigi luureteadete õigsust kontrolliv *Evidences nodala*, mille sarnast ei leidu ei Eestis ega Saksamaal. Siin on lätlased tõenäoliselt eeskujuga võtnud või vähemasti inspiratsiooni saanud Poola luurelt, millega neil olid tihedad kontaktid. Sealse sõjaväeluure (*Ekspozitura*) III jaoskond oli midagi seesugust. Kõik luure poolt kogutavad andmed anti ilma nendega rohkem tegelemata üle III jaoskonnale, mis hindas nende usaldusväärsust ja teostas analüüsi. Poola oli tollal üks väheseid riike maailmas, mille sõjaväeluures selline jaoskond eksisteeris.³⁵

Niisiis, kuigi arvuliselt väikesed, pidid Eesti ja Läti sõjaväeluured toime tulema samade ülesannetega ja kohati isegi rohkemaga, kui suured luureorganisatsioonid, ning oma struktuurilt ei erinenud viimastest kuigivõrd.

³² B. Stahlbrandt. The German Intelligence Community. – Internet: http://www.stahlbrandt.com/html/history/german_intelligence.html; viimati kasutatud novembris 2003.

³³ 26. septembril 1934 oli ka Eestis loodud Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitus; kas sõjaaegne O jaoskond pidi moodustatama viimase baasil või pidid nad eksisteerima paralleelselt, selle kohta andmed puuduvad.

³⁴ 12. veebruari 1944 *Führerbefehlis* deklareeriti: “*Es ist ein einheitlicher deutscher geheimer Meldedienst zu schaffen.*” (~ “tuleb luua ühtne salajane Saksa luureteenistus”). Kuus päeva hiljem vabastati ametist *Abwehri* pikaajaline ülem, admiral Wilhelm Canaris. Edaspidi lammutati tasapisi tema loodud süsteem ja põhimõtteliselt jaotati see järgmiselt: *Abwehrabteilung I* ja *II* läksid *Ausland-SD* käsutusse, *Abwehrabteilung III* Gestapole; OKW-le jäid *Abteilung Ausland* ja *Frontaufklärungskommandod* (luureüksused rindestaapide juures). Täpsemalt vt. B. Stahlbrandt. The German Intelligence Community. – Internet: www.stahlbrandt.com/html/history/german_intelligence.html

³⁵ Faligo, R. *Vsemirnaja istorija razvedovateljnõh služb. 1. Moskva, Terra, 1997, s. 415–419.*

I. Juurvee

S U M M A R Y

The Structure of Estonian and Latvian Military Intelligence Services in 1930s: Some Comparisons with the German *Abwehr*

Ivo Juurvee, MA

Like every independent state has its army, every military has its own intelligence service. Before World War II in Estonia this service was named *II osakond* – the Second Department (of the General Staff). The Latvian military intelligence service was called the Information Department (*Informācijas dala*). The structure of the Second Department consisted of four sections: Section A – information exchange and the problems of military attaches; Section B – counter-intelligence; Section C – intelligence; and Section D – radio-intelligence (after 1936). In the 1930s there were only ten people working in the central apparatus of the Second Department. Its structure was rather similar to the *Abwehr*, the German military intelligence service. Personnel of the Latvian Information Department was also not numerous (14–18 persons), in its structure there were only three sections and in addition to its main tasks the intelligence section had to deal with information exchange and the problems of military attaches. According to its planned wartime structure it was similar to the Polish intelligence service. Although the military intelligence services of Estonia and Latvia were small, they followed the general trends in the field and had to fulfil the same tasks as their counterparts among the Great Powers.

EESTI SÕJAVÄELASTE PAGEMINE PUNAARMEEST SUVESÕJA AJAL

Tiit Noormets,
Eesti Riigiarhiiv

Eesti sõjaajaloos on üldteada ja tuntud Punaarmee 22. laskurkorpuse eestlastest sõjaväelaste massiline sakslaste poole üleminek, vangiaandmine ja -langemine rindele jõudmisel pärast Venemaale viimist juulis 1941 (põhiliselt sellele teemale keskendunud artiklist ja järgnenud aruteludest sai tegelikult alguse Eesti sõjaajaloo taassünd¹). Samuti on üldjoontes teada, et sõjaväelaste põgenemine Punaarmeest algas juba varem Eestis, kuid sellest on märksa vähem kirjutatud. Arhiividokumentides, mälestustes ja ajalookirjanduses on küll jäädvustatud rida üksikjuhtumeid, kuid need asuvad laialipaisatuna paljudes erinevates kohtades. Käesoleva artikli eesmärgiks on vastav andmestik koondada ja esitada süstematiseeritud kujul. Üldjuhul üksikult või mõneliikmeliste gruppidega põgenenud meeste kohta on aga siiski niivõrd vähe andmeid, et neist ei piisa ei uurimuse ega ka ammendava ülevaate kirjutamiseks. Seetõttu on artiklile lisatud rida mälestusi taoliste põgenemiste kohta, mis annavad üldpildi nii tollastest oludest kui põgenemisplaanide teostamisest.

Eesti sõjaväelaste põgenemine Punaarmeest algas juba 1940. aasta sügisel, kui endine Eesti sõjavägi formeeriti ümber Punaarmee 22. laskurkorpuseks. Septembris 1940 põgenes punaväest ajateenistuses olnud Virumaa Alutaguse valla Arumäe küla noormees Enn Murulaid, kes järgnevalt varjas ennast esimese teadaoleva metsavennana kuni Suvesõjani.² Siiski oli selliseid põgenikke ainult mõni üksik. Väidetavalt "üksikud põgenikud võtsid kaasa relvad ning laskemoona ja püüdsid pääseda Soome või Saksamaale. Enamik neist langes NKVD ja piirivalve kätte ja lasti maha sõjatribunali otsusel"³, kuid ühtegi taolist konkreetset juhtumit ega põgeniku nime pole teada. Kui sõja eel saadeti 22. laskurkorpuse eestlastest vanemohvitserid Eestist Venemaale kursustele, kus nad arreteeriti, siis olemasolevatel andmetel hoidis sellest ainsana kõrvale 140. laskurpolgu staabiülem kolonel Ants Lõhmus. Ta läks põranda alla ning võitles hiljem Suvesõjas Tartumaal.⁴

¹ Evald Laasi. Mõnede lünkade täiteks. – "Sirp ja Vasar", 27. nov. 1987; Evald Laasi, Bernhard Viiding. Viimane vastulööök. – "Kultuur ja Elu" nr. 4, 1990, lk. 4–9.

² ERA, f. R-358, n. 1, s. 4, l. 29.

³ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V köide. Stockholm, 1957, lk. 173.

⁴ Mati Õun jt. Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. II kogumik. Tallinn, 2002, lk. 54.

Sõja algul oli 22. laskurkorpuse nii piltlikult öeldes kui tegelikult ainult poolest saadik rahvuslik väekoondis. Pärast vanemohvitseride eemaldamist juuni algul määrati diviiside ning väeosade ülemateks ja staabiülemateks venelastest ohvitserid. Seejärel arreteeriti 14. juuni küüditamise ajal hulk nooremohvitseri ning venelastega asendati ka rida pataljoni, roodude ja rühmade ülemeid. Eesti laskurkorpuse reakoosseisu venestamisel oli abinõuks maikuus nende eestlastest ajateenijate vabastamine, kelle teenistusaeg lõppes, ning asendamine Venemaalt toodud ajateenijatega. Pärast sõja puhkemist algas korpuse üleviimine sõjaaja koosseisudele, milleks jällegi toodi reserviste kohale Venemaalt. Sellises olukorras oli võimatu organiseerida vastuhakke või suuremate gruppide põgenemist:

“Paljud eestlased plaanitsesid väejooksu, kuid tugeva valve tõttu oli see väga riskantne. Kõikidele tehti teatavaks, et deserteerimise korral vangistatakse ja lastakse maha nende perekonnaliikmed ja konfiskeeritakse varandus. Nii on arusaadav, kui raske oli eestlastel, kelle järele oli veel korraldatud eriline valve, teostada väejooksu. Sellises koosseisus astuti juunikuul lõpus rännakkorras tee Venemaa suunas. Üle Eesti piiri Venemaale mindi üldiselt Narva ja Petseri rajoonides. Enne seda eesti ohvitserid mitmel pool vahetasid omavahel mõtteid, et mida teha – kas organiseerida võimuhaaramist väeosades või teostada väejooksu. Oli korraldus, et eestlasi mitte kokku jätta, kuid eesti ohvitserid püüdsid seda siiski teha niipalju kui vähegi võimalik. Relvad olid meestel käes, kuid laskemoona Eesti piirides kätte ei antud, see viidi veoautodel ette. Ilma laskemoonata aga ei olnud võimuhaaramisel mingit mõtet. Pealeselle voolas Lätist kogu aeg Eesti poole NKVD ja miilitsaüksusi, mis olid hambuni relvastatud ja just määratudki igasuguste vastuhakkamiste mahasurumiseks. Põgenemist oleks võidud katsetada, kuid vabadust ei tahetud endale osta naise ja laste verrega. Enne piiri ületamist tuli väeosades siiski ette põgenemisi. Pärast esimesi ärajooksimisi aga piirati rännakukolonn kahelt poolt ümber venelastest patrullidega. Igas pataljonis moodustati venelastest erilised löökrühmad, kellele anti kätte laskemoon. Nendest pandi hiljem välja ka liikuvad patrullid, kes piirasid väeosasid peatuste ajal. Pealeselle püüdsid Petserimaal venelastest külaelanikud kinni väga palju väeosadest ärapõgenenud eesti sõdureid, viisid nad tagasi väeosadesse, andsid punase miilitsa kätte või mõrvasid ise koha peal. Eriti agarad eesti sõdurite püüdmisel olid relvastatud komnoored.”⁵

Põgenemine algas laialdasemalt pärast sõja puhkemist ja saavutas haripunkti väeosade transportimisel Venemaale. Tallinnas ja Nõmmel koostatud ešelonidest algas põgenemine juba kohapeal. Enamik põgenikest lahkus sõidul Tallinna ja Narva vahel. Põgenemine toimus üksikult või väiksemate organiseeritud gruppidega, sest venelastega segatud üksusi oli raske koondada ja organiseerida, kuna eestlased olid eriosakonna alalise kontrolli all. Ka ei võinud ohvitserid massilist põgenemist organiseerida, sest nii ajateenijate kui ka kaasteenijate hulgas oli NKVD agente ja politrukide usaldusmehi, kes võinuks

⁵ Eesti rahva kannatuste aasta. I osa. Tallinn, 1943, lk. 166–167.

põgenejad juba enne kavatsuse teostamist üles anda. Ainult üksikudel juhtudel õnnestus põgeneda suurema grupina.

Lõuna-Eestist viidi väeosad välja jalgsi. Rännakkolonnid olid sageli kahelt poolt piiratud venelastest patrullidega, eesti isikkoosseisule ei antud välja laskemoona. Peale selle püüdsid Petserimaal vene külaelanikud kinni väga palju väeosadest põgenenud eesti sõjaväelasi ja viisid need tagasi väeosa juurde, andsid miilitsa kätte või mõrvasid kohapeal. Osa eestlastest ohvitseri võeti rännaku ajal sisuliselt vahi alla. Lõuna-Eestis dislotseerunud 182. laskurdiviisi staabi eestlastest ohvitserid eemaldati teenistusest ja eraldati valve alla juba paar päeva pärast sõja algust Värskas sõjaväelaagris, viidi Tartusse ja seal pärast Venemaale eraldi grupina.⁶

26. juunil põgenes 140. laskurpolgust enne selle lahkumist Võrust Taara kasarmutest portupeeaspirant U. Leesik koos täies lahinguvarustuses oleva kergekuulipilduja jaoga (12 ajateenijat, relvastuseks vintpüssid, kergekuulipilduja ja 4000 padrunit). Nad põgenesid kõigepealt Võru lähedale Roosisaare talu piirkonda, kus liitusid kolonelleitnant Aleksander Tilgrega metsavendade salgaga. 1. juulil liikus Leesiku grupp Võrust edasi Antsla valda, luues kõikjal tee ääres kontakte kohalike metsavendade salkadega. Sellise hästirelvastatud jõu ilmumine mõjus igal pool julgustavalt ja meeoleolu tõstvalt. Antslast suundusid nad edasi Valgamaale. Samal ajal tuli kolonelleitnant Tilgre gruppi juurde teisi Punaarmeest põgenenud sõjaväelasi. **30. juunil** loobus 140. laskurpolgust majanduslike ülesannete täitmiseks mahajäetud vanemseersant A. Soovik koos 4 eestlasest sõduriga polgule järele sõitmast ja ühines samuti kolonelleitnant Tilgre grupiga, mille suurus oli 8. juulil 32 meest.⁷

28. juunil tegi Venemaa poole liikuv 140. laskurpolgu rännakukolonn Vastseliina aleviku lähedal mõnetunnise puhkepeatuse, mida paljud sõjaväelased kasutasid põgenemiseks. Hulgalise põgenemise tõttu alustasid armeeüksused seal samal päeval haaranguid, millega pärast 1. juulit ühines ka hävituspataljon. Põgenikest jäi mitu meest Vastseliina metsavendade hulka. Võrumaal Leevi vallas oli metsavendade grupp, mis koosnes **30. juunil** teadmata väeosast põgenenud neljast sõdurist, kes kõik olid relvastatud vintpüssiga.⁸ Võrumaal Veriora vallas varjasid ennast Võrust põgenenud nooremleitnant Härm Kore koos viie ajateenijaga.⁹

27. juuni hommikul hakkas Eestist lahkuma Tartu lähedal Ülenurme mõisas paiknenud 182. laskurdiviisi luurepataljon. Samal päeval pagesid pataljonist Ropka metsadesse ja ühinesid seal metsavendadega kapten Riho Piirsalu, kapten Vello Rikand, leitnant Rudolf Mikumägi ja allohvitser Elmar Silm; juba varem oli metsa pagenud major Friedrich Kurg. Samast väeosast põgenesid veel kapten Richard Tammemägi, kapten Karl Nortmaa, kapten Julius

⁶ Alfred Luts. Heitluste keerises. II osa. Stockholm, 1976, lk. 44 jj.

⁷ ERA, f. R-358, n. 1, s. 30, l. 51p–52p; Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 8–9.

⁸ ERA, f. R-358, n. 1, s. 30, l. 53, 57, 87p.

⁹ Samas, f. R-113, n. 1, s. 182, l. 93.

T. Noormets

Edor, leitnant Boris Rätsepp, leitnant Jaan Vinni, leitnant Peet Lehola, seersant M. Kriisa ja seersant Raudmäe.¹⁰

27. juunil hakati 22. laskurkorpuse üksiku lennueskadrilli isikkoosseisu viima Jägala lennuväljalt Nõmmele, et sealt saata raudteel edasi Venemaale. Eelneva omavahelise kokkuleppe järgi põgenes eskadrillist enamik lendur-ohvitsere metsa.

Autol metsa pagenud lennuväelaste grupis oli 23 meest:

1. major Peeter Juhlain
2. kapten Harry Anelin
3. kapten Aavo Ürgsoo
4. kapten Edgar Mesikep
5. kapten Oskar Aksel
6. kapten Juhan Kalmet
7. kapten Arnold Streimann
8. kapten Oskar Pirbe
9. kapten Johannes Talvik
10. kapten Anton Kuuspalu
11. nooremleitnant Jaan Leppiko
12. nooremleitnant Eduard Lepp
13. nooremleitnant Martin Terts
14. nooremleitnant Mart Napa
15. nooremleitnant Ants Repnau
16. nooremleitnant Osvald Talmet
17. nooremleitnant Valdo Kopli
18. nooremleitnant Leopold Kruusmägi
19. nooremleitnant Raimund Ots
20. portupeeaspirant Harry Kõllo
21. portupeeaspirant Remi Milk
22. portupeeaspirant Leino Oru
23. nooremseersant, autojuht Johannes Metsla.

Teises grupis, kes videvikus vaikselt kadus Jägala mõisast jõe ääres oleva piiritusevabriku taha võssa ja alustas sealt kiirmarssi metsasügavusse, olid:

1. kapten Johannes Kant
2. kapten Valter Reili
3. kapten Karl Roovet
4. kapten Oivo Soots
5. kapten Richard Teder
6. nooremleitnant Koit Kava
7. nooremleitnant Evald Mardo
8. nooremleitnant Hugo Nõmm
9. portupeeaspirant Karl Lumi
10. portupeeaspirant Lembit Raidal
11. portupeeaspirant Juhan Laanes
12. portupeeaspirant Tarmo Rae
13. portupeeaspirant Vello Maks.

¹⁰ Herbert Lindmäe

. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999, lk. 92.

Viimase grupiga ühines mõni päev hiljem ka vanemseersant, motorist Herman Tombach, kes oli Venemaale sõitvast sõjaväerongist Raasiku jaamas maha hüpanud. Ükshaaval pagesid Jägalast veel kaptenid Otto Pork, Artur Asu ja Juhan Ainjärv, kes omal käel tegutsedes kadusid lihtsalt vaikselt ära.¹¹

Seega põgenes eskadrillist kokku 40 meest, sealhulgas 38 lendurit (kirjanduses on sageli ekslikult nimetatud, et põgenes 40 lendurit¹²).

28. juunil põgenes Tapalt 86. laskurpolgu ratsarühma ülem leitnant Hans-Elmar Jaanhold koos kogu oma rühmaga, kus oli tollal 13 meest. Põgenemise asjaolusid on kirjeldatud järgmiselt: "Oli parajasti punaarmee aastapäeva-pidu. Lõuna ajal, kell 13.30 seletasid kõnealused ratsaväelased viisakalt punaarmeele, et need võivad süüa enne neid, eestlasi, ja lisasid: "Meie jääme seniks valvesse!" Venelased nõustusid. Ent otsekohe, kui venelased asusid pidulauda, valiti välja paremad hobused, isegi üks kallis anglo-araabia tõugu loom, võeti kaasa relvad, 2500 padrunit ja sõideti läbi Järva-Jaani, Seidla, Järva-Madise Vargamäe tee ning sedamööda Vanamõisa metsa."¹³ Ratsaväelased liikusid Kautla soosaarele, kus kohtusid 17. juulil "Erna" luuregrupiga ning liitusid nendega.¹⁴

Lisaks ratsarühma meestele põgenes Tapal rida üleajateenijaid, kes moodustasid 9 km kaugusel Tapalt Ristsaarel 18 mehelise metsavendade salga, mis lõpuks kasvas ligi sajameheliseks üksuseks.¹⁵

Kui 86. laskurpolku hakati vedama Tapalt Venemaale, määrati **1. juulil** ühe väljasõitva ešeloni ülemaks nooremleitnant Hugo Allisma. Raudteejaamas ütles ta politrukile, et läheb jaamakomandandi juurde korraldusi saama ja lahkus rongilt metsa. Juba järgmisel päeval liitus ta Viru-Jaagupi metsavendade salgaga, keda juhtis samuti Punaarmeest põgenenud leitnant Erich Priskar.¹⁶

28. juunil peatus Võrumaal Linnamäe vallas üks sõjaväeüksus teel Venemaale. Selle koosseisust põgenes 6 meest leitnant Erich Reinumägi juhtimisel metsa, kuhu nad jäid kohaliku metsavendade grupina.¹⁷

28. juunil laaditi Nõmmel rongile 180. laskurdiviisi 15. üksik tankitõrjediivisjon, mis sõitis järgmisel päeval välja Venemaa poole. Ühe patarei ülem leitnant Voldemar Aasoja kavatses kogu üksusega rongilt põgeneda ja hakkas seda organiseerima. Ühisest põgenemisest ei tulnud siiski midagi välja, sest kui rong jõudis Jõhvi, oli leitnant Aasoja patareist juba 18 ajateenijat üksikult või mitmekesi ära hüpanud. Toila jaamas lahkus rongilt ka leitnant Aasoja koos oma alluvate nooremleitnant Arvo Kannu ja leitnant Leonhard Meho ning 8 ajateenijaga. Tema salk liikus Põhja-Eestis metsavendi julgustades ja organiseerides ning liitus lõpuks Kautla suurlaagriga.¹⁸

¹¹ ERA, f. R-350, n. 1, s. 13, l. 2–3; Hendrik Arro. Eesti lendurid lahingute tules. Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. Tallinn, 1995, lk. 133–134.

¹² Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 50, 65.

¹³ Samas, lk. 41, 67.

¹⁴ Ülo Jõgi. "Erna" legendid ja tegelikkus. Tallinn, 1996, lk. 70.

¹⁵ Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 39, 68.

¹⁶ Herbert Lindmäe. Suvesõda Virumaal 1941. Tartu, 2002, lk. 238.

¹⁷ ERA, f. R-358, n. 1, s. 30, l. 55p.

¹⁸ Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 68; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V köide. Stockholm, 1957, lk. 173–174.

3. juulil asus korpuse sidepataljon autokolonnis teele Tallinnast Narva suunas Venemaale. Ühel veoautol oli pataljoni lahingvarustuse töökoja ülem leitnant Arnold Mölder koos leitnant Märt Einila ja 18 eestlasest punaarmeelasega. Rakvere lähedal peatas leitnant Mölder auto ja autojuht reamees Elmar Müller asus teeseldud mootoririket "parandama". Kui teised kolonni autod teekäänaku taha kadusid, pöörati auto ümber ja sõideti läbi Kesk-Eesti Pärnu suunas. 4. juuli öösel jõuti Pärnumaale Tori valda Tohera külla, kus kohalikud mehed juhatasid nad Aesoo metsavendade juurde. 8. juulil ilmus leitnant Möldri rühm täies lahingkorras samal päeval loodud Pärnu Omakaitse ülema käsutusse.¹⁹

Sidepataljonist põgenesid selles grupis järgmised sõjaväelased:

1. leitnant Arnold Mölder
2. leitnant Märt Einila
3. seersant Voldemar Kiis
4. seersant Kalev Susi
5. seersant Gustav Vallimäe
6. seersant Eduard Salumäe
7. kapral Anton Kraam
8. kapral Heinrich Mandli
9. kapral Robert Muru
10. reamees Elmar Müller
11. reamees Vassili Ait
12. reamees Herman Ratas
13. reamees Voldemar Saagpakk
14. reamees Leonhard Veelma
15. reamees Arnold Liim
16. reamees Johannes Kaljuste
17. reamees Voldemar Toro
18. reamees Heinrich Valter
19. reamees Ernst Kõrgemägi
20. reamees Vassili Noot.²⁰

5. juuli öösel ründas 9 meheline Vihula valla metsavendade grupp Tallinn-Narva maanteel Liigaste küla kohal punaväe autosid, lüües rivist välja ühe taksoauto ja mootorratta. Samas jõudis kohale aga suurem autokolonn ja metsavennad taandusid. Tekkinud segaduses pages autodelt metsa 21 eesti sõjaväelast, kellest kolm ühines samas kallaletungijatega.²¹

Petserimaa Vilo valla Omakaitse loomisil ilmus **9. juulil** "kohale paar 232. laskurpolgust põgenenud eesti sõjaväelast – lipnik A. Lassur ja reamees K. Anderson koos intendantuurile kuulunud suure toiduvarustusega, mida hakati kasutama meeskonna toitlustamiseks".²²

¹⁹ Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 68; ERA, f. R-358, n. 1, s. 9, l. 43.

²⁰ ERA, f. R-350, n. 1, s. 15, l. 1.

²¹ Samas, f. R-358, n. 1, s. 24, l. 21.

²² Samas, s. 8, l. 15p.

Sõjaväelasi võis ka lihtsalt maha jääda. Nii jäi Värskas Põhjalaagrisse pärast väeosade suvelaagrist äraviimist laagri komandant nooremveebel J. Silvet koos rühmasuuruse eestlastest koosneva meeskonnaga. 22. laskurkorpuse väeosade Eestist väljaviimisel nad ilmselt lihtsalt unustati maha. Pärast Saksa vägede jõudmist Petserisse lubas kohalik välikomandant 10. juulil "kogu meeskonnal kohale jääda ja soovis õnne ja edu edaspidiseks tööks ning tegevuseks ja kommunistide püüdmiseks".²³

Igalt rongilt, mis meie sõjaväelasi Narva poole viis, hüppas eluga riskerides maha arvukalt sõjaväelasi, kes metsadesse laiali põgenesid. Sõjapäevil oli umbkaudse arvestuse järgi üksnes Põhja-Eesti metsades 600–700 ohvitseri, allohvitseri ja sõdurit.²⁴

Leitnant Voldemar Aasoja hindas oma Saksa okupatsiooni ajal kirjutatud ülevaates partisanisõja kohta Põhja-Eestis: "Üldiselt võitles Põhja-Eesti metsades ja asulates punaväest põgenenud ohvitseri 50–60 ja 400–500 sõdurit, kes panid aluse partisanisalkadele ja kelle tegevus aitas tunduvalt kaasa Eesti vabastamiseks bolshevismist."²⁵

Omakaitse ajalootöö käigus kogutud andmetel jäi 22. laskurkorpuse Eestist väljaviimisel siia maha kokku 1120 sõjaväelast, sealhulgas 120 ohvitseri, 200 allohvitseri ja 800 sõdurit.²⁶ Need kõik on aga ümardatud arvud ja seega ilmselt umbkaudsed, küll pole aga põhjust kahelda üldistes suurusjärgudes.

Lõpetuseks veel mõned arvud 22. laskurkorpuse eestlastest isikkoosseisu kohta. Sõja algul oli neid kokku ligi 7000, kelle edasine saatus kujunes järgmiselt: Eestisse jäi maha üle 1000, rindel jõudis ühel või teisel viisil sakslaste poole ligi 5000, lahingutes langes umbes 200 ja Venemaale jäi ligi 1000. Kõik need arvud on umbkaudsed, kuna senistes uurimustes on erinevate autorite poolt esitatud lahkuminevaid andmeid, mille lõplikuks täpsustamiseks on aga olemasolevad allikad ebapiisavad.

²³ Samas, l. 14, 17p–18.

²⁴ Eesti rahva kannatuste aasta. II osa. Tallinn, 1943, lk. 68.

²⁵ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V köide. Stockholm, 1957, lk. 175.

²⁶ ERA, f. R-358, n. 2, s. 2, l. 54.

LISAD

1. SÕJAVÄELASTE PÕGENEMISJUHTUMEID VIRUMAAL (andmed kogutud Omakaitse ajalootöö käigus 1942. a.)²⁷

Sideautoga metsa

Kahjuks ei ole läinud korda selgitada kuupäeva, kuid see oli juulikuu algul 1941. Siis sõitis mööda Narva-Tallinna maanteed eesti-vene vägede segakolonn Narva poole, ühel sideautol istusid eestlased leitnant Leo Kuusik, veltveebel (bolševike poolt leitnandiks ülendatud) Jaan Tabur, reamehed Veiksalu ja Tehvan. Kui autokaravan jõudis maanteel Aseri raudteeülesõidu kohale, läks eelnimetatud sõjaväelaste auto "rikke", mehed tulid pealt maha ja hakkasid "riket" kõrvaldama. Kui venelased jõudsid sobivasse kaugusesse, oli korraga "riike" kõrvaldatud, mehed hüppasid autosse ning sõitsid täie vaardiga mööda Aseri raudteed Sonda poole ja jõudnult parajasse ülesõidukohta, pöörasid metsa. Auto jäeti sinna, kust sellega enam edasi ei pääsenud. Varem metsas oleva laagriga ühinedes alustati partisanitegevust, kusjuures leitnandid jäid laagri juhiks.

Ohvitserid jalutasid linna

Jällegi puudub kuupäev, kuid on antud umbkaudne aeg, et sõda oli kestnud juba nädala. Sel ajal peatus Rakvere jaamas ešelon Venemaa poole minevate eesti sõjaväelastega. Muidugi politrukkide valve all. Leitnandid Tennola ja Speak, esimene neist ešeloniülema abi, hoiatasid mehi, et need ei põgeneks ja läksid ise linna, seletades, et lähuvad otsima põgenikke. Kõik see sündis politrukkide silma all ja päise päeva ajal. Linnas läksid mehed ühe tuttava korterisse ja tõmbasid seal ohvitserimundritele üle tsiviilriietuse, ja varustatud muidugi kahe hea taskurelvaga sammusid Avispeale, kus neil oli tuttavaid ning asutasid sinna metsavendade salga. Rong sõitis Rakverest välja, ilma et neid oleks jälitatud, sest venelased arvasid, et mehed jäid lihtsalt rongist maha ja sõidavad hiljem järgi.

Jooks üle lageda välja

Maidla ülevaate koostaja märgib: "Et eesti sõduri otsustamise võime kiire ja hulljulge oli, näitab järgmine juhtum: maanteed mööda vuravad tohutud venelaste autokolonnid – ikka jälle ruttu ja ruttu "suure kodumaa" poole. Nendelt kihutavatelt autodelt hüppasid maha viis eesti sõdurit ühes oma relvade ja laskemoonaga ning jooksid üle 200 meetrilise lageda põllutüki metsa, kus ühinesid Purtse talumeeste heinamaadel tegutseva 58-mehelise nn. "Jõetaguse" metsavendade laagriga."

²⁷ Samas, n. 1, s. 24, l. 20–23.

Hüpe venelastele sülle

See juhtus Kiviõli ligidal Varinurme küla kohal. Kuupäeva jutustajad ei mäleta. Aeg oli hommikul kella 6.00 paiku. Kolm eesti sõdurit hüppasid liikuvalt rongilt maha põhjapoole raudteed ja jooksid otse sülle samas metsatukas laagris olevatele venelastele, kes kiiresti võtsid mehed kinni. Relvatud mehed, nähes, et pole pääsu, löid mõned venelased pikali ja jooksid üle raudteetammile lõunapoole metsa. Kohkunud venelased võtsid raudteetammile ahelikku ja hakkasid kõike väljapanevalt jooksvaid mehi tulistama, tabades ühte, kes langes surnult maha. Teised kaks pääsesid. Hulk aega tulistanud, läksid venelased kastesse olevaid jälgi mööda ettevaatlikult põgenikele järele, kuid need olid siis muidugi juba kaugel. Kuhu langenu maeti või viidi, pole teada.

Õnnetud ja õnnestunud hüpped Uljastel

Uljaste mägi raudteel on üks neid väheseid kohti Virumaal, kus raudtee tõus ja langus mõjutab rongide liikumist. Mäkke tõustes rongi kiirus väheneb. See oli eesti sõjaväelastel Virumaal üks kasutatavamaid kohti otse liikuvalt rongilt maha hüppamiseks. Tookordsed raudteevalvurid teavad jutustada, et seal juhtus sageli, kui lendas enne püss ja pamp ning siis sellele järgi mees. Mõni oli saanud raskesti haiget, kuid edasiliikumisvõimelised olnud kõik. Kord oli ühte põgenikku rongilt tulistatud. Mees oli viskunud raudteekraavi, sammal ja selle all pori olnud tulistati lõhki. aga Rongi eemaldudes kadus mees kohe metsa.

Läksid vett tooma

See oli Sonda jaamas enne 5. juuli katastroofi 1941. Ešelon peatus jaamas. Kaks eesti sõdurit võtsid ämbrid käe otsa ja läksid raudteelaste maja õuest kaevust vett tooma – paljapäi ja kergelt riides. Kaevul panid nad ämbrid raketele ja liikusid ise edasi lepavõssa. Hiljem neid ei nähtud ja ämbrid jäidki kaevule.

Lõpuks kuulujutt

Võimalik, et see oli tõsigi, kuid peale rahvajutu sõja ajal hiljem selle kohta konkreetsemat materjali ei ole saadud. Kusagilt Eestist väljuvalt ešelonilt olid sõdurid eriti palju ära hüpanud, ka eestlasest ešeloni abiülem. Lõpuks kusagil Vaivara kaugusel oli tulnud veel saksa lennuk, mille rünnaku tõttu olid põgenenud viimasedki eestlased – umbes pool tervest koosseisust. Uuesti kogunedes oli rongi komandant vaadanud tekkinud olukorda ja lausunud, et võib-olla "bandiidid halastavad ennem" ja seadnud ka ise sammud metsa – kartes, et oma sihtkohta jõudes lastakse ta maha.

2. ADMINISTRATIIV-KAPTEN GEORG-KARL MÄTLIK OMA PÕGENEMISEST PUNAARMEEST (omakäeline käsikiri 8. novembrist 1941, väljavõte)²⁸

Järgmisel päeval, s.o. 2. juulil 1941. a., andis komissar minule käsu 5 päeva toidumoon veoautole laadida ja sõiduks valmis olla. Taipasin, et väeosa evakueeritakse ja et nüüd on aeg saabunud aktiivseks tegutsemiseks. Minu kava oli ühes autoga ja toitainetega metsa sõita, jättes väeosa ilma toiduta ja tehes teda niiviisi võitlusvõimetuks. Minnes toitluslao juurde, oli seal üks veoauto venelasest autojuhiga juba ette antud, kes oli minule vastuvõtmatu. Silmasin seal samas eesti autojuhti Elmar Mülleri (tundsin teda kui julget ja kommunismi vastast isikut), kellel oli juba koorem mingit sidevarustust peal. Hinnates olukorda, andsin sealsamas kohe korralduse, hoolimata kohaloleva politruki vastuseisemisest, autode ümbervahetamiseks ja koorma ümberlaadimiseks. See teostus ja autojuht Mülleri autole laaditi toiduvarustust. Siinsamas pean märkima, et autojuht Müller minu kavatsusest kohe aru sai, kuna tema minule tähendusrikkalt silma pilgutas. Toiduvarustist lasin autole peale laadida omal äranägemisel, väljudes seisukohalt, et autoga metsa sõidan. Peale koorma laadimist lahkusin kohalt ja kui pärast tagasi tulin, oli autojuht Müller kadunud ja autod jällegi uuesti ümbervahetatud. Minu küsimuse peale, kes seda tegi, öeldi minule, et komissar käskinud. Sain aru, et mind on valvatud ja et minu kavatsusele kriips peale tõmmatud. Siinjuures pean tähendama, et peale autojuht Mülleri oli ka kadunud minu laohoidja eestlane Ajalik, keda vahepeal oma lattu sokutasin. Sain kuulda, et komissar käskinud minu korraldusse anda ainult venelasi ja mitte ainustki eestlast. Ülaltähendatud minu kava kohta pean siin tähendama, et see oli täiesti reaalne ja läbiviidav ja seda kava teostaski autojuht Müller, sõites autoga teelt kõrvale, misjuures temal läks korda ühes autoga sakslaste poole üle minna²⁹ (autojuht Müller elab praegu Tallinnas, V-Ameerika 35).

Pärast oma kavatsuse luhtaminemist võtsin oma juurde kõik väeosa tähtsamad dokumendid toitluslalal ja toidu nõudmiste raamatu, kavatsusega nendega metsa põgeneda. Sellest kavatsusest rääkisin samal õhtul veel oma naisele ja emale, kes mind Narva maanteele, väeosa asukohta, saatma olid tulnud. Ütlesin neile, et minu Nagaanis on 7 padrunit ja kui muidu ei lähe, siis lasen nendega 7 kommunisti maha. Ühtlasi käskisin naisele kodusse mitte enam minna, vaid ennast mujal kusagil varjata.

Teele asusime öösel vastu 3. juulit autodega. Enne teele minekut tuli minu juurde üks politruk ja nõudis minult lao võtmete üleandmist. Andsin üle vaid pealao võtmed, kuna teiste ruumide ja keldrite võtmeid mina üle ei andnud ja nende asukohti ei nimetanud (Tallinna ühes sakslastega tulles rääkisin pärast sellest Omakaitse staabi majandusmeestele ja juhataasin vastavad ruumid kätte).

²⁸ Samas, f. R-350, n. 1, s. 14, l. 10–13p.

²⁹ Vt. selle kohta eespool leitnant Arnold Möldereri rühma põgenemisest 3. juulil.

T. Noormets

Teel oli meil esimene peatus 13 km Jõhvi taga Pühajõe juures, kus korraldati lõuna andmist. Sellel peatuspaigal selgus, et kõik autod ei olnud kohal ja puudus nimelt autojuht Mülleri auto ühes leitnant Möldriga ja leitnant Einilaga ning osa meestega. Seda autot käis komissar otsimas, kuid ei leidnud. Sel vaheajal käisin mina eesti meestega vestlemas ja tegin kihutustööd metsa põgenemiseks, seletades, et on lollus kommunistide poolt võidelda ja öeldes, et Alutaguse metsad on juba varemalt meie esivanemaid päästnud. Pean ütleva, et selle mõttega olid, niipalju kui mina nägin, kõik päri ja sellest räägiti omavahel lausa avalikult. See jutt aga vaibus kohe, kui mõni politruk või kahtlane isik juurde tuli. Märkasin ka oma rahulduseks, et üks osa eesti sõdureid olid jäljetult kadunud, nende hulgas ka kõik minu eestlastest toitlusala mehed, kes olid minust eraldatud teisel autol. Ka komissar märkas meeste kadumist ja lasi asukoha vene sõdurite poolt ümber piirata.

Mina isiklikult kohe ära ei jooksnud, kuna varitsesin võimalust komissariga arvete õiendamiseks, kuid seda võimalust ei tulnud, kuna komissar oli väga ettevaatlik ja liikus ainult maanteel, saadetuna politrukide poolt. Minu isiklike asju olin vahepeal autolt maha võtnud ja metsa tiheda kuuse alla peitnud. Pidin seda tegema mitte kaugel maanteelt, kuna üks politruk nimega Klemenko kõik see aeg minul kannul käis ja mind jälgis.

Vahepeal püüdsin ühise põgenemise vajaduses veenda ka administratiivkapten Rõigast, kuid viimane ütles, et praegu pole soodus moment, kuna mets ümberpiiratud ja et tema ei jaks joosta. Administratiivkapten Rõigase õigustuseks pean ütleva, et see oli tõesti tõsi, kuna tema oli väga suur ja korpulentne härra. Püüdsin siis sama mõttega läheneda leitnant (kapten)³⁰ Loogile, kuid see ebaõnnestus selle tõttu, et väeosa asupaika ilmus parajasti korpuse sideülem major Isotamm, andes edasi mingit operatiivkäsku, mille täitmiseks leitnant Loog raadiojaamade autodega kusagile Narva poole saadeti. Siinjuures pean tähendama, et pöörasin ka major Isotamme poole, hetkel kui tema üksi oli, ja küsisin tema arvamist olukorra kohta, öeldes omalt poolt, et kõikse õigem on vist metsa joosta. Major Isotamm ütles selle kohta, et tema ei usu tervet seda janti ja ootab samuti parajat momenti ära kadumiseks (major Isotamme kohta kuulsin, et tema on Eestisse saabumas).

Lühikest aega pärast seda kõnelust sõitsid Tallinna poolt meie asukohta mõned autod, millel oli viimane osa linna jäänud staabi meestest. Kohe pärast seda andis komissar ootamatult käsu autodele asuda. Minu toiduvärske auto juurde tõi komissar isiklikult ühe püssimehe (venelase) ja ütles minule, et see on teine autojuht (isiklikult kahtlesin selles). Kui üks ära väsis, siis sõidab teine. Sain silmapilkselt aru, et nüüd on viimane hetk tegutsemiseks ja et ei ole aega enam ootamiseks. Võtsin kohe sineli maha, kuna see takistas jooksmist (minu sinel oli tuliuus ja seda sinelit nähti pärast Venemaal, kapten Saarmi üteldes, ühe venelasest autojuhi seljas, kes küsimuste peale vastanud, et tema sineli minult ostnud) ja rebisin oma gaasimaski kandekotist välja ja asetasin kandekotti vähe toidumoonana ning oma erapüksid, mis mul olid varem valmis pandud

³⁰ St. Punaarmee kapteniks ülendatud.

(erapintsak ei läinud kandekotti). Varem mainitud väeosa dokumendid ja nõudmiste raamat olid minul juba varemalt kaarditaskus.

Hüppasin siis auto pealt maha ja sammusin mööda maanteed Narva linna suunas viimase välja pandud posti juurde. Kuulsin, et mind hüüti tagant, kuid püüdsin ennast mitte reeta, käies tasasel sammul, käed püksitaskus. Posti juurde jõudes, mis oli metsa sees maantee ääres, hakkasin posti vene keeles sõimama, süüdistades teda selles, et tema hooletult oma kohustusi täidab ning just praegu ühe mehe läbi lasknud. Vaheajal olin oma Nagaani välja võtnud ja kasutades postil seisva venelase kohmetust, lõin temale Nagaani päraga vastu pead (ei tahtnud pauku tekitada), ise kõigest jõust metsa põgenedes.

Jookstes nii kogu aeg, jõudsin metsas umbes 3 km sündmuse paigast eemal oleva üksiku talu juurde ja astusin sinna sisse, Nagaan käes. Talu elanikud – Georg Smith'i perekond võttis mind vastu esialgu umbusaldusega, pärast aga, kui oma dokumendid olin näidanud, usaldasid nad mind ja noor peremees andis minule oma isa kuue. Samas talus põletasin ka pererahva juuresolekul kõik väeosa dokumendid ja nõudmise raamatu, mis punaväes kehtiva korra kohaselt väeosale palju sekeldusi tõi, kuna ilma raamatuta ei saadud kuskilt toitu ja uut raamatut võis saada ainult armee staabist.

Talust lahkusin erariietes samal õhtul, jättes sinna kõik oma kroonu riided. Öösel leidsin väeosa asukoha ülesse ja nägin, et seal enam ühtegi autot ja inimest ei olnud. Minu isiklikud asjad seljakotis olid aga ära viidud, millest järeldasin, et minu tegevust jälgiti ja pandi tähele ka minu asjade peitmist. Pean siia juurde lisama, et asjade otsimise ajal minu poolt sõitsid maanteel vahetpidamata laaditud autod Narva poole. Ka märkas mind üks ratsaväe patrull (3 meest), kes aga minule metsa ei julgenud järele tulla.

Kui olin veendunud, et minu asjad ära viidud, lipsasin üle maantee, läbistasin Pühajõe ja siirdusin lõuna poole. Sattusin esialgu soodesse ja rabadesse ja võtsin siis teise kursi. Raudtee ääres sattusin mingisuguse hävituspataljoni tule alla, kuid minul õnnestus pääseda. Kolmandal päeval leidsin kusagil heinamaal küünis Toila jaama läheduses kaks oma väeosa sõdurit: reamehed Pedanik ja Kaigas, mõlemad Tarvastust. Mehed olid täies sõduri mundris (sinelid ja seljakotid) ning püssidega varustatud. Samuti oli neil ka laskemoona, mis leitnant Möldri vahetalitusel neile kätte antud. Võtsin need mehed endaga kaasa, siirdudes lõuna poole. Teel käisin mina erariietes külades toitu hankimas, kuna sõdurid ootasid metsas. Nii saime Puru külani 6 km lõuna pool Jõhvit.

Puru külas elasime mõni päev kellegi Ilvese talus ja sealt läks minul korda luua sidet ühe metsameeste grupiga, kes elasid samas külas olevas Pussi talus.

3. KAPTEN AAVO ÜRGSOO ÜLEVAADE PÕGENEMISE KOHTA 22. LASKURKORPUSE ÜKSIKUST LENNUESKADRILLIST (kirjutatud tõenäoliselt 1941/42. aastal, väljavõte)³¹

Ja sõda algas.

Nii ei saadudki rahvuslikku korpust eskadrilli osas rahvuslikust koosseisust likvideerida enne sõda. Toodi küll viimaks 60 komnoort, ukrainlast ja teisi vene rahvusse kuuluvaid noorsõdureid eskadrilli juurde, kuid need ei osanud kõik püssigi lasta ja püsse polnud neil ka, need olid alles eestlaste käes. Samuti oldi suudetud ära viia vanemast juhtkonnast vaid paar ohvitseri, kuna "rahvuslik pärm", elujõuline ja teohimuline keskmine ohvitserkond oli kõik alles.

Ja sõja puhkenult tunti end jälle inimesena, kes on määratud juhtima ja eeskuju andma kõhklejaille või juhitavaile oma tegevusega. Omavahel olukorda kiirelt analüüsid, ikka vaid paari kaupa koos olles, võeti otsus pageda siis, kui tuleb korraldus Jägalast lahkumiseks. Ja et see kindlasti tuleb, selles polnud kahtlust, kuigi komissar oli mitmel korral kinnitanud, et meid ei viida kusagile, või kui, et siis mitte Eestist välja. Oli ju juba läbi räägitud vene lennuväeosaga nende paigutamiseks "meiega ühele aerodroomile – meie kaitseks". Olid juba kohal ka esimesed spetsiaal-autod ja teenistusmeeskonnad. Vene noorsõdureid tutvustati Jägala valveteenistusega ja varustati individuaal-varustusega jne. Me ootasime pinevalt.

Asja saladussejäämise huvides ei võinud me kodus perele sellest muud kui vaid märki anda, soovitades neid viivitamatult linnast lahkuma, kuna oli teada, et meie teo puhul perekonnad hävitatakse, nagu oli kirjutatud seaduses, mille väljavõtted "ilutsesid" Jägalas igal vabal seinal, kus veel kuldtähtedega punaste nartsude vahel vähegi vaba ruumi oli. Osa perekondi teadis seda meie otsust siiski, osa aimas vaistlikult. Omameelsed eraisikuist tuttavad linnas sõjakuulutamise päeval meie ruttamisel teenistuskohale meile vastu tulles läksid isegi nii "häbematuiks", et küsisid igasuguse ettevaatusega, et "Näh? Kuhu poole siis nüüd? Kas kohe, või vähe hiljem...?"

Asja õnnestumise huvides piirduti endiste isikutega ega pühendatud asjasse enam teisi, kes varem juba olid kahtlasena tundunud olema. Allohvitserid ja sõdurid jäeti toimima oma äranägemise järgi, sest neid ei tundnud me küllaldaselt. Et aga nemad meie asjast haisu ninna said, näitab see, et ärapagemise õhtul meie autosse laadimisel üks allohvitser ütles teisele minu kuuldes: "Näha kohe, et puha "äravalitud" koormatäis".

Põgenemine punaarmee teostus 5. päeval pärast sõjakuulutamist. Kell 20-ne paiku tuli käsk: "Kõik eestlased ärasõiduks valmistuma!" Ja kell 22.30 veeres esimene autode ešelon Jägala õuest välja Nõmme poole. Perekondadega ei lastud ühtki sõna vahetada ei telefoni ega kirjateel. Osal nooremail ohvitserel olid naised aerodroomi läheduses suvitamas. Neilegi ei lubatud sõnagi teatada.

³¹ ERA, f. R-358, n. 1, s. 42, l. 9–12.

T. Noormets

Kuid ometi oldi sellega kuidagi hakkama saadud, sest ärasõidul olid naised tee ääres. Kuid ärge arvake, et nuttes.

Põgenemise üksikasjad olid järgmised: lahkumine eskadrillist pidi teostuma kahes ešelonis, kumbaski 5 veoautot, sest rohkem autosid meil polnud. Esimese ešeloni sihtkohta saabunult pidid autod teisele osale järele tulema ja kõik mehed ja kaasavõetav varustus pidi lõplikult kohal olema hiljemalt kella üheks öösi. Esimese ešeloni esimene veoauto laaditi 23 ohvitseriga, mille hulgas oli üks viimasel päeval kompartei liikmeks saanud kapten (Nõmmik). Autojuhiks oli allohvitser (üleajateenija). Teistele autodele laaditi allohvitser, sõdureid ja 5 päeva toidumoon. Relvad jäeti juhtkonnale kätte, nii et ohvitseri autol olevail oli kaks relva: sõjaväe poolt antud Nagant ja isiklik väiksem püstol. Koomiline seejuures oli veel see, et enne meie väljasõitu komissar (kahvatu ja ärritatud) manitses meid hoida relva kui oma silmatera, et see mitte ära ei kaoks. Vastasime nagu üks mees seepeale südamepõhjast, et olgu aga mureta.

Kuna eskadrilli maha jäänud pagemis-kaaslased teadsid meid mitte enam tagasi tulevat, siis oli nendega kokku lepitud, et nemad pagevad Jägalast jalgsi üksikult. Ühtlasi pidid nad veel mõned usaldatavamad kaasa tõmbama. Nende pagemine pidi teostuma meie lahkumisest lugedes veerand kuni poole tunni jooksul, nagu ka tegelikult sündiski. Aeg oli kalkuleeritud sellane seepärast, et selle ajaga võis eskadrilli saabuda teade meie põgenemisest, sest kavatsesime juba Narva maanteele välja jõudes pöörduda mitte Tallinna, vaid ida poole, kus asusid Anija ja Aegviidu suured metsad.

Narva maanteele välja jõudnult, "tekkis äkki meie autol rike", mistõttu tagumised autod olid sunnitud meist mööduma. Kommunist Nõmmiku viskasime üle autoääre välja ühes tema kommunistliku kirjandusega laaditud kohvritega, võtsime, peale mõningat ärevust tekitavat viivitust ja vahejuhtumeid, eskadrilli ülema major Juhlaini peale ja pöördusime, teil liikuvate patrullsalkade iga silmapilk nähtavale ilmumist oodates, idapoole. Viivituste tõttu teesus sõitsime Narva maanteed pidi, relvad laskevalmis käes, vaid Kiiuni (Kuusalu juures), kust kaudu sõitsime lõunapoole metsa ja jätkasime siis autot maha jättes (ühes oma suuremate kohvritega) oma seiklusrikast teekonda jalgsi. Pooljoostes. Peagi pääkohale ilmuvate lennukite eest varjudes. Vahepeal oma pagaaži kergendades. Hommikhämaruseni. Päeval varjasime end padrikus ja videvikus jätkasime teed – ikka kaugemale maanteest ja eriti Jägalast, kus nüüd juba ammu võis "kurat lahti olla". Pagemise esimene etapp lõppes järgmiste tulemustega: kõik mehed ja relvad alles, meeoleu ülev, kuid jälitamiskartus veel suur (eriti kartis osa mehi verekoeri), 32 tundi joomata, ära käidud-roomatud-jookstud umbes 40 kilomeetrit pehmet raba, rasket kanarpikku, risust metsaalust ja padrikut, põlved täiesti nõrgad, nälj suur.

4. VANEMSEERSANT M. PARVE PÕGENEMISLUGU PUNAARMEEST³²

Mahapõlenud Petseri linna³³ lõunapoolses linnajaos, uute majade rägastikus asus meie uus töökoda. Töökoja ülesandeks oli teha kõiksuguseid 171. polgus esinevaid töid: relvade, veokite, gaasikaitseriistade jne. monteerimist ja parandamist.

Töökoja ülemaks oli leitnant A. Palgi, tehnikuks vanemleitnant H. Kubja, töökoja vanemaks mina – vanemseersant M. Parve, käsirelva meistriks reamees H. Väljas, õhukaitse meister nooremseersant M. Krimm ja pahempoolsete vaadetega bolševikkude nuhk Jaanisoo.

5 meest laua taga

Ühel päikesepaistelisel hommikul toodi Lõunalaagrist käsk, et parandatud relvad ära toodaks. Käsu täitjaks määras leitnant Palgi Jaanisoo. Pesnud käed ja ümber rõivastunud, võttis Jaanisoo paar parandatud püssi õlale, 3 püstolit põue ning istus mootorrattale. Kui mootorratta pöörin kadus, katkestasime töö – kauaoodatud hetk oli saabunud – astusime kolmekesi akna juures ootavate leitnantide juurde. Leitnant A. Palgi palus meid kõiki kontoris astuda ja laua taha istuda. Tõsiselt istus 5 meest laua taga. Kõigil oli selge, kuivõrd riskantset probleemi hakatakse arutama. A. Palgi võttis taskust Petserimaa maastiku kaardi ning laotas lauale. See tähtis salajane koosolek “puhtas õhus” oli varem ette valmistatud, kuid seni puudus võimalus ühisele nõupidamisele kokku tulla. Nüüd oli see käes.

Laotanud kaardi lauale, näitas leitnant Palgi parimaid maastikukohti, mis võimaldavad põgenemisel varjamist tagaajajate küüsis. Selleks osutus Petseri-Pihkva etapil Petseri-Irboska vaheline maa-ala, kuna ülejäänud osutus põgenemiseks peaegu kõlbmatuks tasase maa ja lagedate väljade tõttu. Põgenemisajaks otsustasime valida aja, millal rännakolonniidele antakse puhkust või lõunat, siis ei märgata meeste puudumist, enne kui mehed uuesti kolonni võetud. Kolmandaks otsustasime püüda kolonnis pääseda rühma viimasesse ritta ja neljandaks – kohapeal orienteerudes püüda põgenemist teostada enne Irboskat.

Sellega olime tunnipikkuses arutelu üldistes põhimõtetes kokku leppinud, nüüd jäi järele vaid enesekaitse-vahendite eest hoolt kanda – pidime kuidagi relvi, eriti laskemoona saama. Kambaga langetasime otsuse, et kui teisiti ei saa, siis varastame. Tahtsime nii mõnegi probleemi üle veel diskuteerida, kuid kahjuks pidime ühe politruki õuele ilmumisel oma töö juurde asuma.

³² “Uus Rada” (Petseri), 11.–18. august 1941.

³³ St. 1939. aasta suurtulekahjus.

Hädaohtlik vargus

29. juunil tehti 171. polgus viimaseid ettevalmistusi rindele rännakuks. Jagati – pakiti, hoobeldi – sõimati, joosti – sõideti, ähvardati maha lasta – jagati kujutluses aumärke. Sellesse hullumeelsesesse keerisesse, varem nägematusse virrvarri sattus meiegi töökoda. Tervel hommikupoolel polnud töökojas midagi muud kuulda kui politruki käske ja sõimamist ning tööriistade tagavaraosade klirinat kastidesse pakkimisel. Kell kaheksa läks politruk Jaanisoo minema, käskides kastidele korralikult kaaned peale lüüa. Pärast tema lahkumist võtsime kastidest ühe komplekti tähtsamaid tööriistu ja tagavara-osasid välja ning asemele panime tüki rauda ja raudkive. Tegime seda täiesti julgelt, sest teadsime, et neid kaste ei avata enne kui Pihkvas või kuskil veel kaugemal – selleks ajaks aga oleme ammu silmapiirilt kadunud.

Kui kastid olid kinni löödud ja vankrile tõstetud, läksime kasarmusse, et endile relvi ja padruneid hankida. Kasarmus nägime, et relvalao juures seisab 100 m pikkune saba, kuhu meiegi astusime.

Seal nägime, kuidas eesti ohvitserid nagaanidega, kuid padruniteta välja tulid, kuid venelasist politrukid said nagaani juurde ka padruneid. Olime kindlad, et meiegi käsi paremini ei lähe – saame nagaani, kuid padruneist jääme ilma. Padruniteta põgeneda on ju niisama hull kui soolast kohvi juua. Leppisime siis kokku, et kaks meist hakkavad padruneid nuruma, nii et valvuri tähelepanu padrunikastidelt kaoks, kaks teist – kasvult pikemad – seisaksid padrunitagajate juurde nii, et ta ei näeks padrunikaste, ja hakkaksid temalt nuruma, viimane aga, kasvult kõige väiksem, näppaks soodsalt silmapilgul mõned pakid padruneid ja pistaks need tasku.

Lõpuks ometi jõudis meiegi kätte kord, astusime viiekesi sisse, olime viimased. Nagaanid saime sõnalausumata, kuid padruneid ei antud. Võtsime appi kavaluse – hakkasime kokkulepitud kava kohaselt padruneid nuruma. Meie kavatsus täitus. Seekord õnnestus meil neile ilusa ninanipsu mängida. Saime 754 padrunit.³⁴ Nad oleksid meid kõiki võinud laskemoona varguse pärast maha lasta, kuid seekord jäi sellega, et ähvardati nurumise mitte lõpetamise juhul rühmaülemale ette kanda.

Rukkiväli ahvatleb

Kell 11.00 olid mehed ja voorid kolonnidesse rivistunud ja rännak frondile algas. Raskelt – vastu tahtmist – vedasid mehed kõrvetava päikese ja raske kandami all oma jalgu järele. Südamed rasked – täis tuska ja viha – kuid rõõmusäde: põgenemine, allaandmine sakslasile – ei kustunud ühegi eestlase südamest. Jõudnud Petserist 8 km kaugusele, Mitkovitsa küla läheduses peatus kolonn puhkuseks. Meie rühm seisatus rukkivälja juures, mille taga rohendus metsatukk lepavõsastikuga. Istusime viiekesi – rühma viimased mehed – ja pidasime nõu. Koht oli põgenemiseks ahvatlev. Olime valmis ühekaupa kaduma,

³⁴ Arv 754 on küll tõenäoliselt kirjaviga.

kui äkki tee käänaku juures juhtus meid nägema Jaanisoo. Ta tuli meie juurde, istus meie kõrvale ja hakkas meile jutustama viimaseid fronditeateid, mida hommikul oli kuulnud. Põgenemisplaanile sellel jumalikul kohal oli kriips peale tõmmatud. Lükkasime põgenemise järgmisele – viimasele võimalusele – kolonni peatusele.

Leitnant Palgi kommunistide küüsis

Veerandtunnilise puhkuse järele lookles meie kolonn elava ussina kõrvetava päikese all mööda tolmust maanteed edasi. Paaritunnilise marssimise järele jõudsimme Mola küla vesiveski lähedusse. Kolonn peatus. Tehti korraldus lõunatamiseks, milleks anti pool tundi aega. Mehed läksid katelde juurde, meie aga istusime tee ääres olevale suurele kivile ja pidasime põgenemiseks viimast nõu. Maastik polnud kuigi soodus. Otsustasime – kas nüüd või ei iialgi. Leitnant Palgi ütles, et läheb vaatama, ning kadus. Saime aru, et ega ta tagasi enam ei tule. Võtsime seljakotid õlale ja katelok käes, kadusime ühekaupa. Jõudnud võssa, hiilisime tasakesi orgu ning seal pistsime jooksma. Küllast läksime ükskõikselt mööda, et mitte kohalikele põgenemise muljet jätta.

Peagi olime võsas, kus pistsime uuesti jooksma, nii kiiresti kui vähegi võimalik, et suurema maa endi ja väeosa vahele jätta, enne kui nad märkavad meie puudumist. Õnnelikul kombel jõudsimme Palgile järele. Peatusime, et pisut hinge tõmmata. Palgi hakkas lahti riietuma. Vormirõivaste all olid tal hallid püksid ja särk. Püksisääred tõmbas ta säarikutele peale. Selliselt oli ta palju paremas olukorras kui meie. Et aega mitte kaotada, ei oodanud me Palgit, vaid pistsime edasi punuma. Meie ees oli lage väli, sellest pidime nii kiiresti kui vähegi võimalik üle saama. Teisel pool välja olles nägin eemal Palgit jooksmas. Ta katsus õnne üksi põgenedes – oli ta ju erarõivais, meie aga vormirõivais. Ragova küllast jooksimme ligi 300 m eemalt mööda. Õnneks ei märganud meid keegi. Samuti saime teisest küllast mööda ühte võssa, kus tõmbasime pisut hinge. Minut või paar pärast võssa jõudmist kuulsime kriiskavat naisterahva häält: “Parašütist, parašütist, parašütist!” Külm higi jooksis üle keha. Võsast välja joosta meie ei julgenud, sest igal pool oli lage väli. Äkki taipasin: vahest hüüab ta Palgit. Hiilisin tasakesi võsa äärde. Ma polnud eksinud. Palgi jooksis ees ja 300 meetrilise vahemaa taga külapoisid nelja püssiga ta järel. Pilt oli vapustav. Minut hiljem nägin vastasküllast Palgile vastu jooksmas kuut meest kolme püssiga. Kallis mees oli lõksus. Kuulsin, kuidas ta hüüdis: “Ärge puudutage mind, ma ei puuduta teid!” Kuid midagi ei aidanud. Kuuldusid paugud ja mees langes. Nägin, kuidas ta uuesti üles tõusis ja end vangi andis. Siis oli ta veel täieliku mõistuse juures.

Rahu ta põrmule

Nagu hiljem uurimuste ja lahtikaevamiste järele selgus, oli Palgi koos kellegi teisega kohalikkude komsomolide hoopide rahe all Irboska vallamajja viidud, seal tooli külge seotud ja seal piinamise abil temalt mingisuguseid

T. Noormets

andmeid nõutud. Palgi on maetud Irboskast kilomeetrit poolteist Pihkva poole. Kui me haua lahti kaevasime, nägime, et ta huul oli noaga lõhki tõmmatud, alumine lõug sisse löödud, õla kohal märkasime kahte suurt põletusvilli. Komsomolid käskinud Palgi peale surnukspiinamist maha matta. Külamehed teinud õlgedest mati, kuid komsomolid keelanud mahalaskmise ähvardusel seda surnule ümber panemast. Külamehed tahtnud siis hauda õlgi visata. Ka see keelati. Ei aidanud midagi, Palgi lasti komsomolide käsul hauda, kusjuures nad teda veel peksid jalgadega. Kui komsomolid olid ära läinud, katnud üks mees Palgi näo tubakapaberiga ja ajanud haua kinni. Nüüd on leitnant A. Palgi teistkordselt maetud. Arved õiendanud metslastega, tuleme meiegi kord Sinu kõrvale puhkama. Rahu Su põrmule!

Metsik tagaajamine

Istusime hiirvaikselt, nagaani kuked vinnas, tihnikus. Kolm meest möödus kuuekümmet meetri kaugusel meist. Nad rääkisid midagi saksa parašütistidest, kes olevat eesti keelt osanud.

Peagi kadusid möödaminejad silmapiirilt, hiilisime vaikselt rukkisse, et aega viitmata järgmisesse suuremasse metsatukka jõuda. Roomasime ettevaatlikult mööda rukki- ja kartulipõlde, kartsime Palgi saatuse kordumist.

Nagu hiljem teada saime, olid kohalikud komsomolid kohalikku rahvast parašütistide-hulluks hirmutanud. 10-minutilise roomamise järele jõudsime Vašina-Gora läheduses voolava jõeni, mis meie kohal kaheks hargnes. Särgid võtnud ült, kuulsime äkki 400 m meist lääne pool mööda teed kihutavat autot. Hiljem märkasime ka ratsamehi, püssid laskevalmis, mööda põlde kihutavat. Taipasin, et meid otsitakse. Üks ratsamees suundus meie poole ja...

Ma eksisin. Järeldasin püssi tõstmisest, et meid oli nähtud ja hakatakse laskma, kuid tegelikult pani ta püssi õlale ning suundus hobusega künka taha. Ratsamehe hetkelist kadumist kasutasime kiiresti: jooksime halvasti varjatud kohast 60 m eemal asuvasse tihedamasse võsastikku, viskusime pikali, nagaani kuked vinnas. Seekord lõppes kõik õnnelikult – ratsamehed sõitsid meist mööda, märkamata meie siinolekut. Möödus ligi veerand tundi, enne kui julgesime peidukohast välja tulla ja hakata jõe äärde minema, kust kavatsesime üle ujuda. Vaevalt saime hakata lahti rõivastuma, kui uuesti kuulsin auto mürinat, seekord palju lähemalt. Pistsime uuesti võsa poole punuma, kuid kahjuks oli see liig hilja. Meid märgati. Nüüd ei jäänud muud üle kui tagasi ja rõivastega ülepeakaela vette. Pea jõudsime teisestki jõest läbi.

Algas jooks elu ja surma peale. Imestan praegugi, miks nad meid tookord ei lasknud. Auto jõudis jõeni, kui jõest üle ei saanud. Usun, et mehed ei tahtnud end meie pärast märjaks teha ja teiseks tahtsid meid vististi elusalt kätte saada.

Öine hulkur

Peaaegu pool tundi tagasi vaatamata jooksnud, jõudsime suuremasse metsatukka. Tagaajajaist polnud enam kihku ega kahku kuulda. Tõmbasime

pisut hinge ja jätkasime siis põgenemist Liivamäe jaama suunas, millest läksime tublisti lõuna poolt mööda. Päike oli juba ammu loojunud, kui Piusa äärde jõudsime. Ühe küüni juures leidsime kolm palki, millest tahtsime meisterdada parve, et kuivalt teispoole jõge saada. Kahjuks ajas meie plaani nurja meie poole lonkides tulev habemik, kes küsis, mida teeme, ja soovitas meil küünis puhata, mispeale ise lahkus.

Taipasime, et siin pole kõik korras. Hüppasime uuesti rõivastega vette ja jätkasime põgenemist. Hommikuks jõudsime Orava metsa. Nüüd olime juba palju julgemad. Tegime isegi peale ööpäevast jooksmist ühe uinaku, kusjuures vaheldumisi á 2 tundi valvet pidasime.

Ümber piiratud

Tublisti puhanud, otsustasime kusagilt toitu hankida, sest polnud ju üle ööpäeva midagi hamba alla saanud. Päise päeva ajal külla minna ei julgenud. Jäi järele ainuke tee sügavamale metsa minna ja õnne ootama jääda: vahest juhtub mõni talu või metsavahi majake meil teel olema. Õnnetusest pääseniust pole ju õnn kunagi kaugel olnud. Nii õnnestus meilgi tunniajalise hulkumise järele leida üks majake. Astusime sisse ja palusime piima ning leiba. Perenaine vahetas peremehega vene keeles paar sõna – millest taipasime vastumeelsust.

Peremees lahkus majast ja perenaine ulatas meile viivitades leiba ja piima. Söönud ja arved õiendanud, nägime, kuidas hoovi hakkas kogunema külanoori. Taipasime, et jälle pole midagi korras. Jätsime jumalaga ning siirdusime metsa. Poolteise kilomeetri järele jõudsime Petseri-Väraska teeni. Pilt, mida me siin nägime, oli meile täiesti ootamatu: paarisaja-meetrilise vahega seisid naised-lapsed valvel. Üle tee oli võimatu pääseda. Peagi kuulsime metsast hääli: "Siit nad läksid!" Olukord oli selge: meie olime sisse piiratud. Tuli kiiresti tegutseda. Jooksime tasakesi metsa äärt mööda Väraska suunas. Otsustasime rõngast kuskilt läbi lüüa, enne kui koomale tõmbub. Seekord oli õnn meie poolt.

Jooksnud umbes 300 meetrit, silmasime teel üht truupi. Valvur – nähtavasti karjatüdruk – jalutas 150 m eemal künkal. Sel momendil, kui ta meile selja pööras, lipsasime truupi. Kükakil põlvest saadik vedelas savis roomates jõudsime teisele poole teed. Ettevaatlikult pistsin pea välja ja nägin, kuidas tüdruk meie poole jalutas. Süda tõmbus kokku. Kuulsime, kuidas ta üle truubi läks. Mõne minuti pärast pistsin uuesti ettevaatlikult pea välja. Tüdruk seisis meist saja meetri kaugusel, seljaga meie poole. Riskeerisin – roomasin tasakesi truubist välja ja sealt metsa. Metsast oli juba tüdruku tegevust palju lihtsam jälgida. Märkuandmistega tõin ülejäänud kolm meest truubist välja ja jooksime kõik metsa. Kui kaua nad meid sääl piirasid, ei tea ma praegugi, kuid usun, et tüdruk sai hea peapesu, sest truubist tulnute mustad jäljed olid väga hästi teele näha.

Vangis

Põgenesime võimalikult kiiresti hästi organiseeritud püünise kohast. Olime kindlad, et pea selgub neile meie pisike ninanips.

T. Noormets

Peale neljatunnilist kiiret marssimist peatusime Orava tihedamate metsade – Köverjärve piirkonnas ja tegime seal 6–7 tunnilise uinaku. Et ebameeldivustest hoiduda, olime nagu eelminegi kord igaüks á 2 tundi valvel. Rahuldavalt puhanud, liikusime hämarduvas metsas põhja poole ja pooletunnise jalutuskäigu järele märkasime üht talu. Leitnant Kubja läks vaatama, kas vahest ei saa sealt midagi hamba alla ja meie jäime metsa äärde teda ootama. Mõne minuti järele ilmus täiesti ootamatult üks salk relvastatud mehi. Tõmbusime metsa. Nägime, kuidas nad talust möödusid ja metsa pöördusid. Ootasime tüki aega leitnant Kubjat, kuid tagajärjetult.

Nagu hiljem selgus, oli leitnant Kubja talust lahkudes meid pisut otsinud. Leidmata, järeldas, et olime kellegi poolt häiritud. Kauemaks ei julgenud ta ka otsima jääda, sest talust saadud muljete põhjal näis selle talu ümbruskond võrdlemisi hädaohtlikuna. Nii hakkas ta üksinda liikuma Tartumaale oma isatalu poole. Teel polnud tal õnne. Tegova külast pisut lõuna pool vahistati ta ja peale pealiskaudset läbiotsimist viidi ta ühte tallu relvastatud punaväelase valve alla. Kui ümbrus vaikseks jäi ja meeste hääli enam kuulda polnud, varitsenud leitnant Kubja momenti, millal tunnimees end pisut unustab – püssi otsa ära pöörab. Seda polnud tarvis kuigi kaua oodata. Silmapilgul, mil valvur pöördus akna poole, et välja vaadata, haaras leitnant Kubja pükste alt vöö vahelt nagaani ja tulistas kaks pauku valvuri pihta.

Ebamugav lamamine

Ebameeldivast valvurist vabanenud, hüppas leitnant Kubja aknas välja ja pistis metsa poole punuma. Kõrvalmajast tulistati ta pihta, kuid videviku tõttu lasud ei tabanud.

Päike oli võrdlemisi kõrgel, kui ta äkki kuulis lähenevate inimeste hääli. Õnneks oli ta haohunnikute lähedusse peatuma jäänud ja pikemalt mõtlemata puges ta ühte haohunnikusse. Peagi möödusid mehed, kuid leitnant Kubja ei tahtnud siiski oma peidukohast välja tulla, sest tema läheduses oli peatunud kari, keda valvasid üks mees ja naine. Olukord oli täbar – haohunnik rõhus tugevasti peale, kuid välja roomata ei tohi. Nii lamas leitnant Kubja lõunani, kuni kari minema läks. Siis ronis ta välja. Kella 17 ajal jõudis ta üksiku talu juurde. Kõrvalt jälgides talu elutegevust sai ta aru, et talus peale ühe noore ja vana naisterahva kedagi kodus pole. Astunud tallu, palus ta pisut süüa ja juua. Jutuajamisel selgus, et mõni päev tagasi on talust mees ja isa ära viidud. Naised palusid, et ta jääks nende juurde, sest siis olevat julgem elada. Esimese päeva ja öö oli leitnant Kubja äärmiselt ettevaatlik: võib ju jällegi olla mõni lõks. Kuid hiljem veendus ta, et need inimesed ei valetanud. Siin sai ta hea varju kuni meie vabastaja – sakslaste ilmumiseni.

Petseris

Lahku läinud leitnant Kubjast, hakkasime Petseri poole marssima. Varahommikul – oli veel võrdlemisi pime – jõudsime Metsa tänava poolt kandist

T. Noormets

Petseri. Pugesime töökotta, sõime kõhud täis. Võtsime osa tagavarana kaasa ja liikusime Tailova poole. Tailova ja Petseri vahelises metsas pidime peaaegu lõksu langema. 10 meetrit eemal tihedas metsas parandasid venelased üht tanketti, ja seda nii vaikselt, et vaevalt kuulda oli. Kohkusime hirmsasti, kui üks parandajaist aevastas. Roomasime kiiresti tulnud teed mööda tagasi ja peatusime ühes tihnikus, et õhtut oodata. Öö jooksul tahtsime Laurasse jõuda, kus lootsime ühe usaldusväärse sõbra juures varju leida.

Ohver

Tailova metsatihnikus veetsime terve päeva ja kell 23.30 hakkasime kõige raskemat maastikku mööda Laura poole liikuma. Teejuhiks oli Petseri-Laura tee ja kompass. Maškova külast tahtsime mööduda raba kaudu, kuid sellega polnud nooremseersant M. Krimm nõus. Otsustasime siis kasutada lühemat teed: kartuli- ja rukkipõlde ja metsi-võsastikke. Satrebja küla kohal pidime üle tee minema, kuid seal peatas meid üks komsomol, nõudes tunnistusi. Näitasime ette isikutunnistused. Tunnistuste vaatamise ajal hakkas meile mööda teed lähenema relvastatud mehi. Lähenevat hädaohtu märgates haarasime isikutunnistused komsomoli käest ja pistime rukist mööda metsa poole plagama. Teelt külvati meid üle kuulirahega, kuid õnneks ei tabanud ükski neist öö pimeduse tõttu.

Peagi jõudsime metsa, puhkasime pisut ja siis liikusime jällegi kiiresti edasi. Jõudnud teisele poole metsa, märkasime, et oleme jällegi ümber piiratud. Ei jäänud muud üle kui ahelikku viskuda ja õnnele lootma jääda. Peagi möödus meist – meid märkamata – 11 meest, kuid nooremseersant M. Krimm, kes meist pisut tahapoole oli jäänud, jäi neile teele ette. Kui ta viimasel silmapilgul katsus põgeneda, lasti ta maha. Rukkipõlde ja kartulivagusid mööda edasi liikudes nägime, et igal pool oli valve välja pandud: ümbruskond oli alarmeeritud. Peagi kuulsime Petseri poolt mitut autot vuramas ning Dekšino küla juures peatuvat. Sai me aru, et lõuna poole põgenemine on võimatu. Liikusime äärmiselt ettevaatlikult tagasi põhja poole, et iga hinna eest hoiduda kokkupõrkeist.

Pinevad päevad

Petseri poole roomates väänasin jala välja, mistõttu edasiliikumine oli äärmiselt raske. Valgenemise ajal märkasime Tailova läheduses üht küüni. Oli suur tahe sinna puhkama minna, kuid kahjuks polnud see võimalik, sest kartsime tagaajajate saabumist. Tailova teest roomasime ettevaatlikult üle ning pugusime teisele poole metsa. Nüüd oli juba palju kergem hingata: siit tihnikust pole meid enam nii kerge leida. Otsustasime siiski töökotta tagasi minna ja seal kuskilt varjupaika otsida.

Hakkas juba valgenema, kui linna jõudsime ühe tuttava poole sisse ja selgitasin talle oma halba seisukorda. Palusin talt süüa ja varjupaika. Vaatasime kõik kohad läbi, kuid sobivamat varjupaika peale pörandaaluse muldsängi ei leidnud. Nüüd polnud üks minu elu kaalul, vaid ka mu varjaja oma. Kohe tõstisime paar pörandalauda üles ja kaapisime mullasse augu. Siis andis sõber

T. Noormets

mulle vanad rõivad selga, et öösel külm ei hakkaks, ja alla ühe riideräbala. Ronisin muldsängi. Põrandalauad pani ta endisele kohale tagasi, lõi kinni ning pani vaiba üle, et põranda lahtimurdmise jälgi peita. Nii olin elavana pooleldi maha maetud. Lamada oli üpris ebamugav muldsängi madaluse tõttu. Süüa sain peremehelt öö tulekul ühe vundamendi augu kaudu. Nii tuli mul lamada kuus ja pool päeva.

Sini-must-valge

Ühel õhtupoolikul kuulsin kiireid jooksusamme, uks avanes ja prahvatas kinni. Mitu meest trampis põrandal. Olin kohkunud. Ei teadnud, mis lahti on. Oli tunne nagu loetaks mulle viimaseid eluminuteid. Siis kuulsin uut ukse prantsatust ja peremehe häält: "Miilitsamajal lehvib sini-must-valge!" Põrandalauad hakkasid kirve kangutamise all naksuma ja ragisema. Lükkasin nad kõigest jõust käte ja jalgade abil lahti. Väljaväänatud jalg valutas, samuti mädapaised, mis olid tekkinud põgenemisel jalataldadel saadud haavadest. Mehed aitasid mul välja ronida. Kui nad aga mu lahti lasksid, kukkusin otsekohe maha: niivõrd nõrk olin siis.

Peremees tõi mulle tublisti süüa ja siis läksin sõpra otsima. Peale mitmeid hüüdeid tuli ta töökoja lähedal olevast kuurist välja. Teada saanud sündinust, hüppas ta mulle kaela – suured rõõmupisarad veeresid üle ta põskede. Oleme jällegi vabad.

T. Noormets

S U M M A R Y

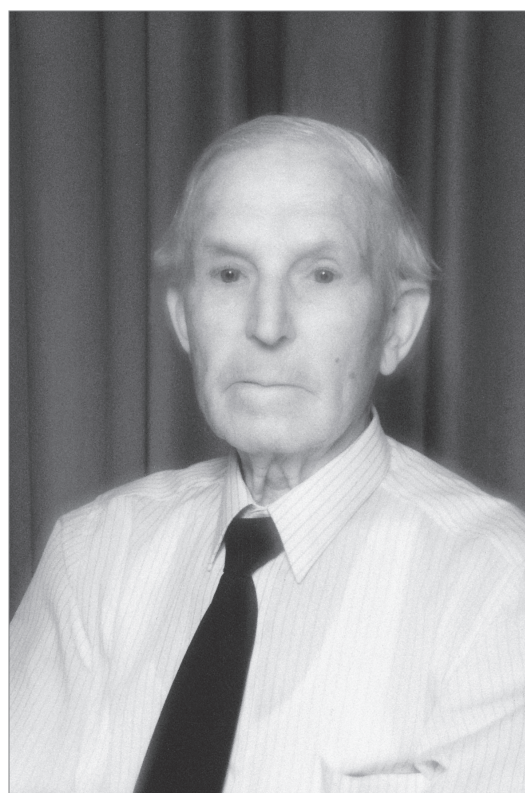
**The Fleeing of Estonian Servicemen from the Red Army during the
Summer War**

Tiit Noormets, National Archive

In the fall of 1940, the Estonian army was merged with the Red Army as the last, 22nd Rifle Corps. Immediately Estonian servicemen started fleeing from the army, although until the start of the war between Germany and the USSR, there were few such cases. After the outbreak of the war fleeing became more frequent and spread in end-June when units of the corps were to be deployed from Estonia to Russia. Conditions for fleeing were extremely unfavourable. By that time the corps had been turned into an Estonian-Russian mixed unit, many Estonian commanding officers had been repressed and replaced by Russians and a comprehensive NKVD agent network had been established. Estonian soldiers were taken out of Estonia, as a rule, without distributing them ammunition and guarded by Russians. Under such circumstances a rebellion or revolt was out of the question and men succeeded in fleeing either alone or in smaller groups. Out of about 7000 Estonians in the corps, 1120 stayed behind in Estonia when the corps was deployed to Russia (while deployed to the front, about 5000 of the Estonian servicemen deserted, surrendered or were taken prisoners). Vast majority of Estonian conscripts and career officers decided not to fight for the Soviet Union in 1941. The article describes a number of flights and attached are memoirs thereof, providing a comprehensive picture of life and accomplished flight plans.

Mihkel ja Hilda Hennoste 24.02.1935.

M. Hennoste oma 90. juubelil 1995.

EESTI SÕJAKOOLI VII KURSUS 1929–1931

Mihkel Hennoste,
MT Forbes QLD Australia 1996
Kommenteerinud H. Walter, dr. phil., Laidoneri Muuseumi direktor

Leitnant K.S.dipl! Mihkel Hennoste, enne eestitamist Endrikson, sündis 10. oktoobril 1905. a. Pärnus, kus lõpetas ka ühiskümnaasiumi. Pärast ajateenistust valis ta sõjaväelase elukutse ning astus 1929. a. Sõjakooli. Õpingutest ja elust Sõjakoolis jutustabki ta siinkohal avaldatud mälestustes. Pärast Sõjakooli lõpetamist teenis leitnant Hennoste Sidepataljonis ning sooritas 1936. a. edukalt sisseastumiseksamid Kõrgemasse Sõjakooli. Pärast selle lõpetamist 1938. a. teenis ta Sõjavägede Staabis ja Saare Maakaitse Juhatuses staabis. Leitnant Hennoste pääses NKVD terrorist 1940–1941 ja tuli sõja puhkedes esimesel võimalusel üle Saksa poole. 1941–1944 teenis ta Omakaitse staabis jaoskonnaülemana. Eesti mahajätmisel taandus ta Saksamaale ja asus 1948. a. Austraaliasse.

Mihkel Hennoste oli üks aktiivsemaid Austraalia eestlaskonna juhte. Ühtlasi pühendas ta palju aega ja vaeva Eesti sõjaväe ajaloo uurimisele. Tänu Mihkel Hennosteale sai allakirjutanu ja seeläbi ka Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit hindamatu biograafilise teabe eesti sõjameestest, eriti Vabadusristi kavaleridest Austraalias. Leitnant Hennoste elas aukartustäratava vanuseni – ta suri 10. aprillil 2002. a. Queenslandis 96-aastasena, olles lõpuni erksa vaimuga kirjasõbraks nii allakirjutanule kui paljudele kolleegidele kodumaal.

Leitnant Mihkel Hennostet autasutati 2001. a. Kotkaristi V klassiga. Ta omas suure hulga autasusid ja tänukirju nii Välis-Eesti kui kodumaa organisatsioonidelt. Kõige olulisemaks mälestiseks leitnant Hennostest jääb aga tema kogukas arhiiv, mille ta saatis allkirjutanule. Arhiiv on korrastamisel ja säilitatakse Laidoneri Muuseumi (sõjaväe ajalugu) ning Eesti Sõjahaudade Hoolde Liidu (biograafilised andmed) arhiivis.

H. Walter

SÕJAKOOLI VASTUVÕTMINE

1929. aastal avaldatud tingimused Sõjakooli astumiseks olid järgmised:

- Lõpetanud gümnaasiumi täieliku kursuse
- Lõpetanud Sõjakooli Aspirantide Kursuse
- Hea atestatsioon
- Kõlbulik riviteenistuseks

Sõjakooli astuja pidi esitama oma sooviavalduse koos lühikese elulookirjeldusega ja sünnitunnistuse alluvuse järjekorras kompanii ülemale. Viimane lisas avalduse juurde omapoolse atestatsiooni ja esitas sooviavalduse rügemendi (väeosa) ülemale. Väeosa ülem kinnitas või täiendas omalt poolt sooviavalduse ja atestatsiooni, mille järel väeosa staap saatis sooviavaldused koos juurdekuuluvate dokumentidega Sõjakooli ülemale.

Meid, kes olime lõpetanud Sõjakooli Aspirantide Kursuse 30.09.1928 ja kes olime jäänud pärast sundajateenistust Sõjakooli kaadrisse üleajateenijate aspirant-allohvitseridena eeldusega, et saame astuda Sõjakooli, oli neli: mina, **Mihkel Endrikson (Hennoste)**, **Richard Jurri**, **Jaan Kadever (Allase)** ja **Eduard Pulli (Ranna)**. Teised kaadriallohvitserid jäid edasi üleajateenijateks. Enamik neist aga said ohvitseriks, kas erikatsetega või ohvitseride klassi lõpetamisega kolmekümnendate aastate lõpul.

Meid, kes me astusime Sõjakooli 1929. a. augustis ja kes olime olnud Sõjakooli kaadris kümme kuud, sidus veel ühine teenistus varemalt "Sooduskompaniis". "Sooduskompanii" oli ühekordselt moodustatud kompanii. Sellesse koondati üle riigi need ajateenijad-gümnaasiumi lõpetajad, kes olid Kaitseliidu juures sooritanud noorte kursuse katsed ja saanud vastava tõendi.

Kompanii asus Tallinnas ja oli majutatud Liiva kasarmusse (Kaiteväe kalmistu juures).

"Sooduskompanii" ülem oli **major Valev Plato**. Kohale jõudsimel enne Eesti Vabariigi X aastapäeva, nii ei võtnud meie paraadist osa. Reameheks ülendati meid 15.03.1928. Aprillis 1928 korraldati kompaniis katsed ja siis lähetati enamik meist Tondile – Aspirantide Kursusele.

1929. aasta viimasel juulikuul nädalal kogunesid need, kes olid esitanud sooviavalduse Sõjakooli astumiseks ja kes olid ka saanud jaatava vastuse, Tondile, Sõjakooli ülema käsutusse.

Sõjakooli astumise kitsad eeltingimused ja väeosas antud atestatsioon olid juba teinud sooviavaldajate osas valiku, seepärast ulatuslikumaid sisseastumiskatseid seekord ei korraldatud.

Minu tähelepaneku järgi oli meid nii 80 aspiranti, kui kogunesime esimeseks katseks Valge Maja auditooriumi.

Katse oli eesti keeles. Antud teemal tuli kirjutada nelja tunni jooksul kirjatöö.

Tervise arstlik kontroll ja järelevaatus toimus Sõjakooli ambulantsis **sanitaarmajor Laane** poolt. Kogu aeg oli juures ka Sõjakooli ülem **kolonel Verner Trossi**. Mõõdeti ja kaaluti ning major Laane kuulatas kopsude ja südame töötamist ning hindas üldist tervislikku seisukorda ja ka väljanägemist. Sõjakooli ülem näis hindavat kandidaadi kõlblikkust ohvitseriks. Enamikul kirjutati lehele "kõlbulik" jne., kuid oli ka neid, kes lükati tagasi.

Ei mäleta, et oleks veel muid katseid olnud.

Juulikuul viimasel laupäeval (28.) rivistati meid üles võimlas. Sõjakooli ülem kolonel Verner Trossi luges lehelt ette nende nimed, kes on vastu võetud Sõjakooli kadetina kaheaastasele kursusele. Kolonel soovis vastuvõetud kadettidele õnne. Ette jäid lugemata, s.o. vastu võtmata, kohalolijaist umbes kümme konda.

Meid loeti kadettideks arvates 1. august 1929. a.

Selle kursusega algas kaadriohvitseride ettevalmistamisel uus suund. Selle suuna kohta võib kokkuvõtteks öelda:

Drill tuleb asendada kavakindla praktilise harjutusega. Õppused klassiruumis ja maastikul peavad olema **ohvitseride** poolt ettevalmistatud ja läbi viidud.

Edasi, ohvitser pidi olema vastutav ajateenijate väljaõpetamise eest. Ta pidi ise olema mitte üksnes selleks ettevalmistatud ja väljaõpetatud, vaid ta pidi ka ise olema võimeline kõike nõutavat praktiliselt ette näitama ja läbi viima.

Lähtudes samast seisukohast, et kogu väljaõpe peab taotlema üht eesmärki – lahingulist kõlbulikkust kõikides olukordades, siis on arusaadav, miks Sõjakooli 1929–1931 õppekavas oli eriline rõhk taktikalisel ettevalmistamisel.

See suund esines ka uutes ja edaspidi ilmuvates eeskirjades nagu jalaväemäärustik, jalaväe-eeskiri, noorte ja reamehe õppekavad jne.

Selleaegne Eesti sõjaväe juhtkond oli sõjakogemustega, kas Esimesest maailmasõjast või Vabadussõjast.

Sõjakooli uus ideeline kava pärineb Sõjavägede Staabilt, eriti VI (õppe) osakonnalt koos Sõjaväe Ühendatud Õppeasutustega.

SÕJAKOOLI VII KURSUSE ÕPPEKAVA AJALINE JAOTUS

I õppeaasta 01.08.1929 – 30.08.1930

01.08.1929	Tondil. Riietuse ja varustuse väljaandmine. Jaotus rühmadeks. Ruumide korrastamine.
Augustis	Petseri või Kurtna laager. Jao lahingulise juhtimise praktika.
Septembris	Tondil. Riietuse korrastamine. Täiendava varustuse – õpperaamatute jne. väljaandmine
Septembrist 1929 – 30.01.1930	Noorte väljaõpetamise praktika ja väeosa staaž gruppidega (2–5) üle riigi üksikute jalaväepataljonide juures.
01.02.1930	Tondil. Loengud auditooriumis. Praktilised harjutused. Laskmine ja lahingulised harjutused Tondi liivamägedes ja Valdekus.
Mai 1930	Esimese õppeaasta katsed. Ekskursioonid Arsenali ja Aegna merekindlustusse.
Mai-juuni 1930	Instruktorina koolinoorte riigikaitse õppustel gruppidega üle riigi ära jaotatud. 10 päeva.
Juuli-august	Rühmavanema praktika lahingulisel väljaõppel Petseri (7. jalaväerügement) või Kurtna (1. jalaväerügement) laagris.
Septembris	Korraline puhkus.

M. Hennoste

II õppeaasta 30.09.1930 – 29.08.1931

30.09.1930	Loengud auditooriumis. Praktilised harjutused Tondil ja Valdekus. Osavõtt dessantoperatsioonist Loksale. Ekskursioon mereväkke ja merekindlustesse.
Mai 1931	Kursuse lõpukatsed. Väeosa valimine. Ohvitserivormi õmblemiseks mõõdu võtmine.
Juuni	Instruktorina koolinoorte riigikaitse õppustel gruppidega üle riigi. Kohtade vahetus eelmise aastaga võrreldes. Kestvus 10 päeva.
Juuni – august 1931	Rühmaülema praktika Petseri ja Kurtina laagris. Kaks kuud.
August	Tondil tagasi. Vormi ja ettenähtud varustuse ostmine. Vabariigi Valitsuse otsusega 26.08.1931 ohvitseri auastme saamine.
29.08.1931	Ülendamine Riigivanema poolt. Paraad ausamba juures.
September	Korraline puhkus.
01.10.1931	Ilmumine teenistuseks valitud väeossa.

ELU SÕJAKOOLIS

Ruumid

Kadetikompanii oli majutatud ühte ühisesse suurde ruumi, mis oli osaliste vaheseintega ja ahjudega jaotatud väiksemateks osadeks, kuhu mahtusid ühe jao (10 mehe) voodid, öökapid ja püssipüramiid.

Esimese osa ruumist moodustas lugemisruum. Üldruumi lõpus oli veel vaba ruumi. Siin asusid kadettide raamatute kapid ja õppevahendid. Igal kadetil oli kasutada osa kapist.

Kadett pidi hoidma korras oma voodi, kapid, riietuse ja relva. Ruumide puhastamine ja kütmine oli palgaliste teenistujate ülesanne.

Valge Maja

Valge Maja, nii teda tunti ja kutsuti. Auditoorium mahutas kogu kompanii. Keemialaboratoorium oli sama mahtuvusega. Väiksemad klassiruumid oli rühma mahtuvusega.

Siin, Valges Majas, peeti ka mõned peod. Siis viidi pingid ruumist välja, et oleks ruumi tantsimiseks.

Võimla

Kolmanda bloki ühes otsas olid kaks korrust ühte lastud ja nii saadi kõrge ja suur ruum, mis oma laudpõranda ja rikkaliku sisustusega oli üks paremaid ja ajakohasemaid ruume õppeasutuses.

Staadion

Kolmanda bloki kõrval valmis 1929. a. staadion. Selle jooksuring oli küll vähem kui 400 m, kuid siiski väga kõlbulik kergejõustiku alade harjutamiseks.

Takistusriba

Staadioni kõrval üle tee asus takistusriba, mille tõkete hulka kuulusid kõrge plank, palgid üle süvise, kraav, traattõke jne.

Laskerajad

50, 150 ja 300 m laskerajad asusid kõrvuti õppeasutuste maa-ala Rahumäe-poolses osas ja laskesuund oli Järve liivaküngastele. Enamik laskeharjutusi sooritati siin. Osa, eriti 300 m harjutused ja kõik harjutused kerge- ja raskekuulipildujaist viidi läbi Valdeku laskerajal, mis oli Tondilt 6–8 km kaugusel, olenevalt sellest, millist laskevälja kasutati. Valdekusse mindi ikka jala, marssides. Tagasi tuldi vahel ka jooksuga, et arendada vastupidavust.

Maneež

Ratsasõidu harjutused peeti lahtises maneežis, mis asus takistusriba kõrval. Kinnine maneež ehitati pärastpoole.

Ambulants ja saun

Need asusid meie (III) bloki vastas, üle õppevälja. Kes tundis end haigena, läks rivikorras hommikul enne õppuseid ambulantsi, kus kurtis oma häda. Tavaliselt tuldi tagasi, valveraamatus märkus “abi antud”, raskemad juhud viisid Sõjaväehaigla eriarsti juurde. Sel päeval tuli õppustelt ära jääda. Kuna kadetid olid juba sisseastumisel hoolega tervislikult kontrollitud, siis kogu kursuse vältel ei olnud ühtegi väljalangemist tervislikel põhjustel.

Saunas käidi igal laupäeval ja ikka rivikorras. Saun oli ruumikas ja hea leiliga. Juhtus ka nii, et vahel oli keris kõva leili võtmise tagajärjel sisse langenud, siis tuli oodata, millal keris ära parandatakse. See võttis ikka mitu nädalat aega.

Kadettide kasiino

See, endine Tondi mõisa hoone, asus III bloki kõrval ja oli viimaseks ehituseks õppeasutuste hoonestikus.

Siin asus ka einelaud, mida pidas eraisik. Einelauast sai osta karastavaid jooke, kakaod, kooke, maiustusi ja alkohoolsetest jookidest õlut.

Kasiinos võis vastu võtta külalisi. Siit sai kadett ka ise linna helistada.

Kasiinot võis külastada vabal ajal.

Siin peeti meie kursuse ajal ka paar õlleõhtut, millest võtsid osa ka kompanii ohvitserid ja mõni õppejõud.

Juuksur

Kadeti juuksed pidid olema nagu noorel sõduril lühikesed. Nii tuli minna juuksuri juurde (neid oli seal mitu) ja lasta end nõuetele vastavalt pügada. Alles viimase kursuse lõpul, kui eksamid olid sooritatud ja läksime viimasele,

M. Hennoste

rühmaülevaade praktikale, saime hakata juukseid kasvatama.

Korrapidajaohvitser

Korohv, nii teda kutsuti. Iga kadett, kes läks linnaloaga linna – ja ainult loaga võis kadett kompaniist lahkuda –, pidi esinema korrapidajaohvitserile.

Korrapidajaohvitser kontrollis kadeti riietust. Oli see korras, märkis raamatusse (või ka lehele, kui selline oli koostatud ja kompaniülevaade poolt alla kirjutatud) täpse väljamineku aja. Linnast tagasi tultes pidi kadett samuti esinema korrapidajaohvitserile, kes kandis sisse tagasituleku aja minutilise täpsusega.

Jäid hiljaks, olid hilinenud. Vabandamist ja kauplemist ei tuntud. Vist olid siiski mõned juhtumid, kus kadett oli jäänud tagasitulekul hiljaks. See kanti kompaniülevaadele ette ja tagajärg – ei saa kuu aja jooksul linnaluba või määrati 1–2 teenistustoimkonda.

Söök

Kadetid (samuti aspirandid) olid Sõjakoolis oleku ajal ühistoidul. Söödi ühises suures söögisaalis, pikkade (20 mehe jaoks) valge linaga kaetud laudade ääres.

Söögiajad olid:

kell 07.30 hommikusöök: viljakohv, leib (või peenleib, nisuleib, sai), margariin, või, vahel ka paar suitsuräime või tükk heeringat

kell 12.15 eine: mingi liha- või kalavorm, leib, tee

kell 17.15 õhtusöök: lihasupp, praad, magustoit

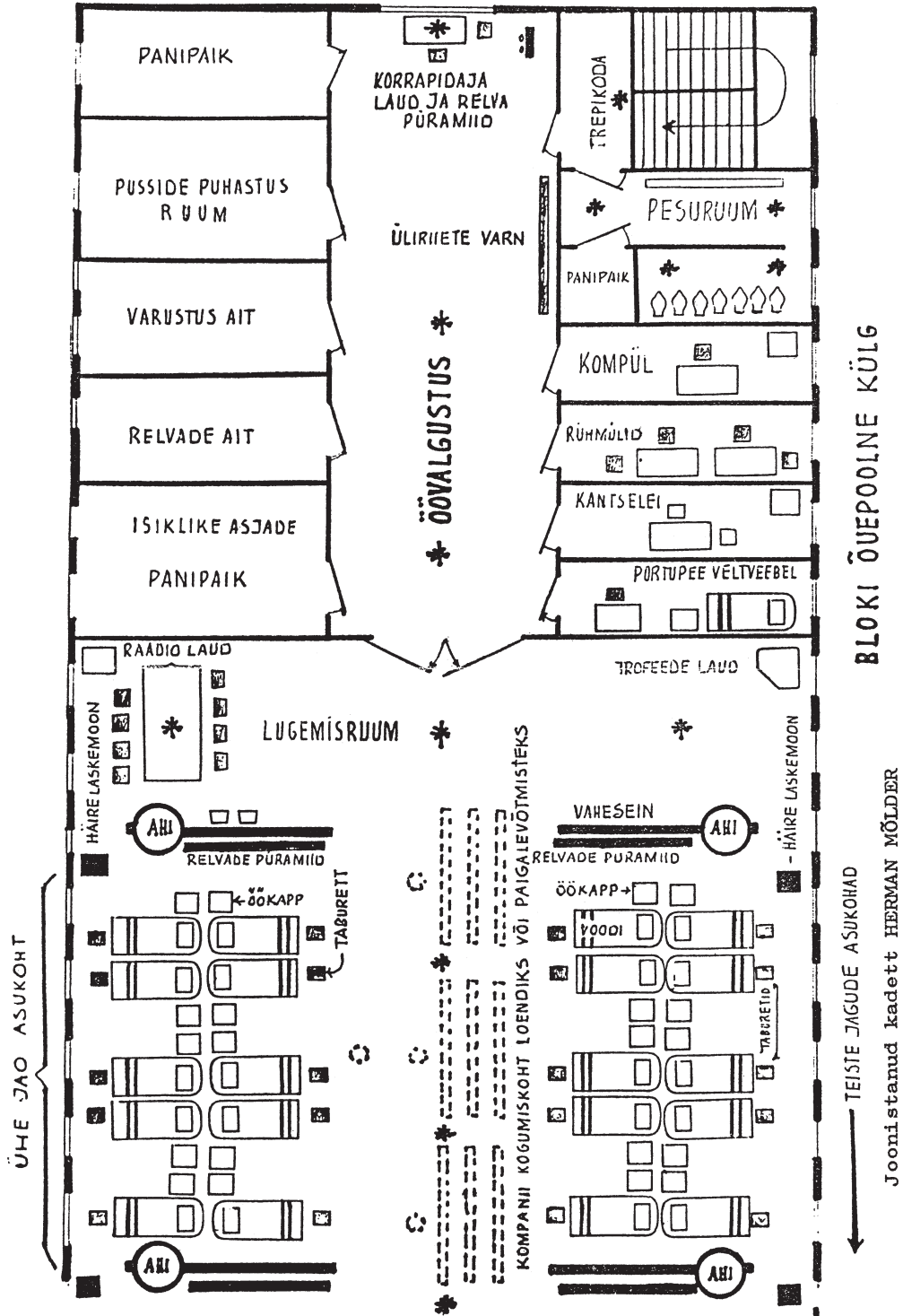
kell 20.30 õhtueine: mingi puder kastmega, tee, leib

Palk

Kadett sai kaprali palka, s.o. 3 krooni kuus.¹ Selle eest tuli osta hambapastat, saapamääret. Sellest pidi veel jätkuma linnasõiduks. Seda oli vähe. Iga kadett sai ikka mõnesuurust toetust vanemate või koduste käest. Nii saadi ikka vabalt linnas käia.

Sõjakooli, s.o. riigi täieliku materiaalse toetuse puudumise tõttu jäi kadeti kombekasvatuse ja seltskondliku läbikäimise eest tasumine kadeti enda hooleks.

¹ Praeguses vääringus umbes 150 krooni. – H. W.

ÕPPETÖÖ LÄBIVIIMINE SÕJAKOOLI KADETTIDE KOMPANIIS

1. Eesti keel. Loengud-tunnid peeti Valge Maja auditooriumis kogu kompaniile. Nädalas oli kaks tundi. Kava ulatus oli gümnaasiumi viimasele klassile sarnanev. Pearõhk asetati lauseehitusele, i-mitmusele, sõnade kokkukirjutamisele jms. Kuus tuli kirjutada üks kodutöö. Kodutöodes esinenud vigade arutamine toimus klassis ja sellest arutusest oli palju kasu. Lektor **Anton Õunapuu** lubas läbi kukutada need, kes ei kasuta “tuleb arvustada seda”, vaid jonnakalt kasutavad ikka veel “sellega”. Siiski ükski kadett ei jäänud eesti keele pärast lõpetajate nimekirjast välja.

2. Inglise keel. Lektor **härra Williams**.

3. Saksa keel. Kadetid olid jaotatud keeleoskuse järgi kas inglise või saksa keele klassi. See, kes oli inglise keele klassis, ei võtnud osa saksa keele tundidest ja ümberpöörduvalt.

4. Sõjaväe kriminaalõigus. Lektor **kolonelleitnant Konstantin Trakmann** (1889–1939). Loengud peeti auditooriumis kogu kursusele. Lektor selgitas seadust tegelikust elust võetud näidetega. Kodutöid ei olnud.

5. Vene keel. Lektor **major Jaan Lukas**. Tunnid olid auditooriumis kogu kursusele. Pearõhk tõlkimisel vene keelest eesti keelde ja lugemisel.

6. Sõjaväe tervishoid. Loengud kogu kursusele auditooriumis. Võeti läbi sagedamini esinevad haigused, nendest hoidumine. Samuti käsitati tervishoiu seisukohast rännakute läbiviimist ja laagri asukoha valikut. Lektoriks oli **sanitaarmajor Theodor Laane**.

7. Sõjaväe administratsioon. Loengud olid kogu kursusele auditooriumis. Lektor **kolonel Rudolf Reimann** käsitas ainet peamiselt väeosa ja kompanii ulatuses, millega tuli ohvitseril väeosas teenides kokku puutuda. Peateemad olid: toitlustamine; varustamine riituse, relvade, laskemoona ja rahaga jne. Kuus tuli kirjutada läbivõetud ainel kodutöö.

8. Sõjagaasid. Loengud toimusid Valge Maja keemia-auditooriumis. Lektor keemik **administratiivmajor Dietrich Buxhoevden** esitas oma ainet väga elavalt. Lektor tegi isegi enese käe peal katse, kuidas mõjub ipriit. Õpperaamatuna oli kasutada tema poolt koostatud raamat “Sõjagaasid”.

9. Sõjamaateadus. Lektor **kolonelleitnant Mihkel Kattai**. Meile hästi tuntud Eestimaad käsitleti siin nüüd sõjalisest seisukohast. Mida pakkus üks kui teine koht ja piirkond kaitse ja pealetungi seisukohast. Mida kaotame (tööstuse ja loodusvarade osas), kui üks või teine rajoon läheb vaenlase valdusesse. Sel ajal oli veel aksioom: Kõrgsoo, Krivasoo, Kurtna ja Alutaguse metsad ei võimalda

suuremate üksuste tegevust. See oletus osutus II maailmasõja kogemuste järgi ekslikuks.

10. **Pioneeriasjandus**. Loengud toimusid kogu kursusele auditooriumis. Lektor **major Eduard Kimm** selgitas ja täiendas oma ettekannet tahvlil värviliste joonistustega. Võeti läbi kõik jalaväe lihtsamad pioneertööd nagu laskurpesad, kuulipildujapesad, kaevikud, nende tüübid, jooksukraavid, kerged varjendid jms. Traattõkked, nende tüübid, ehitamise kiirus ja materjalide kulu. Loengutel saadud teadmisi kasutati praktilistel töödel, mis sooritati Õppeasutuste pioneerpargis. Praktilistel töödel kasutati ka lõhkeaineid. Ainult mõni üksik kadett hoidus eemale, kui oli tarvis oma laengut ka ise õhkida. Need tööd toimusid peamiselt teisel õppeaastal. Õnnetusi ei juhtunud.

11. **Sideasjandus**. Sideasjanduse loengud peeti I blokis, sideklassis. Lektor oli **insenermajor Friedrich Olbrei**, kes selgitas sidepidamise üldisi põhimõtteid. Õppisime tundma ja ka osaliselt käsitsema jalaväes tarvituselolevaid sidevahendeid (telefoniaparaadid, helklambid jms.) Tublisti aega kulus morsetähestiku õppimiseks ja morse vastuvõtmiseks. Pea iga tunni algul või lõpul oli 10–20 minutit morse vastuvõtmist. Suurt kiirust meie ei saavutanud, kuid kõik tundsid hästi morsetähestikku ja võtsid vastu vähemalt 60 tähte minutis.

12. **Topograafia**. Loengud peeti kogu kursusele auditooriumis. Teisel aastal toimusid praktilised tööd maastikul – Tondi ümbruses. Kasutati planšetti, busooli jm. abinõusid. Pidime valmistama visandeid, perspektiivjooniseid, kaarte ja ka plaani. Õppejõuks oli **major Frits Oja**.

13. **Mereväeasjandus**. Selle ala loengutel esitati lühike ülevaade mereväe tegevusest Vabadussõjas, laevastiku liigid, nende kasutamine, relvastus, dessantoperatsioonid ja nende võimalikud kohad Eesti põhjarannikul. Mereväeasjanduse loenguid täiendasid hiljem ekskursioonid Arsenali, kus näidati ja seletati torpeedode materiaalosa ja kasutamist. Sama tähelepanu pöörati ka meremiinidele. Kogemusi ja parema ettekujutuse andis ka näitlik dessantoperatsioon Loksal. Õppejõuks oli **mereväeleitnant Johannes Sandbank**.

14. **Suurtükiväeasjandus**. Jalaväetaktika kõrval oli suurtükiväeasjandus "teisel kohal". Suurtükipargis tutvusime lähemalt **major August Ratiste** juhatusel meil kasutatavate kahurite ja haubitsatega. Lektor oskas väga elavalt seletada ja demonstreerida, kuidas need "torud" töötavad, kuidas lukk funktsioneerib, kuidas laengud ja mürsud lähevad kohale jne.

Teine selle aine osa oli suurtükiväe taktika. Taktika loengud olid auditooriumis. Esimesel aastal oli lektor **major Henn-Ants Kurg**. Käsitleti patarei positsiooni valikut ja kohaleasumist, suurtükiväetule liike, milleks neid võib nõuda ja palju kulub laskemoona. Lektor mainis: suurtükivägi on delikaatne väeliik.

Teisel õppeaastal luges suurtükiväetaktikat jalaväeklassile **kapten Otto**

Treifeldt. Tule juhtimist seletas veel täiendavalt **leitnant Olev Õun**, Sõjakooli patarei ohvitser. Harjutused olid teoreetilised ja auditooriumis. Telgvaatlusega laskmine oli kergesti tajutav. Laskmine külgvaatlusega vajas planšeti kasutamist ja kõrgema matemaatika oskust.

15. **Pedagoogika.** Selle aine tunnid algasid teisel õppeaastal. Juhatas **kolonel Aleksander Jaakson**. Sissejuhatavale loengule järgnes hiljem kümme kadettide poolt antud praktilist tundi "katsejärele" ja hiljem selle arutlus, milline osa oligi aluseks pedagoogika aluste ja põhimõtete selgitamisele ja reeglite tuletamisele. Kadett sai ülesande anda praktiline või näitlik tund sõduritele üldhariduslikul teemal, mida teised kadetid pealt kuulasid ja pärast ka armutult arvustasid ja mille lõpul lektor tegi oma kokkuvõtte koos õpilastega. Tunniandja koostatud kava pidi sisaldama tunni eesmärgi, selle ulatuse, ajalise jaotuskava jne. Kaaskadettide sõnavõttude arendasid samal ajal neid esinema, võtma oma mõtte lühidalt ja loogiliselt kokku. Kuigi mõned tunnid olid päris "ägedad", ei andnud need põhjust olla vaenulikud üksteise vastu.

16. **Maailmasõda.** Kava pearõhk oli Läänerindel. Võeti läbi tähtsamate operatsioonide käik. Analüüs oli üldine. Suuremõdulised skeemid aitasid selgitada üksikuid faase Maailmasõjast. Isiklikul olin juba Õppeasutuste raamatukogust võetud sõjakirjanduse kaudu "tuttav" Läänerinde lahingutega. Lektorina toimis **kolonel Herbert Grabbi**.

17. **Vabadussõda.** Vabadussõja loengud olid juba üksikasjalikumad. Neil loenguil võeti läbi kogu Vabadussõja olulisemad ajajärgud. Ka siin aitasid ettekandeid paremini jälgida suuremõdulised skeemid. Lektoriks oli **major Jaan Maide**, kes oli oma loengud koostanud Vabadussõja arhiivi dokumentide järgi. Meil olid kasutada paljundatud loengud. Sel ajal olid juba ilmunud mitmed mälestusteosed üksikute väeosade kohta. Need olid saadaval Õppeasutuste raamatukogus. Need olin kõik läbi lugenud. Nii ei olnud mulle lektori ettekanded enam esimeseks "uudiseks".

18. **Jalaväe taktika.** Lektor **major Elias Kasak**. Loengutel võeti teoreetiliselt läbi kõik jalaväe tegevused nii kaitsel kui pealetungil, nii päeval kui öösel. Esimesel aastal oli pearõhk rühmal ja kompaniil, teisel aastal kompaniil ja pataljonil. Loengud olid paljundatud. Hiljem ilmusid need trükituna. Kord kuus oli auditooriumis taktika-ala klassitöö. Aega oli 3–4 tundi. Töö täitmiseks anti igale kadetile enne töö täitmist välja kaart ja üldolukord trükituna, mille lõpus oli määratud, mida tuleb teha. Harilikult oli see: "Täita: käsk ja korraldused ja asetuse skeem." Poole aja möödumisel jagati välja lisaolukord. Olenes sinu võetud otsusest, kuidas said sellele reageerida. Tunni aja pärast anti lahendada veel teine lisaolukord. Ei mäleta, et mul oleks kunagi raskusi lisaolukorra "saamisega". Tööd vaadati lektori poolt läbi ja nende tagasiandmisel arutati vigu. Ülesande andmise sõnastus pidi olema ikka lihvitud, täpne ja lühike. Ka teised käsu osad pidid olema ikka loogiliselt lahendatud. Ei saanud sidumispunkti või

komandopunkti panna huupi kaardile. Käsus oli oma järjekord. Algul ma ei saanud sellest just palju kinni pidada, hiljem läks kõik nagu iseenesest õigesse, s.o. loogilisse järjekorda. See osa oli teoreetiline alus ja ma arvan päris kindlasti, et kahe aasta jooksul olid kõik "kodus" jalaväe taktika alal.

Harjutused liivakastil. Need kuulusid taktika tundide juurde. Esimese praktika saime juba liivakasti valmistamisel, mille tegime ikka korralikult ja täpses mõõdus. Kõrguste ja muude märkide asetamiseks liivakastile tõmbasime kastile niidi abil koordinaadid.

Harjutused liivakastil toimusid gruppides, vist oli 10 kadetti grupis. Gruppi, kus mina olin, juhatas **major Eduard Metstak**. Pearõhk: olukorra hindamine. Ja see seisis: Ülesanne. Vastane. Oma jõud. Aeg. Ilmastik. Maastik. Iga punkti tuli hinnata, pidades meeles ülesannet. Olukord hinnatud, ei tohtinud see jääda lakke rippuma, vaid sellest tuli teha oma järeldus. Kõik kokku võetud järeldused andsid aluse otsuse võtmiseks. Võetud otsus dikteeris käsu. Kõik oli loogiline. Midagi ei olnud õhus. Maastik oli meie ees – liivakastil. Siia aetasime tingmärkidega oma relvad ja üksused, vastupanupositsiooni, siin sai ära märkida üksuste piirjooned. Oli ülesanne analüüsitud, olukord hinnatud ja käsud sõnastatud, siis tuli see kodus veel kirja panna ja anda lektori, grupijuhhi kätte.

Teise õppeaasta kevadel lahendasime liivakasti asemel taktikaülesandeid maastikul, ja jällegi gruppides, et iga kadett saaks ise avalikult analüüsida olukorda ja anda ka vastava käsu. Need õppused täiendasid veelkord loengute teadmisi ja seda juba praktiliselt, mida Sõjakooli lõpetaja pidi kindlasti oskama.

Kui siia juurde arvata veel need taktikalised õppused, mis rühmas nüüd näitliku õppusena läbi viidi, siis selgub, et taktikalisele väljaõppele oli kindlasti antud **esikoht**.

Need taktikalised õppused, mis viidi läbi rühmaülemate juhtimisel, nõudsid kadettidelt suurt hoolt ja vaeva. Minu rühmaülem **leitnant Oskar Pollisinski** nõudis, et kadett peab näitliku tunni tarvis koostama põhjaliku ja täpse kava. Kavas peab olema: tunni eesmärk ja ulatus, alateemad, alajaotus, õppevahendid – nende loetelu ning skeem. Sellise kava kirjapanemiseks kulus neli suurt poognat paberit. Tunniandja kadett sai (näiteks jao puhul) ühe jao kadette kui sõdureid oma alluvusse. Nendele pidi ta siis andma ülesande lahinguolukorra tingimustes jne. Teised rühma kadetid olid vabalt ja jälgisid tunni andmist. Pärast õppuse lõppu oli arutus ja siin võeti elavalt sõna. Leiti ja ka otsiti puudusi.

Kui siia juurde arvata veel kaks laagrit, Kurtna ja Lõunalaager, Tabivere manöövrid (sügisel 1930) ja muud õppused, siis võib kindlalt väita, et Sõjakooli VII lend sai korraliku ja väga tugeva taktikalise ettevalmistuse.

19. Kehaline kasvatus. Kadeti füüsiline seisukord saavutati mitmekülgse kehalise treeninguga. Vaba võimlemine sündis moodsa lödvenemise ja pingutuse näol (Idla kool). Iga kadett pidi suutma kasutada, vähemalt lihtsamateks harjutusteks, kangi, rööbaspuid, rootsi seina, pukki, hobust jne. Korv- ja võrkpallimängu tehnilised võtted ja reeglid õpiti ära. Kergetõustiku

osas olid kõikidel aladel tarvilikud põhioskused ja julgeolekureeglid ning nõuded, et ära hoida õnnetusi. Talvel õpiti suusatama. Ajapuudus ei lubanud aga pühendada kadetti järjekindlale treeningule ühel spordialal, milleks tal võis olla eeldusi. Seepärast jäi selgusetu, kes on meie hulgas väljapaistvamad sportlased. Kehalise kasvatuse lektoriks oli **kaptan Johannes Langel**, keda abistasid treenerid-tsilivilistid.

20. Ratsasõit. Nädalas oli üks ratsasõidu tund lahtises maneežis. Treeninguks kasutati Sõjakooli patarei hobuseid. Õpiti ära ratsasõidu põhioskused, kaasaarvatud hüpped. Lektoriks oli **major Raimond Hintpere**.

21. Laskeasjandus ja riviline ettevalmistus. See osa õppetööst koos praktilise lahingulise ettevalmistusega toimus kompanii ohvitseride juhtimisel ja peamiselt rühmaülemate poolt. Rividrilli tehti põhjalikult ainult veebruaris 1930, enne vabariigi aastapäeva paraadi. Hiljem täitis rividrilli aset õppustele, söögisaali ja auditooriumi minek rivikorras.

Laskeharjutused viidi läbi 22 mm sportpüssiga ja täiskaliibrilisest vintpüssist, mis oli samuti kadeti isiklik relv. Esimesel õppeaastal toimusid harjutused Tondi lasketiirus. Teisel õppeaastal toimusid laskmised peamiselt 300 meetrilt, kolmest asendist à 10 lasku. Püüti täita I klassi laskuri normid. Lühidalt: lamades käelt vähemalt 90, põlvelt 75 ja püsti 50 silma sajast võimalikust. II rühma ülem võttis neilt, kes ei täitnud harjutuse normi, ära linnaload.

Kergekuulipilduja Madseni laadimist ja magasinini vahetamist drilliti pidevalt ja viimati stopperiga aega mõõtes. Kiirustamine ei andnud paremat aega. Parem aeg saavutati sujuvate liigutustega.

Püstolist olid mõned laskeharjutused Tondi lasketiiru rajal. Käsigranaatide tegelikku kasutamist õpiti Valdeku laskerajal. Kaitsekraavist loobiti välja I maailmasõjaegseid granaate. Neil tuli kaitse ära tõmmata ja äravisatud granaadil vabanes vedru, mis omakorda lõi nõela sütikusse ja siis lõhkeaine plahvatas. Pandi ikka tähele ja loeti lõhkemisi. Kas arv vastab granaatide arvule? Kord oli lõhkemisi vähem kui äravisatud granaate. Läksime koos rühmaülemaga otsima. Ei leidnud. Tulime tagasi. Vaevalt olime jõudnud kaevikuni, kui seljataga käis kõmakas. Oletasime, et puru või liiv oli takistanud vedru vabanemist. Nii oletasime. Kuid nüüd, tagantjärele mõeldes sellele – kui oleksime leidnud granaadi, kas oleksime selle pihku võtnud? Täiesti aruandmata käitumine.

TÄIENDAVAD ETTEVÕTMISED JA MUUD SÜNDMUSED

Sõjakooli orkester

Sõjakooli orkestris mängisid kadetid ja aspirandid. Orkester oli "hooajaline", olenedes Sõjakooli õppeperioodist ja kursustest. Harjutati kord või paar nädalas, pärast lõunat, kui ei olnud loenguid Valges Majas.

Viimasel aastal õpetas mängijaid **professor Vaks**. Tema lõi orkestrile õige rütmi ja tempo sisse.

1928. aastal, kui olin aspirant ja Sõjakool oli Värskas rajoonis laagris, siis oli meil ka orkester, mis koosnes vist ainult kadettidest. Rännakul Värskast üle Põlva, kus olime Vabadussõja mälestussamba avamisel, Tartusse, tulime igasse suuremasse asulasse ikka orkestri mängides. Ka mängis orkester puhkeaegadel ja peatustel mõned lood.

Tantsukursused

Teisel õppeaastal käisime pühapäeviti pärast lõunat linnas Küttimi tantsustuudios Vene tänaval tantsutundides uusi tantse õppimas. Partnerid olid stuudio poolt. Võis tulla tundi ka oma partneriga, mida ka mõned tegid.

Sõjakooli ball

Sõjakooli, s.o. kadetikompanii ja patarei ball peeti Valges Majas. Õppeasutuste hoonete hulgas ei olnud ühtegi peosaali. Balli puhul viidi suurest auditoriumist pingid välja ja kaunistati saal võimaluste piires. Orkester oli. Karastavad joogid olid. Kangemaid jooke ei olnud. Iga kadett pidi peost osa võtma oma preiliga. Peale kadettide olid ballil ka meie riviala ja teised ülemad oma daamidega. Ei mäleta, et ka lektoritest oleks keegi osa võtnud. Pidu oli elav ja hoogne. Kuid tuli ikka vaadata kella, et mitte maha jääda viimasest Tallinna poole minevast rongist. Nii mina kui ka mitmed teised saatsime oma preilid pärast kella 12 Järve jaama rongile. Pidu kestis veel mõnda aega. Igapäevase pingelise õppetöö kõrval oli ball meile suureks ja ilusaks vahelduseks. Kui seal oli puudusi ruumide ja muude asjade suhtes, siis seda ei pandud tähele. Peole andsime "vaimu" ikka meie ise oma rõõmsa meele ja muidugi laitmatu käitumisega. Olime ju kadetid.

Kursuse pikendamine

1931. aasta kevadel levis kuuldus, mis osutus õigeks: "Riigi raske majandusliku olukorra tõttu ei ole raha ohvitseride kaadri täiendamiseks uute ohvitseride näol." See teade oli meile väga ebameeldiv ja vastuvõtmatu.

Kuid kohe samas kutsus Sõjakooli ülem **August Kasekamp** kompanii Valgesse Majja. Kooli ülem selgitas tegelikku olukorda. Maailma majanduskriis on halvanud ka Eesti majanduse. Valitsus peab kulusid kokku hoidma. Üks ettepanek on: jätta sel aastal kadetid ülendamata ja selle asemel pikendada nende Sõjakoolis olemist veel ühe aasta võrra. Kadettide poolt võeti elavalt sõna.

Kooli ülem kinnitas, et tema ei poolda kursuse pikendamist ja seisab kindlasti selle ettepaneku vastu.

Kaaluti delegatsiooni saatmist **kaitseministri August Keremi** juurde (elas Järvel, seega Sõjakooli naabruses). Delegatsiooni valimine lükati esialgu edasi.

Peagi olime uuesti Valges Majas. Kooliülem teatas: kursus lõpeb ettenähtud ajal, augustis. Majanduskriisi tõttu ei anta raha esindusvormi muretsemiseks.

M. Hennoste

Samuti jäävad ära traditsioonilised auhinnad parematele lõpetajatele (kuld- ja hõbedakell esimesele lõpetajatele ja mõök teisele lõpetajale).

Sõjakooli ülema kolonel KS! Verner Trossi, VR I/3 ja II/3 ärasaatmine

Saadest teada, et esimese õppeaasta lõpul lahkub kooli ülem kolonel Trossi, kellega oli meil hea ja ustav vahekord, leidsime omavahelisel arutlusel, et meie peame oma usaldust ja lugupidamist kolonelile milgi viisil väljendama. Leidsime, et kõige kohasem on seda teha mõne sobiva kingitusega. Valisime komitee ettepanekute tegemiseks. Peagi oli kadett **Herman Mölder** poolt juhitud komiteel ettepanek kinkida kolonelile Sõjakooli laualipp ja lipuhoidjaks valida hõbedase kiivriga peakuju Kopfi kullassepaarist. Selle ettepaneku võtsime kohe vastu ja iga kadett andis kulude katteks mõne krooni. Kui kingitus valmis (lipp väljaõmmeldud) ja kolonel Trossi tuli kompaniisse oma viimaseks visiidiks, olime sel korral rohkem kui sirgelt rivis. Kadett **Jaan Tischler** pidas kompanii nimel kolonelile lühikese, kuid hästi valitud sõnadega kõne.

Vaadates tagasi, peaksin kolonel Verner Trossi eriliseks oskuseks ja omaduseks lüüa meid erksaks, sirgemaks selleks, et oleksime väljapaistvad ohvitserid.

EESTI SÕJAKOOL

*H. Walter*²

1. oktoobril 1920 algas Sõjakoolis esimene rahuaegne kursus pikkusega kaks aastat. Eriolukorras jagati kursus aga kaheks klassiks. Noorem klass koosnes võistluseksamitega vastuvõetud keskhariidusega noortest, kes tulid tsiviilelust ja pidid sooritama 2-aastase õppe. Vanem klass komplekteeriti nendest II sõjaeegse lennu lõpetanutest, kes soovisid saada kaadriohvitseriks ja omasid keskhariidust. Neile nähti ette 12-kuuline õpe. 6. augustil 1921. a. ülendati vanema klassi lõpetanud kadetid nooremleitnantideks. Eesti sõjavägi sai esimesed 42 jalaväe, 18 suurtükiväe ja 12 ratsaväe kaadriohvitseri. Esimese ja ainsa erandina lubati eksamid sooritada ka 8 eksternil. 1922. aastal lõpetasid ja ülendati nooremleitnantideks 35 jala- ja 13 suurtükiväelast. Ratsaväe ohvitseride hulk oli piisav ja edaspidi hakkas ratsavägi saama ohvitseri erikorra järgi.

1921. a. tehti õppekorralduses muudatus. Õppekava jagati üldklassi, I ja II eriklassi. Iga klass vältas aasta. Üldklassi võeti keskhariidusega noormehi, kellele aastaga anti täielik gümnaasiumihariidus. Neid, kes omasid täielikku gümnaasiumihariidust, võeti I eriklassi ja neile kestis õppeaeg kaks aastat. Selline

² Allikad: August Nõmmik. Möödus 70 aastat Eesti Vabariigi Sõjakooli asutamisest. – "Võitleja", märts/aprill 1989; "Sõdur" nr. 33–34, 1926 ja nr. 6–8, 15–16, 1928.

õppekorraldus kestis 1928. aastani. Riviliselt jaotus Sõjakool kadetikompaniiks³, mida juhtisid major Juhan Tuuling, kapten Jüri Kõrge ja kapten Karl Parving, kadetipatareiks⁴, insenerkomandoks ja merkadettide rühmaks, kelle õppevormiks oli mereväeklass. Traditsiooniliselt lõppes õppeaasta manöövriga Jägala polügoonil, kuhu laagriperioodiks kogunes kogu suurtükivägi. See oli ka ainus kord, kus kadetipataljon koos patareiga toimis ühise lahingüksusena. Kokku sai 1928. aastani kaadriohvitseri hariduse viies lennus üle 800 mehe. Sellega oli sõjaväe vajadus nii suure aastase ohvitserilisa järele ammendatud ja pandi toime reform. Sõjakooli jäeti vaid üks kadetikompanii (ülem major Jüri Kõrge) ning muudele erialadele vastuvõtt suleti, kuigi üksused jätkasid tegevust reservohvitseride koolitamisel. Tugevdati nõudeid kandidaatidele. Nüüd said sisseastumiseksamitele üksnes täieliku gümnaasiumiharidusega noored, kes ühtlasi olid saanud reservohvitseri koolituse. Õppeaeg Sõjakoolis jäi üksnes kaheaastaseks. Lõpetajate arv kahanes VII lennu 58 ohvitserilt 1931. a. vaid 32 ohvitserini VIII lennu 1932. a. Seejärel vastuvõtt kaadriohvitseri õppele ajutiselt katkestati. Eesti sõjavägi oli saanud üle 1000 noore ohvitseri. Lisaks Sõjakoolile oli Sõjaväe Tehnikakoolis ettevalmistatud 67 uut tehniliste alade ohvitseri. Mereväeohvitseri oli lisandunud 55.

Uuesti algas kaadriohvitseride koolitus vastavalt 23. oktoobril 1935 antud seadusele. Ohvitseriklasside ülemaks määrati major Eduard Marguste ja esialgu ainsana avatud jalaväeklassi ülemaks kapten August Nõmmik, hiljem kapten Johannes-Alfred Unt. Järgmisel aastal avati ka suurtükiväeklass (major Ralph-Aleksander Kolga) ja mereväeklass (vanemleitnant Peeter Kaseoru), kus õppeaeg oli kaks aastat.

Eesti kaadriohvitseriks saamine oli pikk ja töömahukas protsess. Väljaõppe käik oli järgmine:

Igal aastal valiti vabatahtlikke aspirantideklassi lõpetanute hulgast, kel on gümnaasiumiharidus. Gümnaasiumi lõpetanu oli 4–5 aastaga saanud kuni 830 tundi sõjalist õpetust. Ühtlasi oli ta läbinud tegevteenistuse, kokku 22 kuud, mis sisaldas teenistust Aspirantide klassis 10–11 kuud aspirandina. Pärast sundteenistuse läbimist nimetati need vabatahtlikud portupeeaspirandiks.

- Portupeeaspirandiks nimetatud määrati kaadriallohvitseri kohtadele sõjaväes ning nad pidid tegevteenistuses teenima vähemalt kaks aastat, sooritades vastavad eksamid.
- Lahingukoolis õppimine läks eelnimetatud kahe aasta sisse.
- Sõjakool – õppetöö üks aasta lipnikuna. Õppetöö algas 1. septembril. Ohvitserideklassi astunud portupeeaspirant ülendati lipnikuks.
- Praktika 6 kuud väeosas lipnikuna. Sõjakooli lõpetamise järel tuli veel kuus kuud teenida väeosas, selle järel saadi kaadriohvitseriks leitnandi auastmes. Ülendamine toimus Vabariigi aastapäeval.

³ Kadettide isiklik relv oli Inglise vintpüss. – H. W.

⁴ Patareis oli kaks 84 mm Inglise kergest välikahurit, kuid õppeabinõudeks olid Sõjakoolil kõik kasutatavad relvad: 76 mm Vene ja Prantsuse kerged välikahurid, 107 mm Prantsuse Schneideri kaugelaskekahur, 114 mm Inglise kerge välihaubits ja 150 mm Saksa ning 152 mm Inglise Vickersi rasked välihaubitsad. – H. W.

Seega tuli gümnaasiumi lõpetanul kaadriohvitseriks (leitnandiks) saamiseks teenida kokku: õppida sõjaväes 62–64 kuud (ca 5 aastat), sellest otseselt õppida 2,5 aasta ringis (10–11 kuud aspirandina + 1 aasta Sõjakoolis + Lahingukooli kursused).

Oma olemasolu kestel valmistas Sõjakool Eesti sõjaväele ette ca 1500 ohvitseri ehk teisisõnu lõi täielikult uue kaadri. 1935. a. süsteemi järgi lõpetas neli lendu jalaväelasi (ca 40 ohvitseri lennus) ja kaks lendu suurtükiväelasi (ca 15 ohvitseri lennus). Siia lisandub sadakond Tehnikakooli ja mereväeklassi lõpetajat.

Sõjakooli õppeained olid järgmised:

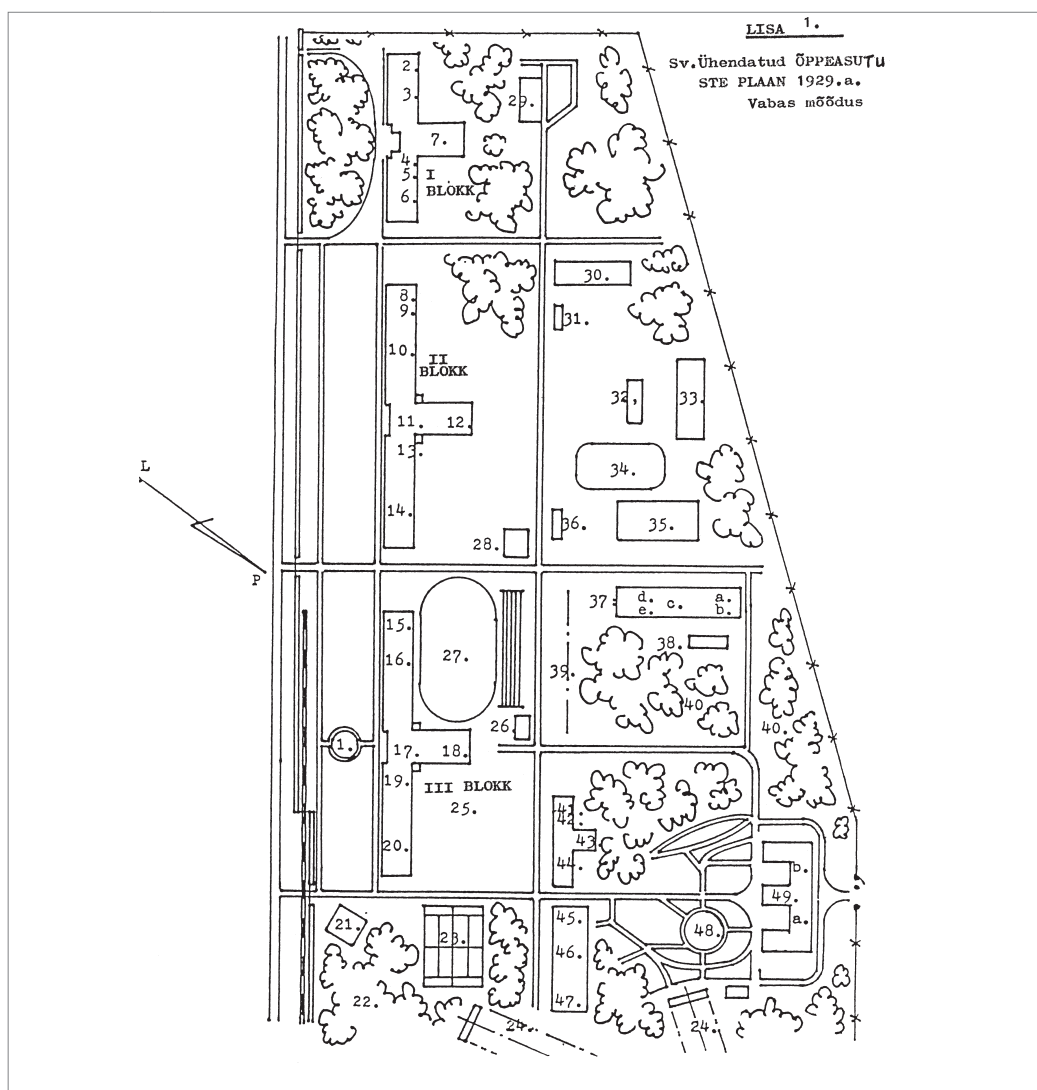
- Sõjalised õppeained: üldtaktika, jalaväetaktika, suurtükiväetaktika, õhukaitse- ja lennukiväetaktika, suurtükiasjandus, sideasjandus, pioneerasjandus, topograafia, mobilisatsioon ja administratsioon, sõjakunsti ajalugu, Vabadussõda, I maailmasõda, sõja-maateadus, õigusteadus, psühholoogia ja pedagoogika.
- Üldained: eesti keel, vene keel.
- Riviala oskused: jalaväe laskeasjandus, riviline ja lahinguline ettevalmistus, ratsasõit ja kehaline kasvatus.

Nii võib Eesti haridusega ohvitseri mõõndusteta nimetada haritlaseks.

Täiendõpe

Pärast Vabadussõda pidid kõik need sõjaaegse haridusega ohvitserid, kes soovisid jääda tegevteenistusse, sooritama 8-kuulise täiendõppe Alalisväe Ohvitseride Kursusel, mis loodi 1. detsembril 1920. a. Sõjakooli juures, kuid sai 1923. a. iseseisvaks asutuseks Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste koosseisus. Kursuste ülemaks oli major August Balder. Kokku toimus seitse kursust ja neil omandas täieliku ohvitserikutse ajavahemikul 1921–1927 kokku **600** ohvitseri.

M. Hennoste

1. 1. detsembril 1924. a. kommunistide võimuhaaramisel langenud kadettide mälestussammas

I PLOKK

2. Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste ülema korter
3.-6. Telefoni keskjaam. Raamatukogu. Litograafia trükikoda
7. Allohvitseride kasiino

II PLOKK

8. Rätsepa- ja kingsepatöökoda
9.-14. Lahingukooli ja aspirantide kursuse eluruumid

III PLOKK

15. Elukorter
16. Sõjakooli patarei eluruumid II korrusel

17.-18. Söögisaal ja köök
19. Kadetikompanii eluruumid II korrusel
20. Võimla ja sissekäigu juures korrapidaja ohvitser

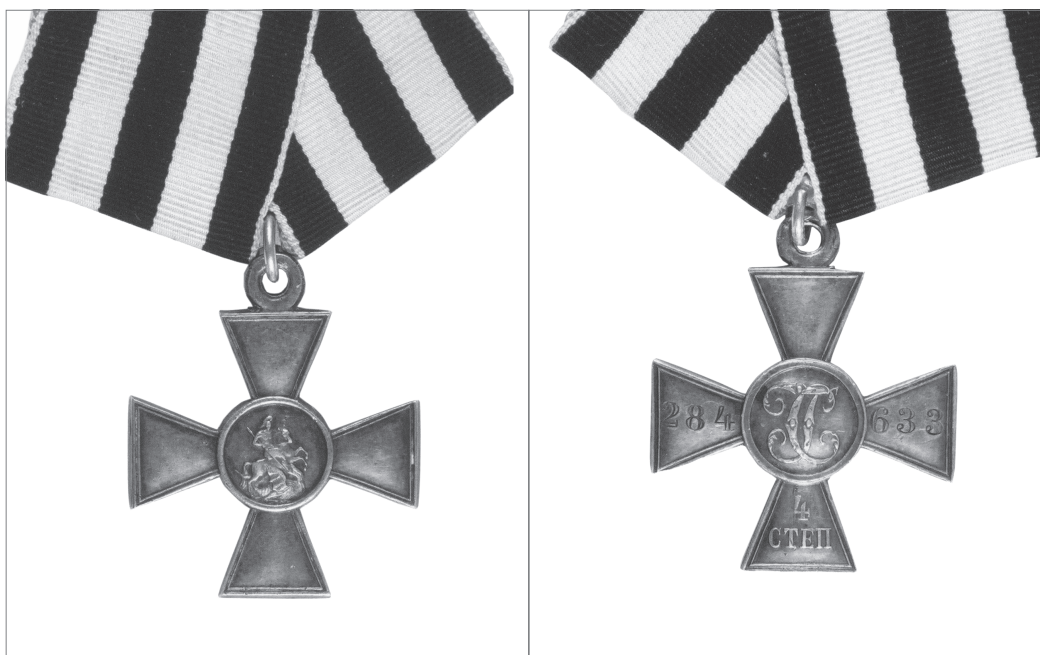
KÕRVALEHITUSED

21. Kadettide ja aspirantide kasiino
22. Pioneerala väljak
23. Tenniseväljakud
24. Lasketiirud
25. Õppeväljak
26. Kuur
27. Spordiväljak
28. Elektrijõujaam
30. Hobuste tall
31. Sepikoda
32.-33. Tallid

34. Maneež, lahtine
35. Maneež, kinnine
36. Turbakuur

37. VALGE MAJA

38. Ladu
39. Takistusriba
40. Kalatiigid
41.-42. Ambulants
43. Käsirelvade klass
44. Õppeasutuste saun
45. Varustusladu
46.-47. Suurtükpark ja klass
48. Iluaed
49. Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste staap, ohvitseride kasiino, elukorterid

Eduard Nepsi 4. järgu Georgi rist.
Laidoneri Muuseumi kogu, foto B. Mäemets.

4. järgu Georgi medal.
Laidoneri Muuseumi kogu, foto B. Mäemets.

GEORGI RIST

Leho Lõhmus, *dr. phil.*

Laidoneri Muuseumi teadusdirektor

Rooma keiser Diocletianuse (284–305) valitsemise ajal saavutas kristlaste tagakiusamine oma haripunkti. Aastal 303 suri koos paljude teistega märtrisurma Rooma ohvitser Georgius. Teisalt seostub tema nimega legend, mille kohaselt Kapadookia prints Georgius tappis hobusel ratsutades odaga lohe ja päästis sellega kuningatütre.

Kristlikus kultuuris levis Georgi (Georgius, e. k. Jüri) austamine kiiresti. Temast kujunes põlluharijate, sõjameeste, relvameistrite, ammuküttide ja neitsite kaitsepühak. Püha Georgi kultuseline austamine läänekirikus kulmineerus ristisõdade ajal, normannide kuningad viisid selle kultuse Inglismaale. Inglise kuninga Richard Lõvisüdame (1189–1199) kaitsepühakuna sai ta aastal 1222 Oxfordi sinodil Inglise kuningriigi kaitsepatrooniks.

Venemaale jõudis Georgi austamine koos ristiusu vastuvõtmisega 10. sajandil. Esimeseks vene vürstiks, kes võttis teiseks, kristlikuks nimeks Georgi oli Jaroslav Tark. 1036. aastal, pärast võitu petšeneegide üle, asutas ta oma kaitsepatrooni auks Kiievisse kloostri. Jaroslavi järeltulijate kaudu sai Venemaa ühest esipühakust Georgist ka Moskva kaitsepühak, tema kujutis oli (ja on nüüd taas) linna vapil. Moskva saamisega Venemaa pealinnaks leidis püha Georgi tee impeeriumi vapile – keiserliku kotka rinnale.

Juba imperaator Peeter I valitsemisajal oli Venemaal kõne all puht-sõjalise ordeni asutamine. Selleks pidigi algselt saada 1725. aastal asutatud Aleksander Nevski orden. Viimast hakati aga peale Peeter I surma annetama ka tsiviilteenete eest. Uuesti tõusis küsimus päevakorda peale Katariina II troonileasumist. 26. novembril 1769 asutaski keisrinna 4-järgulise Georgi ordeni¹ vääristamiseks sõjalist vaprust ja väejuhtide talenti. Kuigi selle statuudi esimene punkt väidab, et annetamise aluseks ei saa olla “kõrge päritolu”, oli asutatud orden siiski seisuslik – kavalerideks võisid saada vaid ohvitserid, kelle hulka mitteamadlikel pürgimine oli 18. sajandil äärmiselt raske.

Alamväelased pidid oma Georgi vaprust aumärki ootama veel ligi 40 aastat. 13. veebruaril 1807 asutas keiser Aleksander I oma manifestiga teenetemärgi allohvitseride, sõdurite ja madruste autasustamiseks, “kes tegelikult teenides maa- või mereväes on üles näidanud erilist vaprust võitluses vaenlase vastu”. Määratleti ka tegude nimestik väeliikude kaupa, mis vastasid risti saamise nõuetele. Olgu siinkohal toodud tähtsamad neist:

– vaenlase lipu või standardi hõivamine ning oma lipu või standardi kaitsmine,

¹ Ordeni täielik nimi oli: Императорский Военный Орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия – Püha Suurkannataja ja Võidutooja Georgi Imperaatorlik Sõjaline Orden. 26. novembril ei valitud asutamiskuupäevaks juhuslikult – samal päeval oli asutatud ka Kiievi klooster.

- vaenlase ohvitseri või kindrali vangistamine ning oma ohvitseri või kindrali päästmine,
- tõusmine esimesena vaenlase kindluse müüridele või laeva pardale.

Uue teenetemärgi – risti – ametlikuks nimetuseks sai esialgu “Znak otlišia vojennovo ordena” (Sõjalise ordeni teenete märk) ja ta kuulus statuudi järgi Georgi ordeni juurde. Pikk ja kohmakas nimi anti ristile eristamiseks teda ordenist. Sellest hoolimata hakati teda mitteametlikult kutsuma “ristiks Georgi lindiga”, “sõduri Georgiks” ja “5. järgu Georgi ristiks”², mis peagi lühenes suupärasemaks “Georgi ristiks”. Viimane nimi kinnitati ametlikult alles 1913. aastal.

Teenetemärk on kujult otstest laienev neljajaruline rist mõõtmetega 34 x 34 mm.³ Valmistati ta hõbedast⁴ ning kanti Georgi lindiga – vaheldumisi kolm musta ja kaks oranži ühelaiust triipu, mis sümboliseerivad suitsu ja tuld lahingus. Risti keskosas on ümmargune medaljon, mille esiküljel (aversil) oli Püha Georgi hobusel odaga draakonit taltsutamas. Tagaküljel (reversil) paiknevad slaavi tähed С ja Г (S ja G) – Святой Георги (Püha Georgi), mis läbipõimununa moodustavad tähe Ї (P) – Їііііііііііі (Võidutooja).

Rist oli esialgu ühejärguline ja ilma numbrita. Iga järgnev kangelastegu, mis oleks samuti väärinud ristiga autasustamist, tõi kaasa vaid palga tõstmise ühe kolmandiku võrra. Ja nii kuni kahekordse palgani. Lisaraha, erinevalt palgast, maksti kavalerile ka pärast erruminekut. Peale kavaleri surma sai seda nn. “ristiraha” veel ühe aasta jooksul tema lesk või ülalpeetav.

Lisaks said kavalerid mitmeid privileege. 15. juuni 1808. aasta määrusega vabastati nad kehalistest karistustest, sama aasta 2. detsembri määrusega oli keelatud risti rinnal kandvat alamväelast ohvitseri poolt sõna ja teoga solvata. Risti sai autasustatult ära võtta vaid kohtu otsusel, kusjuures sellest tuli teavitada keisrit ennast. 18. juuli 1815. aasta määrusega vabastati errulastud kavalerid pearahamaksust. Kui kavalerist allohvitser viidi nn. armeepolgust üle kaardiväepolku, siis säilis tema auaste.⁵

22. jaanuari 1809. aasta määrusega kehtestati väljaantavate ristide arvestamise ja nummerdamise kord. Seni annetatud 9937 risti korjati ajutiselt tagasi ja nende tagaküljele, risti horisontaalsetele harudele, graveeriti järjekorranumbrid.⁶ Edaspidi vermiti number ristile juba selle valmistamisel. Tänu sellele on võrdlemisi hästi teada ka autasustatute arv erinevatel aegadel (vt. tabel). Kuni 1856. aastani tagastati surnud kavaleride ristid, analoogselt medalitega, Vene ordenite kapiitlile. Tagastatud ristid sulatati ümber, kuid vahel kasutati neid ka uuteks autasustamiseks. Nii on teada, et 1817–1819 anti uuesti välja 1176 kapiitlile tagastatud risti.

6. detsembril 1833. aastal kehtestati ristile uus statuut. Selle järgi sai kavaler, kes oli neljal korral peetud vääriliseks risti saamiseks ja seni saanud

² See nimetus on juba põhimõtteliselt vale, sest risti saajaid ei loetud kunagi Georgi ordeni kavaleride hulka.

³ Valmistati ka miniatuure mõõtmetega 28 x 28 mm.

⁴ Eratöökojad valmistasid soovi korral ka muust metallist dublikaate. Selle “äri” ohjeldamiseks pidi keiser Nikolai I 1. jaanuaril 1838 välja andma määruse, mis keelas eratöökodadel “tinast ristide ja medalite valmistamise, nende kandmise ja müügi turgudel”.

⁵ Kuna kaardiväe auastet loeti kahe astme võrra kõrgemaks, sai allohvitser üleminekul tegelikult kõrgendust.

⁶ Risti nr. 1 sai kaardiväe allohvitser Jegor Mitjuhhin 2. juunil 1807 sooritatud kangelasteo eest. Esimene naine, Natalja Durova, sai risti nr. 5723.

risti ning kahekordse palga, lisaks õiguse kanda risti lindil lehvi (põiklinti). Sellega loodeti motiveerida sõdureid järjest uutele “kangelastegudele”.

1839. aastal avati Borodino lahinguväljal mälestusmärk. Selle sündmuse puhul toimusid suured pidustused ja paraad.⁷ Peeti meeles ka endisi liitlasi, sama aasta juunis asutas Nikolai I spetsiaalse risti autasustamiseks Preisi armee sõdureid-veterane, kes 1813–1815 olid osalenud sõjas Napoleoni vastu. Ristil oli oma numeratsioon ning eristamiseks teda “kodumaisest” vermiti reversile Aleksander I monogramm. Valmistati 4500 risti, millest pidustuste ajal anti välja 4264.

Kuni 1844. aastani mittekristlastest sõdurid risti ei saanud, neile oli kehtestatud medal “Vapruse eest” (vt. Georgi medal). Sama aasta 19. augustil kehtestati spetsiaalne rist ka mittekristlastele. Ristil oli nii Georgi kujutis aversil kui ka monogramm reversil asendatud impeeriumi vapiga – kahepealise kotkaga. Ristile kehtestati ka oma numeratsioon. Nagu teatavad kaasaegsete mälestused, polnud muhameedlastest mägilased niisuguse ristiga aga sugugi rahul, vaid nõudsid ka endale teenetemärki “džigiti” (st. Georgi) kujutisega.

Annetatud järguta Georgi ristid (kristlastele)⁸

Aleksander I	
1807–1825	46 527
sh. kuni 1812	12 871
1812	6 783
1813–1815	21 939
Nikolai I	
1825–1855	57 706
sh. Vene-Pärsia sõda	
1826–1828	11 993
Vene-Türgi sõda	
1828–1829	10 511
Poola ülestõus 1831	5 883
Kaukaasia sõjad	ca 2700
Ungari ülestõus 1849	3 222
Krimmi sõda	
1853 – 18.02.1855	11 773
Aleksander II	
1855 – 19.03.1856	9 015

1812. aasta Isamaasõja ja sellele järgnenud kampaania ajast pärinevad ka esimesed kindlad teated eestlaste autasustamise kohta ristiga. Nii on meieni jõudnud nimed Martin Indrik, Adam Indrik, Jakob Puntsel, Peetri Ants jt.⁹

⁷ Sündmuse puhul vermiti ka 1 ja 1½ rublased hõbemündid, mida jagati paraadil osalenud sõjaväelastele.

⁸ Erinevates allikates võivad numbrid olla erinevad, toodud numbrid on kontrollitud vähemalt kahe allika järgi.

⁹ Vt. R. Helme. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn, 1990, lk. 120–121. Teema “Eesti sõdur – Georgi risti kavaler” väärib tulevikus kindlasti põhjalikku uurimist.

Kokku anti 1807–1856 välja 113 248 kristlastele ja 1368 mittekristlaste mõeldud järguta risti.

Krimmi sõjas sai järjest rohkem selgeks, et senine alamväelaste autasustamise süsteem on ebarahuldav. Tõstmaks sõdurite motiveeritust andis keiser Aleksander II kohe peale sõja lõppu 19. märtsil 1856 välja määruse, millega teeneterist muudeti 4-järguliseks. Risti joonis ja mõõtmed jäeti samaks, järk vermiti risti reversi alumisele vertikaalsele harule. Kõikide järkude numeratsiooni alustati otsast peale. 4. ja 3. järgu ristid valmistati hõbedast, 1. ja 2. järgu ristid aga kullast. 3. ja 1. järgu risti lindile lisati lehv (põiklinti). Autasustamine toimus statuudi järgi alates alamast, 4. järgust, eriti silmapaistva kangelaste eest võis aga kohe autasustada kõrgema järguga, vahepealsest n.-ö. "üle hüpates".¹⁰ Suurendati ristiga kaasaskäivat rahalist hüvitist: nii tõsteti 4. järgu saamisel aastapalka $\frac{1}{3}$ võrra, 3. järgu saamisel $\frac{2}{3}$ võrra, 2. järgu saamisel 1 võrra ja 1. järgu saamisel $1\frac{1}{2}$ võrra.

Risti kõigi nelja järguga autasustatut nimetati täiskavaleriks. Kuna uue statuudi kehtimahakkamisel 1856. aastal toimus autasustamine Krimmi sõja eest tagantjärele, said niisuguse aunimetuse kohe 151 meest. Ajalugu on meile talletanud esimese täiskavaleri nime – selleks oli Gruusia polgu veltveebel Matvei Vassiljev. Kuivõrd haruldane oli täiskomplekti saamine, näitab kas või asjaolu, et kuni 1913. aastani oli selliseid vapraid mehi vaid 1825. Samal perioodil (1856–1913) said 2. järgu 4320, 3. järgu 23 605 ja 4. järgu 205 336 alamväelast. Statistika kampaaniate kaupa muutub neil aastail aga ebatäpsemaks, suur oli autasustatute hulk Aleksander II (1856–1881) ja Nikolai II (1894–1917) valitsemisajal. Väga vähe anti riste välja aga Aleksander III (1881–1894) ajal.¹¹ Mitmesuguse järguga riste anti välja:

Kaukaasia sõdades (1856–1864)	25 372
Vene-Türgi sõjas (1877–1878)	46 000
Kesk-Aasia sõdades (1868–1883)	23 000
Vene-Jaapani sõjas (1904–1905)	87 000

Vene-Jaapani sõja aega kuulub ainus kollektiivse autasustamise pretsedent. 29. jaanuaril 1904 toimus Korea sadamas Tšemulpo lahing kahe vene laeva – ristleja "Varjag" ja kahuripaati "Korejets" – ning Jaapani eskaadri vahel. Kõiki 697 ellujäänut vene alamväelasest meeskonnaliiget autasustati 4. järgu ristiga.¹²

19. märtsil 1856 muudeti neljärguliseks ka mittekristlastele mõeldud rist. 57 aasta jooksul (1856–1913) anti 1. järgu riste välja vaid 29, 2. järgu riste 269, 3. järgu riste 821 ja 4. järgu riste 4619. Esimene täiskavaler vääristati alles Vene-Türgi sõjas 1878. aastal. Selleks sai 2. Dagestani ratsapolgu junkur Labzan Ibrahim Halil-oglo.

¹⁰ Selle praktika näiteks I maailmasõja päevilt on Eduard Neps, hilisem kapten ja soomusrongi ülem Vabadussõjas, keda autasustati 1. järgu Georgi ristiga kohe peale 3. järku.

¹¹ Aleksander III sai kaasaegsetelt hüüdnime "Mirodvoret" ("Rahulooja"), kuna tema valitsemisajal ei alustatud ühtegi sõda.

¹² Vt. ka: L. Lõhmus. Vene impeeriumi sõjaliste kampaaniate medalid XIX ja XX sajandil. – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2002, lk. 91–92.

10. augustil 1913 muudeti uuesti statuuti – senine pika nimega teenetemärk sai nüüd ametlikult nime, millega teda oli juba ammu kutsutud – Georgi rist. Ühtlasi alustati ristide numeratsiooni otsast peale ning lõpetati mittekristlaste ristide väljaandmine. Nüüd sai kõik Georgi risti ühtedel alustel ja ühesuguse kujundusega. Risti kujundus jäi endiseks, mõnevõrra vähendati aga tema kaalu, hoides sellega kokku väärismetalli. Numbritele kuni 99 999 pandi nüüd ette tähis №, suurematel numbritel jäi tähistus samaks. Kui I maailmasõjas väljaantud 4. järgu ristide arv ületas 1 miljoni piiri, siis löödi risti ülemisele vertikaalsele harule tähis 1/M ja jätkati üldist numeratsiooni taas otsast peale. Kokku anti 1914.–1916. a. lõpuni 4. järgu Georgi riste välja 1 210 150, 3. järgu riste 289 151, 2. järgu riste 65 031 ja 1. järgu riste 32 481. Niisiis jagati natuke enam kui kahe I maailmasõja aasta jooksul mitu korda rohkem neid vapusemärke kui kogu eelneva sõjaajaloo jooksul kokku! Loomulikult devalveerus nii ka Georgi risti väärtus, kuid ta jäi endiselt väga ihaldatuks ja prestiižikaks teenetemärgiks.

On selge, et niisuguses hulgas väärismetallist ristide valmistamine muutus vene riigikassale tõeliseks koormaks. 10. oktoobri 1916 määrusega see raiskamine lõpetati. 3. ja 4. järgu Georgi ristid valmistati edaspidi nn. valgest metallist ning 1. ja 2. järgu ristid kollasest metallist. Numeratsiooni seejuures ei muudetud, risti horisontaalharudele, numbri alla, lisati aga vastavalt slaavi tähed Б. М. – белый метал (B. M.; valge metall) või Ж. М. – желтый метал (Ž. M.; kollane metall). Niisuguseid riste anti välja: 4. järku 89 000, 3. järku 49 500, 2. järku 20 000 ja 1. järku 10 000.

I maailmasõjast on meieni jõudnud ka kolm juhtu, kus üks mees on saanud viis Georgi risti. Neist kahel juhul on täiskavalerile antud veel üks 1. järgu Georgi rist, ühel juhul on aga eksikombel välja antud kaks 3. järgu Georgi risti.

I maailmasõjas jõudsid täiskavaleri seisusse teadaolevalt esimesed eestlased. Tuntumad neist on kindlasti Vabadussõja kangelane kapten Anton Irv, kes oma Georgi ristid teenis välja sõdurina vähem kui kahe kuu jooksul 1915. aastal¹³, ja hilisem Eesti kindralmajor Jaan Kruus.

3. (16.) märtsil 1917 tsaar Nikolai II kukutati ja võimule asus Ajutine Valitsus. Juba valmistatud Georgi riste anti esialgu edasi vana statuudi järgi. 24. juunil 1917 kehtestas Ajutine Valitsus aga uue ristide väljaandmise korra. Selle järgi hakati ka maaväe ohvitseride isikliku vapuse eest autasustama sõduri Georgi ristiga “roodu, eskadroni, patarei või sotnja isikkoosseisu üldkoosoleku otsuse põhjal”. 25. juulil 1917 laiendati seda korda ka mereväeohvitseridele “laeva isikkoosseisu üldkoosoleku otsuse põhjal”. Seejuures oli nõutav kvoorum 2/3 isikkoosseisust ja nõutav häälteenamus 2/3 kohalviibijatest. Sõduritele annetati riste edasi endise statuudi järgi. Eristamiseks sõdurite ja ohvitseride Georgi

¹³ A. Irv sai 4. järgu 12.01.1915 ja 1. järgu 8.03.1915. Hiljem, juba ohvitserina, annetati talle ka Georgi mõök. Vt. ka: L. Lõhmus. Ajalookonverents “Kadunud relvaliik – soomusrongid”. – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2001, lk. 10–11.

autasusid asetati viimase lindile metallist loorberioks. Niisuguse kõrge tunnustuse said ka mitmed eestlased, kellest tuntumad on leitnant Julius Kuperjanov, hilisem Eesti kindralmajor Gustav Jonson ja kolonel Georg Leets.

Uusi Georgi riste enam ei nummerdatud ja seetõttu puudub ka ülevaade autasustatute arvust. Teadaolevalt anti neid aga välja kuni kapiitli ametliku likvideerimiseni 9. jaanuaril 1918.¹⁴

Aastate jooksul kujunes välja Georgi ristide kandmise kord. Ühejärgulise risti puhul oli see lihtne – seda kanti vasakul pool rinnas medalitest paremal. Ohvitseriks ülendamise korral võis risti edasi kanda, ordenite saamisel asetses ta rinnal neist vasakul. Risti muutumisel 4-järguliseks muutus keerulisemaks ka tema kandmise kord ja seda eriti ohvitseride osas. Olgu see siinkohal ka lühendatult ära toodud:

- Georgi risti kanti vasakul pool rinnas kõikidest medalitest eespool (paremal),
- alamväelased (sõdurid ja allohvitserid) kandsid kõike risti järke alates kõrgemast järgust paremalt vasakule,
- kui alamväelane ühendati ohvitseriks, võis ta Georgi riste edasi kanda, medalitest eespool (paremal) ja ordenitest tagapool (vasakul). Lisatingimused olid:
 - a. vormikuuel kanti 3 või enam risti omamisel kahte kõrgemat järku ja 2 risti omamisel vaid ühte kõrgemat järku,
 - b. mantlil ja välivormil kanti ainult ühte kõrgeima järgu risti kui oldi rivis. Väljaspool rivi võis kanda vaid risti linti vormi vasakul siilul ülevalt teises nööpaugus.

Nii pidi see olema. Kuid vaadates vanu fotosid näeme, et praktikas ei pidanud ohvitserid neist reeglitest enamasti kinni – tavaliselt kanti kõiki oma riste rinnas edasi ja seda igasugustel mudritel nii rivis kui väljaspool seda.

Georgi risti (ja muidugi ka Georgi ordenit) võis ainsa Tsaari-Venemaa teenetemärgina 1920. ja 1930. aastatel kanda ka Eesti Vabariigi sõjaväevormil.

GEORGI MEDAL

Juba 18. sajandi teisel poolel, Katariina II valitsemisajal, ilmusid Venemaa autasude hulka mitmed medalid, mida annetati vapruste eest mõnes konkreetses lahingus.

1807. aasta detsembris¹⁵ asutas keiser Aleksander I üldise medali "Vapruste eest". Medaliga autasustati algselt sõjas ülesnäidatud vapruste eest:

¹⁴ Kaasaegsete mälestuste järgi anti neil segastel aegadel Georgi riste välja ka punase lindiga ning ühendatud punase-georgi lindiga.

¹⁵ Asutamise kuupäev pole täpselt teada, mõnedes allikates tuuakse selleks ka 1807. aasta mai.

L. L õ h m u s

1. Irregulaarvägede võitlejaid (kasakaid).
2. Mittekristlasi.
3. Tsiviilisikuid.
4. Isikuid, kellel puudus sõjaväeline auaste (sanitarid, halastajaõed jt.)

Hilisematel aastatel autasustati selle medaliga ka politseid ja sõjaväge rahuajal ning sõjaajal tagalas teostatud operatsioonide eest.

Medal oli järguta ning numbrita, kuid valmistatud mitmes mõõdus (d = 28, 30, 41 ja 50 mm) nii hõbedast¹⁶ kui ka kullast. Kanti teda Georgi lindiga kaelas ja rinnas, kusjuures kaelamedalitega autasustati kogu selle eksisteerimise vältel vaid paarisada inimest.¹⁷

Medali esiküljel (aversil) on keisri profiilportree paremale (Nikolai II vasakule), tiitel ja nimi ringis ümber portree. Vastavalt väljaandmise ajale olid portreed: Aleksander I (1807–1825), Nikolai I (1826–1855), Aleksander II (1855–1881), Aleksander III (1881–1894) ja Nikolai II (1894–1917).

Medali tagaküljel (reversil) oli kahes reas tekst ЗА / ХРАБРОСТЬ (Vapruse eest). Erikujuga oli Nikolai II aegne medal, kus tekst oli ühes reas ja poolest saadik ümbritsetud loorberipärjaga.

Peale Vene-Türgi sõda asutas keiser Aleksander II 3. augustil 1878 veel ühe medali vapruse eest. See oli mõeldud spetsiaalselt piirivalvuritele ja nendega koos tegutsevatele maa- ja mereväelastele impeeriumi piiride kaitsel üles näidatud vapruse eest. Medal on analoogselt Georgi ristiga 4-järguline ja nummerdatud ning temaga kaasnesid sama suured rahalised hüvitused. 1. ja 2. järk on valmistatud kullast, 3. ja 4. järk hõbedast. Medalit kanti rinnas Georgi lindiga peale Georgi risti ja enne teisi medaleid. 1. ja 3. järgul oli lindil lehv (ristlint). Autasustamine toimus statuudi järgi alates alamast, 4. järgust, eriti silmapaistva kangelaste eest võis aga kohe autasustada kõrgema järguga.¹⁸ Kui autasustatul oli juba Georgi rist, siis sai ta medali, mille järk oli ühe võrra kõrgem risti järgust.

Kujunduselt on medal analoogne järguta vapruse medaliga – läbimõõt 28 mm, aversil on vastava keisri profiilportree (Aleksander II, Aleksander III või Nikolai II), reversil on teksti all aga lisaks sisselöödud number ning järgu tähis.

10. augustil 1913 kehtestati uus statuut, millega see vaprusemärk loeti Georgi ordeni juurde kuuluvaks ja sai ametlikult nime Georgi medal. Uue statuudi järgi hakati temaga autasustama kõikide väeliikide alamväelasi nii rahu- kui ka

¹⁶ 6. juunil 1855 sai rinnaskantava hõbemedali Narva-Jõesuu loots "vapruse eest liitlaste rünnaku tõrjumisel Narva-Jõesuule".

¹⁷ Terve Port Arturi kindluse kaitsmise jooksul 1904. a. sai kaelaskantava medali vaid üks isik – kõige rohkem silmapaistnud halastajaõde.

¹⁸ Siin on ka huvitavaid pretsedente – näiteks 1914. aastal sai halastajaõde G. Sorokina 6. Liibavi jalaväepolgu lipu päästmise eest korraga kõik medali neli järku.

sõjaajal¹⁹ ning tsiviilisikuid vaprust eest sõjaajal. Ühtlasi alustati uut numeratsiooni.

1917. aastal, peale keisri kukutamist, asendati tema portree aversil Püha Georgi kujutisega. Uued medalid valmistati vastavalt kollasest või valgest metallist, analoogselt Georgi ristiga löödi reversile ka vastavad tähised – ЖМ või БМ.

Peale 1913. aastat anti Georgi medaleid välja: 1. järku 24 292 + 8000, 2. järku 48 455 + 14 000, 3. järku 263 791 + 28 000, 4. järku 1 289 051 + 65 000. (+ tähistab Püha Georgi kujutisega medalit).

KIRJANDUS

- Polnoe sobranie zakonov rossiiskoi imperii. Sobranie III. Tom IX, № 6445 (1889).*
V. A. Durov. Russian and Soviet military awards. Vneshtorgizdat, 1989.
V. A. Durov. *Ordena Rossii*. The orders of Russia. Moskva, 1993.
V. A. Durov. *Russkie nagradõ XVIII – natš ala XX v. Moskva, 1997.*
A. A. Kuznetsov. *Ordena i medali Rossii*. Moskva, 1985.
D. I. Peters. *Nagradnõe medali Rossii XIX – natš ala XX vekov. Moskva, 1989.*
N. I. Tšepulov. *Nagradnõe medali gosudarstva Rossiiskogo. Moskva, 2002.*
R. Helme. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn, 1990.
L. Lõhmus. Vene impeeriumi sõjaliste kampaaniate medalid XIX ja XX sajandil. – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2002. LM, 2003, lk. 82–98.

¹⁹ Sõjaajal anti medalit samadel alustel kui Georgi risti, kuid "väiksema kangelasteo eest".

L. Lõhmus

Almkapten Eduard Neps Vabadussõja-aegses mundris kannab Georgi linti nööpaugus.

Tulevane Eesti kindralmajor Jaan Kruus kannab tsaariarmee lipnikuna kõiki nelja Georgi risti.

L. Lõhmus

Georgi rist loorberipärjaga.
Laidoneri Muuseumi kogu, foto B. Mäemets.

L. Lõhmus

SUMMARY

The Cross of St. George

Leho Lõhmus, PhD, Research Director of Laidoner Museum

On 13 February 1807 Emperor Alexander I of Russia established the Cross of Saint George to decorate soldiers and non-commissioned officers for acts of bravery. The new cross was initially called “a badge of merit to a military order” and pursuant to the statute it belonged to the Order of St. George. In 1913, it was officially renamed into the Cross of St. George. It became the most prestigious decoration in Russia.

The cross was made of silver, had no classes and it was a breast decoration worn together with George’ ribbon – alternately three black and two orange stripes. The obverse of the cross had an image of Saint George, the reverse – a monogram SG and beginning from 1809 also a serial number. The recipients had several privileges – they were exempt from any form of corporal punishment, their salary was increased by a third. The bonus, but not the salary, was paid also after retirement from military service.

In 1844, a cross for non-Christians was established: the image and monogram of St. George were replaced by the symbol of the empire – a double-headed eagle.

In 1856, after the Crimean War, the cross was divided into four classes. Two first classes were made of gold, the third and the fourth classes – of silver. The class and the number were stamped on the reverse. The recipients of all four classes were called full chevaliers. During World War I several Estonians were decorated with all four classes of the Cross of St. George, including a few who later became heroes of the War of Independence, e.g. Anton Irv and Jaan Kruus.

At the end of 1916 the use of precious metals in making the Cross was given up. Classes 1 and 2 were made of the so-called yellow metal, Classes 3 and 4 – of “white metal”.

In 1917, a special Cross of St. George was established to be bestowed on officers by their subordinates “based on the resolution of the general meeting of the subunit”. A laurel wreath was attached to the ribbon of this cross. A number of Estonians were also decorated with the cross: hero of the War of Independence Julius Kuperjanov, future Major-General Gustav Jonson and Colonel Georg Leets are the best known among them.

The Cross of St. George was bestowed until the liquidation of the Chapter of the Orders in January 1918.

JUUDID EESTI VABADUSSÕJAS

Tõnis Nõmmik,
kolonel, Kaitseväge peakaplan

Eesti Vabadussõjast võttis osa Eesti vägede koosseisus paljude rahvaste liikmeid, enamik neist vabatahtlikena. Et Vabadussõjas osalesid baltisaksa, ingeri, rootsi, soome ja taani vabatahtlikud väeosad – polgud (rügemenid), pataljonid ja üksikud kompaniid, on üldiselt teada, aga Eesti Rahvaväes – nagu Eesti relvastatud jõude sel ajal nimetati – teenis ka venelasi, lätlasi, tatarlasi, poolakaid, juute ja veel teistestki rahvustest sõjamehi.

Venelasi teenis kõige rohkem Vene valgete Loodearmees, mis allus detsembrist 1918 kuni 1919. aasta juunikuuni Eesti ülemjuhatusel. Sügisel 1919 formeeriti Eesti 2. diviisi koosseisus veel kaks vene rahvusest sõjameestest koosnevat üksikut jalaväepataljoni (tuntud kui Balahhovitši ja Katšanovi üksikud jalaväepataljonid). Üksikuid venelasi teenis ka teistes puht-eesti üksustes, eriti arvukalt oli neid mereväes. Baltisakslastel oli oma Balti Pataljon, lätlastel oma kahepolguline Põhja-Läti brigaad, kuid üksikuid baltisakslasi ja lätlasi leidis ka puht-eesti üksustes ja staapides. Kuigi juute teenis Eesti väes umbes sama palju kui taanlasi või rootslasi, ei olnud Eesti juudid huvitatud erilise üksuse moodustamisest, vaid nad teenisid eestlastega samadel alustel paljudes üksustes ja kõikides väeliikides. Lisaks teenis Läti juute Põhja-Läti brigaadis ja Vene juute Loodearmees.

On kindlaks tehtud, et Eesti Vabadussõjas osales vähemalt 178 juudi rahvusest meest; neist astusid Eesti sõjaväkke vabatahtlikena 68, ülejäänud olid mobiliseeritud. Kõige rohkem teenis Eesti Rahvaväes pealinna juute – 48 vabatahtlikku ja 72 mobiliseeritud, kokku 120 meest. Teisel kohal oli Pärnumaa 1 vabatahtliku ja 14 mobiliseerituga, kuna Tartumaa andis Eesti sõjaväele 6 vabatahtlikku ja 8 mobiliseeritud. Teised maakonnad olid esindatud 1–6 juudi rahvusest võitlejaga, kõige vähem oli neid Saaremaalt – üksainus vabatahtlik.¹ Lisaks teenis vähemalt üks juudi rahvusest eraisik, naisarst Pesja Abeshaus Eesti sõjaväe raviasutustes.² Kuna juudid teenisid laialipillutud eesti üksustes, siis teadupärast nendel oma välirabi polnud.

Juutide kaotused Vabadussõjas olid vähemalt 3 surnut (neist üks lahingus langenud)³, haavatute kohta andmed puuduvad.

¹ 60 vabatahtlikku ja 110 mobiliseeritud, kaasaarvatud vähemalt üks naisarst, dr. Bessia Abshaus. Vt. S. Gurin. Juudi vähemusrahvuse statistika. Tallinn, Juudi kultuur-omavalitsus, 1936, lk. 116.

² Eesti naiste kõrgkooliõpingud 1858–1918. – Sirje Tamul (koostaja). Vita academica, vita feminea, lk. 213. Lisaks on võimalus, et teine Vabadussõjas osalenud eraisik, naisarst Liba Lozinskaja, oli samuti juudi rahvusest.

³ Tegelikult oli neid vähemalt viis: Herman Fetter 3. Jalaväepolgust (s. 10.11.1894 Viljandimaal Heimtali vallas) langes 2.07.1919 Põhja-Lätis; Leopold Rosenshaft Tallinna Kooliõpilaste Pataljonist suri 18.03.1919 lahingus saadud haavadesse; Jude Kagan, 3. Kitsarööpmelise Soomusrongi arst, uppus 10.06.1919; David Frank, 2. diviisi hospidali arst, suri 31.01.1920 saadud nakkusse; Boris Kofkin VR II/3 Tartu Kooliõpilaste Pataljonist (s. 25.05.1896 Järvamaal Rakke vallas) sai haavata 16.01.1919 Rannamõisa lahingus, suri Tartu haiglas 19.01.1919. – T. Tojakult saadud andmed.

T. Nõmmik

Vabadussõjast osavõtnud Eesti juudid asutasid pärast sõda Juudi Sõjaveteranide Ühingu, mille nimekirjas oli vähemalt 89 liiget, kelle kohta on säilinud rohkem andmeid. Selgub, et kõige rohkem juute teenis Tallinna Kooliõpilaste Pataljonis, nendest suur osa vabatahtlikena.

Silmatorkav on küllaltki suur juudi rahvusest meditsiinilise personali arv: lisaks eelnimetatud naisarstile veel vähemalt 13 arsti, 2 hambaarsti, 3 farmatseuti, 8 velskrit (nende hulgas mitu arstiteaduse üliõpilast) ning vähemalt 4 sanitari.

Kuna kaks kolmandikku Vabadussõjast osavõtnud juutidest elasid Tallinnas, siis leiame enamuse neist pealinnas formeeritud üksustes – peale juba nimetatud Tallinna Kooliõpilaste Pataljoni veel 1. Ratsapolgus, 1. Suurtükiväe polgus, Laiarööpmelisel Soomusrongil nr. 1 ning 1. Jalaväepolgus. Kuid juute leidis ka 5., 6., ja 7. Jalaväepolgu ridades, Soomusrongide Tagavarapataljonis, Soomusrongide Diviisi Eskadronis, Sakala Partisanide Polgus, 3. Suurtükiväe polgus ning arvatavasti ka teistes üksustes. Mereväes teenis juute vähemalt kaks.

Lisaks ülalloodutele teenis küllaltki suur arv, peamiselt Vene, kuid samuti ka Eestis elavaid juute, Vene valgete Loodearmees, ühe hinnangu kohaselt arvuliselt umbes sama palju kui Eesti üksustes. Osa Loodearmees teeninud juute jäi pärast sõda Eestisse elama ning mõned üksikud nendest võeti Eesti sõjaväkke, kuid nende arvu ei ole õnnestunud kindlaks teha.

Juudisoost riviohvitseri oli Eesti sõjaväes teadupärast ainult üks, lipnik Richard Friedman (Tallinna Kooliõpilaste Pataljonis). Eesti sõjaväes teenis veel juudi rahvusest 2 sõjaväeametnikku, 1 veltveebel, 2 vanemallohvitseri, 1 nooremallohvitser ja mitu kapralit.

Vabadusristi kavaleride nimekirjas leidub Eestis sündinud juutidest nooremallohvitser Boris Kofkin, keda vääristati Vabadusristiga II/3 (vapruste eest).⁴ Kolonelleitnant Arnold Hinnom kirjutab oma Vabadussõja mälestuste-raamatus "Suur heitlus", et Vabaduseristi saamiseks esitati veel vähemalt üks juudisoost arst.⁵

Tänapäeval, 83 aastat pärast Vabadussõja lõppu, on küsitav, kas leidub veel elavaid juute, Vabadussõja veterane. Viisteist aastat tagasi kohtasin Iisraelis, Tel-Avisis elavat maalikunstnikku Abram Hasak'ut, kunagist Tallinna Kooliõpilaste Pataljoni vabatahtlikku reameest, kes dr. Vello Salo ja minu külaskäigu puhul uhkusega kandis rinnas oma Vabadussõja mälestusmedalit. Tänapäev on tema, võib-olla viimane juudisoost Eesti Vabadussõja veteran, elavate seast lahkunud.

Enne Iisraeli riigi taasrajamist 1948 ei peetud juute eriti sõjameesteks. On huvitav avastada, et juudi rahvusest Eesti kodanikud andsid meie Vabadussõjas arvestatava panuse Eesti riigi rajamisel.

⁴ Eesti Vabadusristi kavalerid. Korduustrükk. Stockholm, Kirjastus Välis-Eesti & EMP, 1984, lk 366, sissekanne 644.

⁵ Arnold Hinnom. Suur heitlus. Lund, Eesti kirjanike kooperatiiv, 1965.

T. Nõmmik

S U M M A R Y

Jews in Estonian War of Independence

Tõnis Nõmmik, Colonel, Chief Chaplain, Estonian Defence Forces

In the ranks of the Estonian army representatives of many nations took part in the Estonian War of Independence, mostly as volunteers. It is well known that Baltic-German, Ingrian, Swedish, Finnish and Danish voluntary units (regiments, battalions and independent companies) participated in the War of Independence, but in the Estonian People's Army – as Estonian armed forces were called at that time – served also Russians, Latvians, Tartars, Poles, Jews and combatants of other nationalities.

Although there were as many Jews as Danes or Swedes in the Estonian army, Estonian Jews were not interested in setting up an independent unit but rather served like Estonians in many units and all arms of service. Besides, Latvian Jews served also in the Northern-Latvian Brigade and Russian Jews in the North-Western Army.

It has been established that at least 178 Jewish men participated in the Estonian War of Independence; 68 of them were volunteers and the rest were mobilised into the Estonian army. Most of the Jews were from Tallinn, 120 altogether: 48 volunteered and 72 were mobilised. Pärnu ranked second: one volunteer and 8 mobilised. Other counties had each given 1 to 6 Jews. The smallest number was from Saaremaa: only one volunteer. Apart from that at least one Jewish private individual, a female doctor Pesja Abeshaus worked in the military hospital. As Jews served in scattered Estonian military units, to our knowledge they had no field rabbi.

The Jews lost at least 3 men in the War of Independence (including one in the battlefield) but there is no data about the injured.

After the War of Independence, the Jews who had participated in the war founded a Jewish War Veterans Association, with at least 89 members, of whom there is more information preserved. Most of the Jews served as volunteers in the Tallinn Schoolchildren's Battalion.

The share of Jewish medical personnel was remarkable: besides the abovementioned female doctor at least 13 more doctors, 2 dentists, 3 pharmacists, 8 medical assistants (including several medical students) and at least 4 medical orderly.

As two thirds of the Jews who participated in the War of Independence lived in Tallinn, most of them joined units formed in the capital – apart from the abovementioned Tallinn Schoolchildren's Battalion also the 1st Cavalry Regiment, 1st Artillery Regiment, the Broad-gauge Armoured Train No 1 and the 1st Infantry Regiment. But Jews served also in the 5th, 6th and 7th Infantry Regiment, Armoured Train Reserve Battalion, and Armoured Train Division Squadron, Sakala Partisan Regiment, 3rd Artillery Regiment and probably also in other units. At least two Jews served in the Navy.

Apart from these Jews quite a few Russian but also Estonian Jews served in the White Russians' North-Western Army. According to an estimate as many as in Estonian units. Some of the Jews who had served in the North-Western Army stayed after the war in Estonia, very few of them served in the Estonian army but their exact number has never been identified.

There was only one known Jewish troop officer in the Estonian Armed Forces, Ensign Richard Friedman (Tallinn Schoolchildren's Battalion) but 2 military officials, 1 sergeant major, 2 senior NCOs, 1 junior NCO and several corporals.

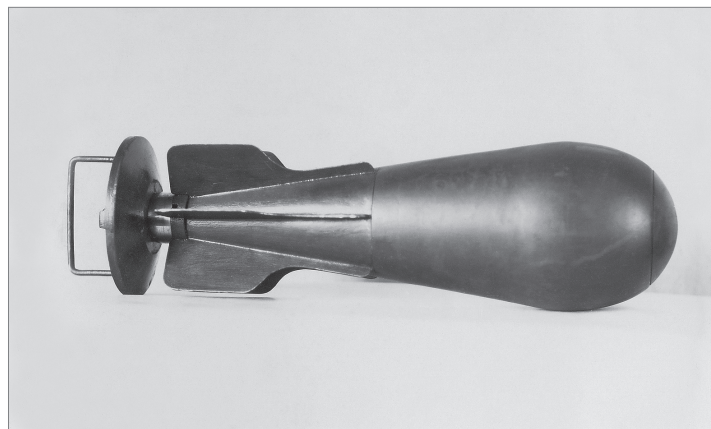
Among the recipients of the Cross of Liberty is junior NCO Boris Kofkin, an Estonian-born Jew, who was awarded with the Cross of Liberty II/3 (for bravery). Lieutenant Colonel Arnold Hinnom writes in his book of memoirs *Suur Heitlus* that at least one more Jew doctor was nominated for the Cross of Liberty.

Today, 83 years after the end of the War of Independence, it is questionable whether any Jewish veterans of the War of Independence are still alive. Fifteen years ago I met in Israel, Tel-Aviv, painter Abram Hasak, a former voluntary private from the Tallinn Schoolchildren's Battalion who in honour of the visit of doctor Vello Salo and myself wore with pride the Commemorative Medal of the Estonian War of Independence. By today, he – most probably the last Jewish veteran of the War of Independence – has passed away.

Before the re-establishment of Israel in 1948 Jews were not considered much of warriors. It is interesting to discover that Estonian citizens of Jewish origin made a significant contribution to the foundation of the Republic of Estonia in our War of Independence.

Tankitõrjemiinide TM/34 kandmine kandepuuga

T. Tomsoni tankitõrjeküljemiin

EESTI TANKITÕRJE 1940. AASTANI

Toe Nõmm,
Kaitseministeeriumi relvastuse büroo juhataja

Kuigi tankitõrjeküsimustega tegeldi juba Esimeses ilmasõja ajal, jõuti spetsiaalsete relvade ulatusliku tootmise ja üldise relvastussevõtuni alles 1930. aastatel. Käesolevas artiklis vaadeldakse tankitõrjet sõjaeelsete teadmiste, kujutluste ja tehniliste võimaluste raamistikus rõhuasetusega Eestile ja idapoolsele Euroopale. Järgnenud sõjaperiood erines eelmisest juba põhjalikult ning selle järgi ei saa mõõta 1930. aastate arusaamu ja saavutusi.

1920. AASTATE VAIKELU

Ida-Euroopa kodu- ja iseseisvumissõdades 1918–1920 ei etendanud tankid olulist osa ja ka 1920. aastatel jäi nende tõrjumine tagaplaanile. Mandri-Euroopa ainuke tõeline tankiriik oli tol ajal Prantsusmaa, ülejäänutes loendati tanke kümnetes. Nõukogude Liidul oli 1928. aastal 92 tanki, Poolal ja Rumeenial samuti alla saja, Eestil 16 ning Saksamaal, Austrial ja Ungaril puudusid need rahulepingute piirangute tõttu üldse. Tankide väikesest arvust, tehnilistest näitajatest ja kasutamise taktikast tulenevalt usuti nende tõrjumiseks piisavat välisuurtükkidest ja I ilmasõja tasemel lihtsatest jalaväekahuritest.

Spetsiaalset tankitõrjerelva, Saksa I ilmasõja aegset tankitõrjepüssi, tutvustas O. Sternbeck ajakirjas "Sõdur" juba 1921. aastal ning järgnevalt ilmus mitmeid artikleid, kus kirjeldati relvi ning võitlust soomukite vastu.¹ Ühe Saksa sõjaaegse 13 mm "tankipüssi" hankis Eesti saatkond Berliinist salaostuna juba 1923. aastal.² Kuid see näidisrelv jäi pikaks ajaks ainukeseks ja võitlus tankidega kõrvaliseks temaks.

Eestis hakati tankitõrjele rohkem tähelepanu pöörama 1920. aastate lõpust ehk samast ajast, mil Nõukogude Liit alustas oma hiiglasliku tankiväe rajamist. Ajakirjas "Sõdur" jm. tutvustati senisest rohkem välismaa relvi ning vaeti erinevate vahendite, sh. tavaliste välisuurtükkide, looduslike ja kunstlike tõkete, leegiheitjate ja käsigranaadikimpude kasutamist ning tankitõrje teema jõudis sel ajal ka Eesti kaitseväe eeskirjadesse.³

¹ O. Sternbeck. Mõned andmed Saksa T püssi (tankipüssi) ja selle laskemoona kohta. – "Sõdur" nr. 16, 1921, lk. 6–7; Tankide tulistamine varjatud positsioonilt. – "Sõdur" nr. 20, 1923; C. Kr-m. Kaitse tankide vastu. – "Sõdur" nr. 14/15, 1926, lk. 321 ja nr. 20/21, lk. 454; Leegiheitja väärtus meie oludes. – "Sõdur" nr. 14/15, 1926, lk. 326–327; Uus tankivastane relv. – "Sõdur" nr. 22/23, 1926, lk. 499–500; R. Tomback. Jalaväe rasked relvad välismaal ja meil. – "Sõdur" nr. 40/41, 1926, lk. 877 jt. 'Soomukit' kasutatakse siin üldmõistena kõigi tankide, tankettide, soomusautode jt. kohta.

² ERA, f. 498, n. 7, s. 75, l. 32; samas, s. 148, l. 1125–1126.

³ Jalaväe eeskiri. II osa. Jalavägi lahingus. 2. trükk. Tallinn, 1931, lk. 62–64, 209–215; Juhid käsiraamat. Tallinn, 1935, lk. 254–260; Lahingueeskiri. Tallinn, 1932, lk. 82–83, 118; G. Leets. Jalaväesuurtükivägi. Tallinn, 1932; H. Vanaveski. Uuemaid tankivastaseid relvi. – "Sõdur" nr. 9/10, 1929, lk. 215–218 jt.

Tol ajal kavandati kaitseväge juhtkonnas ka esimest korda tõsisemalt tankitõrjerelvade soetamist. 1920. aastate teisel poolel loodi erinevates riikides uusi 12–20 mm kuulipildujaid ning automaatkahureid, mida arvati sobivaks nii õhu- kui tankitõrjeks. Eesti kogus 1930–1931 nende kohta teavet Inglismaalt, Itaaliast, Prantsusmaalt ja Šveitsist.⁴ Müügipakkumiste põhjal luges vastav komisjon 1932. aastal sobivamaks (odavamaks) 12–14 mm raskekuulipildujad, kuid ost jäi rahapuudusel ikkagi ära.

Tankitõrjevahendeid võib jagada passiivseteks (miinid, tõkked jms.) ning aktiivseteks (suurtükid, püssid). Eesti tähtsusustas neid mõlemaid.

T. TOMSON JA EESTI TANKITÕRJEMIINID

1929. aastal alustas Pioneeripataljoni leitnant Theodor-Nikolai Tomson (Thomson) uudse vahendi, tankitõrjemiini loomist. Esimesed katsekemplarid meremiini tüüpi keemilise sütikuga valmisid ning katsetati veel samal aastal.⁵ 1932. aasta lõpuks lõi Tomson 6 erinevat miini prototüüpi, sh. mehhaanilise, keemilise, elektri- ja elektromagnetsütikuga.⁶ Neist viimane reageeris tanki rauamassile, käivitudes seega ka ilma otsekontaktita roomikuga.

Lõpuks jäädigi mehhaanilise survesütikuga variandi juurde. Esimene katsepartii, 20 miini, telliti Pioneeripataljonilt augustis 1933 ja esimene suurem seeria, 250 miini, A. Koch'i lukk- ja plekksepatöökojalt Tallinn-Nõmmel jaanuaris 1934.⁷ Tomsoni erinevate miinimudelite täiustamine jätkus, augustiks 1934 oli toodetud kokku 550 miini, neist 50 uusimat, nn. viimistletud tüüpi.⁸ Katsetustel augustis 1934 purustas Tomsoni miin kindlalt Eesti Renault' tanki roomiku. Viimistletud miinitüüp valiti lõplikuks seeriamudeliks nimetusega TM-34 ning detsembris 1934 telliti sõjatehaselt Arsenal juba 1250 laadimata miini. Kokku valmistati ja laeti Laskemoonatöökojas lõhkeainega 1934–1938 vähemalt 10 600 seeria-TM-34.⁹ Väljaõppe läbiviimiseks oli Pioneeripataljonil aprillis 1937 ka 243 õppe-tankitõrjemiini.¹⁰

Messingkestaga veekindel ja 0,8 kg kvaliteetse trotüüluga laetud TM-34 oli pika säilivusajaga moodne ja täiuslik mitmeotstarbeline lõhkease, millega sai mineerida ka lume all ja madalas vees; kas tugevale või nõrgale survele seatuna sai seda kasutada vastavalt tankide, veokite või isegi jalaväe vastu erinevas pinnases; suhteliselt väike poolkerakujuline miin oli vähemärgatav ja oma vägede poolt kergesti deaktiveeritav ning ülesvõetav tänu spetsiaalsele vinnastusvõtmele. TM-34 käsitlemine oli täielikult juurutatud.

⁴ ERA, f. 498, n. 13, s. 296, l. 2.

⁵ Samas, f. 512, n. 1, s. 201, l. 49. Theodor-Nikolai Tomson (Thomson), Pioneeripataljoni ohvitser, oli silmapaistev, oma ajast ees ideedega relvastusekonstruktor. Konstrueeris miine jt. lõhkekehi (erinevad tankitõrjemiinid ja -torpeedo, tee-, raudtee-, jõe- ja ujuvmiin, raadio teel käitavat miini, tankitõrje-käsigranaat), gaasikurna, granaadipilduja, miiniotsija jm. Tema leiutised pakkusid huvi, neist valmistati proovipartiisid ning katsetati, kuid seeriatootmisse ning relvastusse jõudsid ainult tankitõrjemiinid.

⁶ Samas, s. 268, l. 66–71.

⁷ Samas, f. 495, n. 13, s. 366, l. 191, 203–204; samas, f. 512, n. 1, s. 268, l. 86.

⁸ Samas, f. 498, n. 13, s. 69, l. 166; samas, s. 366, l. 191; samas, s. 405, l. 452; samas, f. 512, n. 1, s. 268, l. 66–71, 86.

⁹ Samas, f. 498, n. 12, s. 477, l. 8; samas, s. 483, l. 25; samas, n. 13, s. 948, l. 24.

¹⁰ Samas, f. 512, n. 2, s. 42, l. 2.

T. Nõmm

Hilisem Talvesõja kogemus näitas, et raskemate tankide roomiku purustamiseks läks vaja tugevamat lõhkelaengut. 1936–1937 konstrueeris T. Tomson uue, võimsama (1,5 kg trotüüli) ja veel täiuslikuma tankitõrjemiini TM-37. Selle külge sai kinnitada veekindla lisalaengu ja alumiiniumkäepideme miini kasutamiseks raske käsigranaadina ning see sobis ka sildade jt. rajatiste kaugõhkimiseks.¹¹ Laetud TM-37 maksis 15 ja TM-34 9 krooni. TM-37 esimene seeria, 450 miini, telliti 15.12.1938 ning pidi valmima septembris 1939.¹² Oktoobris ja detsembris 1939 telliti veel kokku 3040 TM-37 täitmistähtajaga aprill-november 1940 ja viimane tellimus 1500 miinile vormistati 8. juulil 1940 tähtajaga jaanuar 1941.¹³ Kuid uue miini ehitust täiustati edasi, masstootmise alustamine venis ning TM-37 suuremal arvul relvastusse ei jõudnud.

1935 leiutas T. Tomson täiesti uudse asja – nn. tankitõrjetorpeedo, sisuliselt küljevastase lendmiini.¹⁴ Metallkerega 6 kg kaaluv raketti meenutava kujuga “torpeedo” asetati maasse väikesesse kaldsüvendisse ning selle lennuuunale veeti 15 m pikkune süütekett. Viimase kontaktidest ülesõitmisel käivitus küljemiini viskelaeng, mis lennutas miini laugelt, ca 1,5 meetri kõrguse trajektooriga vastu tanki külge. Kontaktsütikuga miini 3-kilosest lõhkelaengust piisas täiesti tolleaegsete tankide soomuse purustamisest. Tõsi, torpeedo koos süüteketiga maksis 45 krooni, kuid ühe jooksva km mineerimiseks kulunuks neid tänu suurele laskeulatusele ka palju kordi vähem kui tavalisi miine. Eriti sobis taoline miin teede ja kitsaskohtade tõkestamiseks ja täislennukauguse, kuni 100 m, kasutamisel ka kild-vm. variandis jalaväe vastu. Tomsoni “torpeedosid” valmistati prooviseeria ning katsetati 1935. aastal. Kuid nii uudset ja harjumatut riista peeti relvastussevõtmiseks siiski liiga keeruliseks ja vilunud minööre nõudvaks.¹⁵

Veel juunis 1940 konstrueeris Laskemoonatöökoja sõjaväetehnik H. Leesmaa võimsa, kuid samas odava, sõjaaegseks tootmiseks sobiva tankitõrjemiini.¹⁶ Selle lihtne vineerist ja plekist kast sisaldas 3 või 5 kg trotüüli ja lihtsa survesütiku ning hind tuli mitu korda odavam kui TM-37. Taolisi koheseks kasutamiseks mõeldud lihtsaid lõhkekehi toodeti Teises maailmasõjas massiliselt kõigi sõdivate riikide poolt. Leesmaa 3 ja 5 kg miine jõuti suvel 1940 prooviks valmistada 10 tükki. Pioneeripataljonis katsetati ka vanu mittestandardseid 90 ja 105 mm mürske tankitõrjemiinidena.¹⁷ Maassekaevatuna ja vastava sütikuga varustatult sai neidki kasutada odava kiirlahendusena miinitõkete loomisel.

Miinide vajadus sõltub sellest, mida saavutada tahetakse. Idapiiri kõigi tankiohtlike alade kindlaks tõkestamiseks arvati vaja minevat 204 400 miini: miiniväljade kogupikkus 73 km ja igal kilomeetril 2800 miini.¹⁸ Ökonoomsemate kavade järgi tulnuks varuda 30 000 tankitõrjemiini ning 3000 teemiini.¹⁹ Kõige

¹¹ Tankitõrjemiini TM-37 kasutamise ja käsitlemise juhend. Sõjavägede Staabi väljaanne. Tallinn, 1940.

¹² ERA, f. 498, n. 13, s. 156, l. 77.

¹³ Samas, s. 713, l. 685.

¹⁴ Samas, f. 512, n. 1, s. 283, l. 29–30.

¹⁵ Samas, s. 284, l. 112.

¹⁶ Samas, f. 498, n. 13, s. 712, l. 300.

¹⁷ Samas, f. 495, n. 13, s. 366, l. 212.

¹⁸ Samas, f. 498, n. 13, s. 405, l. 463.

¹⁹ Samas, n. 12, s. 483, l. 25; samas, n. 13, s. 629, l. 173.

hädavajalikumaks loeti tõkke loomist 14,5 km ulatuses, milleks hõredama asetuse puhul (1000 miini km-le) kulunuks 14 500 tankitõrjemiini. Viimane tase enam-vähem ka saavutati. Soomes alustati tankitõrjemiinide kohta välismaalt andmete kogumist 1931, oma miinide esimesed katseeksemplarid valmisid 1936 ja Teise ilmasõja ajal oli Soomes 5 tuhat tankitõrjemiini m/36.²⁰

Mehhaniseeritud üksuste manööver sõltub suuresti teedest ja maastikust. 1933–1938 valmistati idapiiri kaitseks ette väikeriigi kohta üsna mahukad tõkkesõidud (teede ja sildade purustamine, alade soostamine jm.). Septembriks 1939 olid Jõhvi-lisaku joonest ida pool sillad jt. ülepääsud ning teede muldkehad õhkimiseks ette valmistatud 124 punktis.²¹ Lõunas oli Võõpsu–Vastselinna–Misso joonest alates sildadesse ja teedesse ehitatud 500 laengukambrit kokku 50 punktis. Ka vajalikud kümned tonnid veekindlaid lõhkelaenguid oli varutud, kuid piiriäärsete ladude nappusel tuli suurt osa laengutest ja tankitõrjemiinidest hoida Tallinnas jm. kaugemal. 1939. a. suve seisuga kavandati ehitada Narva sillapea kaitseks 193 ja lõunapiirile 503 valdavalt raudbetoonist kuulipildujakaponiiri, varjendit, juhtimis- ja vaatluspunkti, 144 km raudvaidel traattõkkeid jms.²² Spetsiaalselt tankide vastu oli kavandatud rajada Narva sillapea ette ja lõunapiiri positsioonidele tankitõrjekraavid ja -tõkkesõidud. Kuid ehitustöödega jõuti ainult algust teha.

Miinid koos kavandatud tõkete ning lõhkelaengutega andnuks kahtlemata arvestatavat efekti. Kuid kõik see ei saanud asendada peamist – tankitõrjekahureid ja -püsse.

VANAD JALAVÄESUURTÜKID

Euroopas oli veel 1930. aastatel üldlevinud, et tankitõrjerelvana arvestati vanu 37–47 mm lihtsa ehitusega puurataste ning hobuveoga jalaväe-(saate-, kaeviku-)suurtükke, millele püüti soomusemürsuga (algkiirus enamasti vaid 350...450 m/s) anda tankitõrjevõimet. Isegi Prantsusmaal täitsid taolised 37 mm kahurid jalaväes nappivate moodsate relvade aset.

Eestil leidis kümneid Vabadussõjast pärit väikesekaliibrilisi kaponiiri-, laeva- jm. kahureid ning neist 15 ringis olid Vene päritolu 37 mm Rosenbergi alusel kaevikusuurtükid. Kuid jalaväes Rosenbergi kahureid 1920. aastatel eriti ei kasutatud, relvana arvel oli neid üldse 8, neist 7 seisid aprillis 1934 relvalaos (sh. ainult 2 olid korras) ja üks Sõjakoolis.²³ Eestis kasvas huvi Rosenbergi kahurite kui tankivastaste relvade vastu 1935/36, mil loodi esimene tankitõrje-õppeüksus paari nimetatud kahuriga. Vanu 37 mm laorelvi hakati koostama ja korrastama, 1937. aastaks oli neist juba 8 kasutusel õppeotstarbel ja veel neli "laonurgast kokkukorjatut" ootas kordaseadmist.²⁴ Ajakirjas "Sõdur" kirjeldati optimistlikult

²⁰ A. Raunio. Sotataidollinen viitekehys ennen Talvisotaa. – "Tiede ja ase". Suomen Sotatieteellisen Seuran vuosijulkaisu No. 50, 1992, s. 78.

²¹ ERA, f. 512, n. 1, s. 333, l. 283–292.

²² Samas, l. 468, 546, 700–701.

²³ Samas, f. 498, n. 13, s. 753, l. 73; samas, s. 781, l. 145.

²⁴ Samas, s. 568, l. 1, 18.

Rosenbergi kahuri võimekust ja 1935. a. suvel toimunud katselaskmisi, kus 800 m pealt õnnestus 15–18 km/h sõitva tankimudeli pihta tabada 2–3 lasku viiest.²⁵ Artikli autori arvates oli 37 mm Rosenbergi alusel relv kergete soomusmasinate vastu tõhus kuni 1000 m peale.

Tegelikult muutsid lihtsad sihtimisvahendid, madal laskekiirus, sobimatus autoveoks ja eelkõige mürsu väike algkiirus ning energia nende tegeliku efektiivsuse tühiseks. 37 mm Rosenbergi kahurite mürsu ametlik algkiirus oli olenevalt mürsust 402–435 m/s ja Eestis 1932. aastal ballistikajaama poolt mõõdetud näitaja kulunud relvadel veel väiksem, 349–364 m/s. 37 mm Rosenbergi relva mürsu kineetiline energia rauast väljumisel oli 4–5 korda väiksem kui sama kaliibriga Rheinmetalli tankitõrjekahuri mürsul ning viimasel oli see nii väike alles 1200–1400 m kaugusel! Ka Soomes 1939 tankitõrjerehvana kirjas olnud 14 sarnast vana 37 mm kahurit näitasid vastupidiselt lootustele suutmatust Vene tanke hävitada. Isegi ideaalse täisnurga all tabades löi Rosenbergi kahuri mürsk 200 m pealt läbi vaid kuni 10 mm soomust. Eesti sõjaväe juhtkond neile vanadele saaterelvadele erilist lootust ei pannud ja mais-juunis 1937 müüdi Hispaania kodusõtta ära 16 37 mm kahurit, nende seas ka kõik 12 Rosenbergi alusel relva.²⁶

ESIALGNE TANKITÕRJEREHVATE VALIMINE 1934–1935

1930. aastate algupoolel polnud tankitõrje areng sugugi üheselt selge, nii välis- kui kodumaa erialakirjanduses tutvustati valdavalt vananenud 37–47 mm hobuveoga kahureid kaaluga 100...200 kg ja mürsu väikese algkiirusega. Tšehhoslovakkias ja mõnel pool mujal rakendati uut ideed lahendada nii jalaväe tuletoetuse kui tankitõrje probleem ühe, vahetatavate raudadega (näiteks 37 ja 75 mm) universaalsuurtükiga. Sooviti, et kahuri kaal ei ületaks 300...350 kg ehk meeskonnajõul veetavuse piiri ja mõnes riigis unistati isegi meeskonna poolt ositi kantavast relvast. See ja mõned teised taotlused ja lahendid läksid vastuollu kahuri vajaliku võimsusega.

Töö moodsate tankitõrjesuurtükkide soetamiseks algas Eestis 1934 ehk varem kui mitmel pool mujal. Tee selleks avasid kahe eelarveaasta, 1934/35–1935/36 lisa- ja erakorralisest eelarvest tankitõrjerehvade ostmiseks lubatud 276 000 krooni.²⁷ Tankitõrjeküsimust arutati pikemalt 16. veebruari 1935. a. Riigikaitse nõukogu koosolekul.²⁸ Kuid juba alates suvest 1934 asus Kaitseministeeriumi Varustusvalitsus koguma terviklikku teavet teiste maade tankitõrjekorralduse ning relvade kohta. Esimesed hinnapakumised tulid septembris 1934 ja veebruariks 1935 kogunes täpsemat teavet ja pakkumisi kümne riigi kokku tosinkonna tankitõrjeks pakutud 37–47 mm suurtüki kohta, sh. Rootsi 37 ja 47 mm, Poola 47 mm, Saksa 37 mm, Austria 47 mm, USA 37

²⁵ A. Karemaa. 37 mm Rosenbergi kahur tt relvana kaasajal. – "Sõdur", 1936, lk. 1274–1279.

²⁶ ERA, f. 498, n. 13, s. 565, l. 225; samas, f. 568, l. 24.

²⁷ Samas, f. 498, n. 13, s. 402, l. 273.

²⁸ Samas, f. 988, n. 1, s. 3, l. 7–20.

mm ja Inglise 37 ning 47 mm.²⁹ Esialgne pilt oli kirju. Mitmed pakutud relvad olid vanade lihtsate jalaväe saatesuurtükkide arendid puurataste, hobuveo ja mürsu väikese algkiirusega, moodsaimad aga olid alles katsetamisel või tootmise juurutamisel ning maksid ootamatult palju, 30...40 tuhat krooni tükk. Lisaks saadi tutvustusi ka Itaalia Ansaldo–Scotti ja Šveitsi Oerlikoni kergete automaatkahurite, Oerlikoni ja Solothurni 20 mm tankitõrjepüsside ning Prantsuse Hotchkissi 13,2 mm raskekuulipilduja kohta.

Taolises, alles kujunemisjärgus asjas selguse saamiseks käis vastav Eesti komisjon Kaitsevõime Staabi ülema Nikolai Reeki juhtimisel juunis 1935 Saksamaal, Austrias, Šveitsis, Prantsusmaal, Rootsis ja Poolas tutvumas nii tankikui mõningate õhutõrjerelvadega.³⁰ Presentatsioonide tase oli erinev. Saksa Rheinmetallil ja Šveitsi Solothurnil ning Rootsi Boforsil oli see põhjalik ja avameelne.³¹ Prantsuse Schneider tutvustas aga vananenud või tooreid mudeleid, mis tõsisemat huvi ei pakkunud ja Hotchkissi tehastes näidati ainult 13,2 ja 25 mm õhutõrjerelvi ning sedagi põgusalt. Teiste uute relvade näitamise olevat Prantsuse võimud ära keelanud ja isegi Poola esindajaid olla sel teemal külmalt vastu võetud.³²

Kogutud teabe ja muljete põhjal jäid sõelale neli ülimumosat relva – Šveitsi Solothurni 20 mm tankitõrjepüss S18-100 ja kolm tankitõrjekahurit, Austria Böhleri 47 mm, Saksa Rheinmetalli 37 mm L/50 ja Rootsi Boforsi 37 mm L/45.³³ Šveitsi Solothurn saatis juulis 1935 oma 20 mm tankitõrjepüssi S18-100 isegi Eestisse proovimiseks ning seda katsetati Valdeki laskeväljal.³⁴ Tegu oli omanäolise, põhjalikult välja töötatud ning kvaliteetselt valmistatud tootega. Relva täpsus oli võrreldav täpsuspüssiga ja 500 meetri kauguselt lõi selle kuul läbi 45 cm paksusest telliskivi- või paeseinast ning kergete tankide vastu arvati Solothurni püss tõhus olevat kaugemalgi. S18-100 tuld kildkuulidega hinnati tõhusaks kuulipildujapesade jt. väikeste märkide vastu kuni 800 m kaugusele. Püss oli laskmisel stabiilne ning selle tagasilööki tänu suudmepidurile vastuvõetav. Solothurni relv jättis eestlastele väga hea mulje ning seda ei mõjutanud ka kõrge hind ning suur kaal (45,5 kg ja koos lisavarustusega 60 kg).

Tankitõrjekahuritest meeldis kõige rohkem Austria Böhleri 47 mm kahur 'VV'. See oli uudse, eriti kerge konstruktsiooniga. Vajadusel sai rattad kergesti ära võtta ja nii relva kõrgust ning märgatavust vähendada. Soomusemürsu algkiirus (630 m/s) oli ca 1,5 korda suurem kui vanadel jalaväesuurtükkidel ning seda loeti kergete tankide vastu piisavaks.

Esialgne hinnang Saksa ja Rootsi 37 mm kahuritele oli kriitilisem. Rheinmetalli relva rauda, lukku, sihikut ja laskemoona loeti igati heaks, kuid

²⁹ Samas, f. 498, n. 13, s. 402, l. 3, 6, 11, 55, 61, 112, 149, 158, 168, 205, 218, 274.

³⁰ Samas, l. 244, 282, 289 jj., 297 jj.

³¹ Solothurn kujunes kaasaegseks relvafirmaks 1920. aastail Šveitsi viidud Saksa Rheinmetalli kapitali toel ning oli viimasega ka toodangu osas tihedalt seotud.

³² ERA, f. 498, n. 13, s. 402, l. 301.

³³ Tähis L suurtükkide nimetuses näitas relvaraua pikkust kaliibrites – näit. L/50 puhul oli raua pikkus 50 x 37 mm ehk 1,85 m; see oli oluline näitaja relvamudelil täpsel määratlemisel mitmes riigis ja viitas kaudselte ka lähedase kaliibriga suurtükkide võimsusele (mürsu algkiirusele ja/või laskekaugusele).

³⁴ ERA, f. 498, n. 13, s. 403, l. 121.

lafetti viimistlemist vajavaks ning raua asetust sellel kõrgeks. Näib, et Boforsi kahuri presentatsioon 1935. aastal ei õnnestunud eriti. Eesti komisjon nentis olulisema puudusena Rootsi relva moodsa poolautomaatse kiilluku halba töötamist ja nõrka ehitust vastupidiselt Saksa kahuri ainult "veerand-automaatikaga" (st. laadimisel isesulguva) luku töökindlusele ja käsitsemisele; Rheinmetalli omast kehvemaks hinnati ka Boforsi suurtüki sihikut ja hoolduslihtsust.³⁵ Boforsi kahur oli poolautomaatluku tõttu ka märksa kallim. Ülejäänud tankitõrjerelvad eestlastele huvi ei pakkunud ja näib, et õigusega. 1934–1935 oli moodne tankitõrjerelvastus alles arengujärgus ning väljavalitud neli relva pakututest pea ainsad, mida veel ka 1939. aastal kaasaegseks loeti ja laiemalt kasutati.

Tankitõrjevarustuse ostmist piiras etteantud rahasumma, 276 tuhat krooni, ning juba algusest orienteeruti ainult 4–8 näidisrelva soetamisele. Nii J. Laidoner kui N. Reek ja komisjoni liikmed olid üksmeelel, et selle raha eest tuleb tellida 4 Solothurni 20 mm püssi ja 4 Böhleri 47 mm kahurit laskemoonaga ning ostulepinguteni jõuti vastavalt 31.12.1935 ja 14.01.1936.³⁶ Solothurni püssid saabusid Tallinna juba märtsis ja Böhleri kahurid juunis 1936. Selle relvaliigi uudsust ja mõningat tehnilist ning taktikalist määratlematust arvestades ei olnud teabekogumise algusest kuni esimese relvaostu teostumiseni kulunud poolteist aastat liiga pikk aeg. Eesti oli esimesi nende relvade ostjaid ja Solothurni ning Böhleri relvad olid hetkel kahtlemata tankitõrjerelvade viimane sõna.

Alates 1930. aastate keskelt sai tankitõrje tähtsaks teemaks ka erialakirjanduses ning seda analüüsiti üsna põhjalikult.³⁷ Kuni uute relvade saamiseni moodustati 1. jalaväerügemendi juurde saatesuurtükikomando vana 37 mm Rosenbergi alusel jalaväesuurtükiga ning alustati laskmiskatseid ja harjutamist.³⁸ Esimesi uusi tankitõrjekahureid ning -püsse katsetati kõigepealt Lahingukoolis ning koostati vastav kasutusjuhend; Allohvitseride koolis (Lahingukoolis) moodustati 1936 lahing-tehnilise kursuse raames tankitõrjepüssi ja -kahuri klassid ning need läbis 1936/37 130 õppurit.³⁹ Juba juunis 1936 anti katsetamiseks ning väljaõppeks 1. ja 7. jalaväerügemendi kummassegi üks Böhleri kahur ja üks püss ning moodustati tankitõrjerühm raskekuulipildujakompanii juures.⁴⁰ Hiljem anti nimetatud rühmadele teine relv juurde. 1936–37 valmistati Arsenalis Böhleri kahurite jaoks neli kerget ühehobuse-eelikut, 7,62 mm treeninguraudu jt. osi.⁴¹

³⁵ Samas, s. 402, l. 289–290, 306–308.

³⁶ Samas, l. 134 jj.; samas, s. 403, l. 197–200; samas, s. 457, l. 36, 139, 192.

³⁷ A. Kask. Võitlus moto-mehhaniseeritud vägedega. Tallinn, 1935; A. Kask. Tankitõrje-relvade arenemisest viimastel aastatel. – "Sõdur" 1936, lk. 296–303; V. Matela. Tankitõrje. – "Sõdur" nr. 16, 1939, lk. 347–348 ja nr. 17, lk. 375–379; A. Nõmm. Soomusgranaatide vajadusest välisuurtükiväes. – "Sõdur" nr. 7, 1938, lk. 702; E. Saidra. Tankitõrje ja selle organiseerimine. Tallinn, 1935; jt.

³⁸ ERA, f. 498, n. 13, s. 512, l. 101; samas, f. 630, n. 1, s. 619, l. 179.

³⁹ Samas, f. 495, n. 3, s. 573, l. 190; Ajutine juhend 47 mm kahuri kasutamiseks. Tallinn, 1937.

⁴⁰ ERA, f. 510, n. 1, s. 103, l. 11.

⁴¹ Samas, f. 498, n. 13, s. 515, l. 207; samas, s. 771, l. 56.

UUS VALIMINE 1936–1937

Uute relvadega tutvumise järel jõudis kätte põhimõttelise otsustamise aeg. 1936. aasta sügisest vallandus standardtankitõrjekahuri valikul uuesti elav arutelu. N. Reek oma ettekandes J. Laidonerile novembris 1936 pooldas 47 mm Böhleri kahurit.⁴² Ettekandes esitatud kontseptsiooni järgi tuli luua iseseisvad tankitõrjeüksused (4 kahuriga patareid) brigaadide juurde, igale 1–2 patareid rõhuasetusega tankiohtlikumaks hinnatud lõunasuunale ning kuue brigaadi jaoks kokku 9 neljakahurilist patareid. Esialgu kõigi tankitõrjekahurite kontsentreerimist brigaadialluvusse põhjendati sellega, et väiksemate jalaväeüksuste (rügementide ja pataljoniide) samaaegne relvastamine käinuks rahaliselt üle jõu. Viimased pidid saama 20 mm tankitõrjepüssid – igale rügemendile 6, üksikpataljoniile 2 ning koguvajadus 76 püssi. Selline ülesehitus eeldas brigaadialluvuses patareide suurt efektiivsust (täielikku motoriseerimist ja radiofitseerimist), kus kahurid oluks J. Soodla sõnul võrdsed tankidega. N. Reeki ettepanek muretseda kõigepealt 36 47 mm Böhleri kahurit ja 76 tankitõrjepüssi oli realistlik. Probleemiks kujunes aga kavandatud patareide nii kõrge efektiivsuse saavutamine.

Sisuline vaidlus 1936/37. a. talvel piirduski kahe relva – Austria 47 mm Böhleri ja Saksa 37 mm Rheinmetalli kahuri – ümber. J. Soodla poolt vahepeal ärgitatud huvi Boforsi 37 mm kahuri vastu hääbus juba varem 1936. aastal. Kõrgemad üldjuhid J. Laidoner, kaitseminister P.-A. Lill, Varustusvalitsuse ülem T. Rotberg, Kaitseväge Staabi 1. osakonna ülem J. Soodla kaldusid Saksa Rheinmetalli 37 mm relva poole, kuid juhtivad spetsialistid, suurtükiväe inspektor H. E. Kauler, jalaväe inspektor J. Siir, Varustusvalitsuse relvastusosakonna ülem E. Tiivel jt. olid rohkem 47 mm Böhleri kahuri poolt.⁴³ Küll aga oldi ühel meelel, et valida tuleb nende kahe vahel ning ühe relva eelistamine ei tähendanud teise viletsaks pidamist. Teised relvatüübid jäeti kõrvale. Selguse saamiseks ning võrdlemiseks telliti aprillis 1937 ka neli Rheinmetalli 37 mm suurtükki.⁴⁴ J. Laidoner oli seda hanget oma resolutsiooniga toetanud juba detsembris 1936.

Kummagi relva eelised ei kaalunud teise omi selgelt üles. Saksa 37 mm kahuri mürsu soomustlähivust hinnati mõnede katsetuste põhjal lähemal, kuni 500 meetrini, suuremaks. Sel relval oli autoveoks mõeldud vastupidav ehitus, tugev kilp ja hea sihik kiirete märkide tabamiseks. Usaldusväärsus lisas asjaolu, et põhimõtteliselt samasugune suurtükk oli ka *Wehrmachi* standardrelvaks. Austria 47 mm relv oli efektiivsem suuremal kaugusel ja sobis tänu eriti raskele, 2,45 kg kaaluvale kildmürsule ka jalaväe saatesuurtükiks. Seevastu 37 mm kildmürsud "Selma" olid vähetõhusad. Samas oli Böhleri kahur tunduvalt kallim ja selle ülikerge ehitus autoveoks mõningail hinnanguil nõrgavõitu. Kauplemise käigus alandasid Böhler ja Rheinmetall oma relvade hinda viiendiku võrra. Kuid Austria relv maksis Saksa omast ikka 1,5 korda rohkem. Kaitseväge juhtkond tähtsustaski rohkem Saksa suurtüki odavust, spetsialistid aga Austria kahuri

⁴² Samas, f. 2553, n. 1, s. 11, l. 75.

⁴³ Samas, f. 498, n. 13, s. 750, l. 29, 32, 38, 40, 48p; samas, s. 781, l. 246, 295, 297, 414, 428; samas, f. 510, n. 1, s. 103, l. 15.

⁴⁴ Samas, f. 498, n. 13, s. 750, l. 29, 66.

sobivust nii tankide kui jalaväe tõrjeks.⁴⁵ Suvel 1937 käidi veel kord Saksamaal erinevate relvadega tutvumas.

Juba 1936. aastal määrati tankitõrjekahurite üldvajaduseks 120 relva ning see taotlus püsis 1940. aastani.⁴⁶ Detsembris 1937 J. Laidoneri poolt esitatud Riigikaitse moderniseerimise plaani järgi vajanuks Eesti 10 tankitõrjekompaniid: 1 motoriseeritud kompanii igale brigaadile (kokku 6) ja 1–2 kompaniid ülemjuhataja ja diviiside alluvusse Narva ja Petseri rindele, kokku 90 kahurit.⁴⁷ Lisaks oli neid vaja jalaväerügementidele ja varuks. Tankitõrjepüsside arvu hinnati alul erinevalt, kuid muudetud varustustabelites 1938. a. alguses määrati vajaduseks 120 relva ning 1939. aastal oli see arv 250.⁴⁸ Raha vajati kõigil aladel ning sügisel 1937 koostatud viie aasta (1938–1943) kavas taheti osta 1,557 miljoni krooni erakorralise krediidi eest (põhiliselt Rahvamajanduse Elustamise Fondist, hiljem Riigikaitse Fondist) 40 tankitõrjekahurit laskemoonaga ja kahe kompanii motoriseerimiseks 48 sõidukit.⁴⁹ Täiusliku variandi teostamiseks nappis raha.

Relvatüübi valikul jäi peale suurema sõnaõigusega pool (J. Laidoner, P.-A. Lill, T. Rotberg, J. Soodla) ja Böhleriga lõpetati novembris 1937 ostuläbirääkimised. Samal ajal, novembris 1937, veel enne nelja varem tellitud 37 mm kahuri kättesaamist, otsustas Sõjaministeeriumi Nõukogu osta Rheinmetallilt ka järgmised 40 suurtükki.⁵⁰ Oma mõju oli siin ka üldisemal majandushuvil.⁵¹ Mujalt ostes tulnuks kauba eest maksta “kövas valuutas”, Saksamaale sai aga tasuda relvade eest 50% kliiringu arvelt, 35% Eesti kroonides ja ainult 15% naelsterlingites. Kokkulepe Berliiniga kliiringusaldo ja vabade deviiside küsimuses soodustas teisigi suuri relvahankeid Saksamaalt. Vastava lepingu sõlmimiseni jõuti 29. märtsil 1938 ning aprilliks 1939 oli Eesti sõjaväel kokku olemas 44 37 mm ja 4 47 mm tankitõrjekahurit ning 5 -püssi.⁵² 37 mm kahurite väljaõpet oli alustatud Lahingukoolis juba pärast esimese nelja esimese relva kohalejõudmist jaanuaris 1938 ning aprilliks 1939 oli 37 mm kahuritele ette valmistatud 11 ohvitseri, 19 allohvitseri, 28 ajateenijat ja 8 relvameistrit.⁵³

Eestile tarnitud kahurite firmatähis oli “3,7 cm I.G. EV1...EV44”. Eesti 37 mm kahur maksis kaks korda vähem kui Läti 47 mm Böhler 1,5 aastat varem. Kuid Eesti jalaväe saaterelvade probleemi ei saanud lahendada väike arv miinipildujaid ja nõrga kildmürsuga 37 mm suurtükid. Välisuurtükkide suure arvu tõttu ei tähtsustatud miinipildujate jt. jalaväe saaterelvade probleemi varem piisavalt, sest teoreetiliselt jagunuks iga jalaväepataljoni toetuseks üks välisuurtükkipatarei. Suhtumine muutus alles 1938/39 talvest, kui müüdi ära kõik 43□114 mm haubitsat.⁵⁴ 1939 olid Eesti jalaväerügemendid vananenud

⁴⁵ Samas, s. 781, l. 262, 295, 414.

⁴⁶ Samas, f. 495, n. 12, s. 483, l. 4; samas, f. 510, n. 1, s. 65, l. 22–24.

⁴⁷ Samas, f. 495, n. 12, s. 85, l. 5 jj.

⁴⁸ Samas, f. 498, n. 13, s. 309, l. 171, 187, 190, 242; samas, f. 495, n. 12, s. 483, l. 4.

⁴⁹ Samas, f. 510, n. 1, s. 103, l. 43

⁵⁰ Samas, f. 498, n. 13, s. 781, l. 291, 410.

⁵¹ Vt. Molotov-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989, lk. 30.

⁵² ERA, f. 498, n. 13, s. 774, l. 38, 425; samas, s. 780, l. 22 jj.

⁵³ Samas, f. 510, n. 1, s. 103, l. 138.

⁵⁴ Samas, f. 498, n. 13, s. 134, l. 94–98; samas, f. 988, n. 1, s. 3, l. 38, 66–67, 189; samas, f. 2553, n. 1, s. 11, l. 70; Molotov-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989, lk. 24–26.

struktuuriga ja nõrgema tulejõuga kui Soomes, Lätis jm. Saaterelvi (miinipildujaid) oli täiesti ebapiisavalt.

Plaanis oli formeerida 37 mm kahurite baasil 5 tankitõrjekompaniid, kuid muu varustuse ja õpetatud sõdurite nappusel piirduti esialgu kolmega. Pärast relvade kättesaamist kinnitas president 13.–15. mail 1939 esimese kolme tankitõrjekompanii koosseisud, neist 1. ja 2. üheksa (à 3 rühma) ning 3. kompanii kuue kahuriga (2 rühma).⁵⁵ Kompaniide formeerimiskohad olid: 1. Narvas, 2. Võrus ja 3. Tartus. Esimeste tankitõrjekompaniide ülemaiks said V. Aasoja ja R. Kraus. Kolmerühmalise tankitõrjekompanii täiskooseisu kuulus 106 meest (neist 6 ohvitseri), 23 autot (enamikus maastikuautod) ja 3 mootorratast. Kompanii koosnes juhtimisrühmast (selles vaatlusjagu ja sidejagu) ning kolmest rühmast, igas 3 kahurit.⁵⁶

TANKITÕRJEPÜSSIDE EESTI TEE

Tankitõrjepüsside osas läks Eesti oma teed. Märtsis 1936 kättesaadud neli Šveitsi Solothurni tankitõrjepüssi meeldisid sõjaväelastele väga. Algul otsustati veel 50 püssi Šveitsist juurde osta, kuid samas tekkis mõte need ise Tallinna Arsenalis valmis teha.⁵⁷ Viimast pooldasid ka N. Reek ja J. Soodla. Juunis 1936 koostatud kalkulatsiooni järgi tulnuks ühe seeriapüssi hinnaks Arsenalis 6450 kr. Samal ajal saadi varasemast tunduvalt odavam pakkumine ka Šveitsist – 9212 krooni relva eest ning 50-ne partii koos 75 tuhande padrunitega kokku 1 223 062 krooni.⁵⁸ Arvestades, et püsside laskemoon tulnuks vähemalt esialgu importida, maksnuks 50 püssi koos sihikute ja padrunitega Solothurnilt ostes hinnanguliselt 200...300 tuhande krooni võrra rohkem kui Eestis valmistades. Novembris 1936 tegi kaitseminister P.-A. Lill ettepaneku tellida need 50 relva siiski Šveitsist ning järgnevalt koostati isegi vastava lepingu projekt.⁵⁹ Ometi jäi lõpuks peale isetegemise soov ning jaanuaris 1937 andis selleks loa ka Kaitseministeeriumi Nõukogu.⁶⁰ Kuni 500 000 krooni maksnud tootmislitsentsi ostmisega muutunud ettevõtmine rahaliselt kahjulikuks.⁶¹ Sellepärast otsustati tööd alustada ilma litsentsita ning asja salajas hoidmiseks kasutati dokumentides Arsenali püssi asemel väljendit 'osade komplekt'.

Tootmisjooniste, materjaliandmete jm. puudumise tõttu tuli see kõik ise välja töötada ja katsetada ning komplitseeritud toote juurutamisele kulus palju raha ja aega. Esimene, kevadeks 1938 Arsenalis valminud püss läks maksma 25 tuhat krooni.⁶² Seeriarelvade hinnaks ilma optilise sihikuta tuli hiljem 7500...4500 krooni. Tegemist oli Arsenali tehase kõige keerukama tootega, mis maksis ka seeriatoodangus rohkem kui sõiduauto. Katsetustel osutus Arsenali relv väga heaks ning hinnati vähemalt võrdväärseks originaalpüssiga.

⁵⁵ ERA, f. 496, n. 4, s. 145, l. 3.

⁵⁶ Samas, f. 495, n. 3, s. 16, l. 325–326; samas, n. 12, s. 491, l. 31–34.

⁵⁷ Samas, f. 498, n. 13, s. 824, l. 64.

⁵⁸ Samas, s. 505, l. 53.

⁵⁹ Samas, l. 84, 89, 111.

⁶⁰ Samas, s. 557, l. 27; samas, s. 824, l. 73.

⁶¹ Samas, s. 713, l. 1.

⁶² Samas, s. 824, l. 56, 87, 89.

Siingi toodi relvastumiskiirus ohvriks omatoodangule. Isetegemisotsusega loodeti säästa mõnisada tuhat krooni ning toetati kodumaist tööstust, kuid kaotati ajas aastaid. Teise maailmasõja alguseks oli Eestil ikka ainult viis sellist püssi, neist neli originaali ja üks järeletehtu. Kokku jõuti 1938–40 Arsenalilt tellida 70 püssi. Esimene seeriapartii, 10 relva, valmis alles 1940. a. alguseks ja järgmised 10 sama aasta suvel. Veel 13. septembril 1940 toimus järjekordse Arsenali tankitõrjepüssi sisselaskmine.⁶³ Juulis 1938 katsetati S18-100 laskmist õhumärkide pihta puupostilt. Relv töötas korralikult isegi 80 kraadi all. Arsenali konstruktor V. Rõõm konstrueeris püssile ka ratastel sokkel-tüüpi õhutõrjealus.⁶⁴ Tankitõrjepüsse kasutati õhutõrjes teisteski riikides ja Solothurni viimane mudel, S18-1100, töötas selleks ka ridatulega.

1939 avanes Eestil teisi tankitõrjepüsside ostuvõimalusi. Inglise B.S. a. pakkus jaanuaris 1939 oma 13,2 mm tankitõrjepüssi demonstratsiooni Eestis. Jalaväe inspektor J. Siir leidis, et käsitsi laetav püss pole sobiv, kuid hiljem, juunis 1939, soovis Eesti siiski ühte sellist prooviks osta.⁶⁵ Vähemlevinud 13,2 mm B.S. a. püssi tugevamaks küljeks oli odavus – 73 £ ehk 1340 kr. tükk. Puhkenud sõja tõttu jäi asi katki. Augustis 1939 katsetas Eesti Valdeki laskeväljal Solo uut tugevama padrunita 20x138B mudelit S18-1000, mida oli eelnevalt ka Soomes proovitud. Hoolimata kuuli suuremast algkiirusest ilmnes S18-1000 paremus Eesti S18-100 ees alles kaugemal kui 400 m. Tegelikult efektiivsel kaugusel (300...400 m) oli S18-100 läbilöögivõime isegi parem! Võimalik, et suuremal kiirusel kuul purunes märki tabades. Veel detsembris 1939 pakkus Solothurn Eestile 12 tuttavat 20 mm püssi müüa hinnaga 7760 Eesti krooni tükk.⁶⁶ Viimastel sõjaeelsetel kuudel seisis mõnedel andmetel Tallinnas võõras relvalast 150 Oerlikoni 20 mm õhu- ning tankitõrjekahuriga koos laskemoonaga.⁶⁷ Ilmselt oli tegu varem Leedust jm. tuntud universaalrelva tüübiga.

SOOMUSELASKEMOON

Üldiseks laskemoonavajaduseks nii kahuri kui püssi kohta kehtestati 2000 lasku, kuid esmavajalikuks loeti 300 lasku ning viimane ka saavutati. Laskemoonaseis ühe relva kohta oli sügisel 1939 samal tasemel Soome ja Lätiga. Kokku osteti tankitõrjekahuritele ja -püssidele enne sõda kokku üle 23 tuhande lasu, neist ligi 20 tuhat soomusemürsu v. -kuuliga (300...500 kahuri ja 900 püssi kohta). 37 mm laskude enamiku moodustasid soomusemürskudega Pauline (trasseriga) ja Paula. Ostetud 37 mm kildmürskude Selma suhteliselt väike arv (1900 tk.) näitas, et need olid mõeldud eeskätt enesekaitseks ning kahureid ei kavandatud kasutada kaheotstarbelistena (s.t. ka jalaväe üldtuletoetuseks).⁶⁸ Nii 20, 37 kui 47 mm relvadele saadi ka mitmesugust praktika- ja õppelaskemoona.

⁶³ Samas, s. 837, l. 802.

⁶⁴ Samas, l. 242 jj.

⁶⁵ Samas, l. 325–326, 332, 596–607; samas, s. 838, l. 210.

⁶⁶ Samas, s. 837, l. 167–168, 631.

⁶⁷ Aart Nõmm'e andmetel Rootsi Sõjaarhiivist.

⁶⁸ Samane hoiak *Wehrmachtis* jättis sõja alul eksliku mulje, nagu polnukski neil 37 mm kildlaskemoona.

1938 algas ettevalmistustöö tanki- ja õhutõrjelaskemoona tootmiseks Arsenalis. Selleks osteti toorainet ja laskemoonaelemente ning 1939–1940 anti Arsenalile sisse tellimusi kokku 25 tuhande 20 mm ja 21 tuhande 37 mm lasu valmistamiseks, kuid sügiseni 1940 jõuti valmistada vaid proovipartiisid.

Võitluseks kergete soomukitega lähidistantsilt töötati suurtes riikides välja soomustlähbistavaid kuule ka tavalistele vintpüsside-kuulipildujate padrunitele. Eestis juba 1925. aastal ja hiljem korraldatud katsed näitasid, et isegi tavalised Saksa ja Vene pliiisüdamikuga püssikuulid löid 100–200 m pealt läbi 9 mm paksusest raudplaadist kõvadusega 165 brinelli.⁶⁹ Sarnase nn. katlaraua ehk laevaterasega (130–150 brinelli) olid suures osas kaitstud ka Eesti soomusrongid. Seevastu vintpüssi spetsiaalse soomusekuuli eest kaitses katsete ja välismaa kogemuse põhjal alles kaks korda kõvem 15 mm paksune kroomnikkelteras.⁷⁰ Sõja alguse Saksa, Vene jt. tankide õhukese, 10–15 mm soomuse või heterogeense soomuse pindkihi kõvadus jäi 340...475 brinelli piiridesse. Hilisem (1942–1945) paks tankisoomus oli nõrgemgi, 220...340 brinelli. Enamiku tankide soomus sõdadevahelisel ajal oli ainult 10–15 mm paks ja Hispaania kodusõjas (1936–1939) lõi vintpüssi soomusekuul 100 meetri pealt Vene tankist läbi. See kõik virgutab ka Eestis hankima soomusekuuliga püssipadruneid. Vabadussõja ajast seisis ladudes üle 120 tuhande I ilmasõja aegset Vene soomusepadrunit P-16, samuti osteti lennukikuulipildujate 7,70 mm leek-soomuselaskemoona. Kuid nende efektiivsus jättis soovida.

1934–1936 korraldatud ulatuslikel katsetustel erinevate Inglise, Saksa, Vene soomusepadrunitega osutus selgelt parimaks Saksa DWM soomusekuul SmK, mis lõi vähemalt 200 m pealt läbi 10 mm soomusplaadist tugevusega 385 brinelli (see vastas toonase tankisoomuse keskmisele tugevusele) ning Saksamaal tehtud katsetusel 125 m pealt ka eriti kõvast (600 brinelli) Poola tanketi esiplaadist.⁷¹ Katsete põhjal oli soomusekuulidega püssi- ja kuulipildujatuli tulemuslik kergete soomukite vastu 100–200 m peale. Kuid see oli piiripealne. Nõukogude tankettide ja ülikergete tankide T-27, T-37 ja T-38 ning soomusautode vastu (maksimaalselt 9–10 mm soomust) võis soomusekuulide efektiivsus olla hea, sh. ka nõrgema Inglise ja vana Vene laskemoonaga. Sellised masinad moodustasid 1939 kolmandiku Leningradi sõjaväeringkonna soomukipargist. Kuid 13–15 mm paksusest soomusest (enamus Saksa ja Vene tanke 1939. a.) löönuks kaugemalt kui 100 m ilmselt läbi vaid osa Saksa SmK kuule. Sellest veel paksema terase vastu oli vintpüssi soomusekuul juba jõuetu.

Eesti orienteerus parimaks osutunud DWM toodangule. Märtsis 1938 telliti Saksamaalt 700 tuhat Vene kaliibrile 7,62 mm valmistatud soomusekuuli SmK ning kaup jõudis Tallinna sama aasta juulis.⁷² Järgnevalt osteti 1938 veel mitu väiksemat partiid erinevaid soomuse- ja leeksoomusekuule ning padruneid. Soomusekuulidega padruneid koostamine Tallinna Arsenali vastsel padruniliinil aga võttis aega ja 12. oktoobri seisuga 1939 oli enamik ostetud kuulidest (729

⁶⁹ ERA, f. 631, n. 1, s. 283, l. 160.

⁷⁰ Soomuse läbistamise küsimus. – "Sõdur" nr. 14/15, 1934, lk. 431–433.

⁷¹ ERA, f. 498, n. 13, s. 882, l. 308, 311, 332–334.

⁷² Samas, l. 376, 437.

tuhat uut SmK) veel laskemoonaladudes. Lisaks leidis 110 tuhat 7,70 mm ning 126 tuhat vana 7,62 mm soomusepadrunit.⁷³

Võimsuse poolest kõlbasid kergete tankide hävitamiseks ka välisuurtükid ning neid võimalusi analüüsiti korduvalt ajakirjas "Sõdur".⁷⁴ 1938. aastal telliti Arsenalilt esimene partii (100 tk. valmimistähtajaga suvi 1939) kodumaiseid soomusemürske 76 mm välisuurtükkidele võitluseks keskmiste ja raskete tankidega.⁷⁵ Kergetanki 15–20 mm soomuse purustas 1 km pealt ka 76 mm välikahuri tavaline kildmürsk ja sama relva soomusemürsu eest polnud kaitstud 1939. aastal mitte ükski Saksa ega Vene tank. Vanade välisuurtükkide kasutamist tankide tõrjeks raskendas hoopis nende relvade väike horisontaallaskenurk, ebasobivad sihikud ja madal mobiilsus.

TANK TANKI VASTU

Tankide tõrjumiseks sobib suurepäraselt ka piisava relvastusega tank ise. Eesti võttis aga soomukite relvastamisel eeskuju Prantsusmaast, kus levinuimaks tankikahuriks kogu maailmasõdade vahelisel ajal jäi vana 37 mm algmudel S. a. 17 ning selle arendid 18 ja 37 raua pikkusega L/21. See oli ka 1939 enamiku Prantsuse tankide (FT17, R35, H35, FCM36) pearelv. Isegi täiustatud soomusemürskudega ohustas antud relv tanke vaid lähidistantsilt. 1939. aastal oli Eesti sõjaväe ja Kaitseliidu soomukitel kokku 12 sama Hotchkissi 37 mm kahurit S. a.A.B. L/21: 4 Renault' tankidel (nn. raske tüüp) ja 8 soomusautodel (kerge tüüp S. a. 37, ostetud 1920/30. aastatel – 6 Arsenal-Crossley'del ja "Vambolal" ning "Kalevipojal").⁷⁶ Häda oli selles, et need relvad olid sama vähevõimekad (kerge mürsu algkiirus 367 m/s)⁷⁷ kui Rosenbergi jalaväesuurtükid. Pealegi oluks Eesti täiesti vananenud ja amortiseerunud tankidel vähe võimalusi vastase tankidega lahingus kohtuda. Katsed relvastada sõja eelõhtul Arsenal-Crossley soomusautode torne 37 või 47 mm tankitõrjekahuriga ei õnnestunud tehniliselt. Uute tankide endi soetamist kavandati aastast aastasse, kuid ikka lükati see rahapuudusel ja tähtsama eelistamisel edasi. Tankide hind oli väga kõrge. Kerged 8–12 tonnised tankid maksid 150–200 tuhat krooni ehk pea sama palju kui hävituslennuk. Tühise arvu kergete tankide ostu ei saanud lugeda prioriteetseks hinna ja efektiivsuse suhtes.

MOTORISEERIMINE JA EELIKUD

Enamikus riikides domineeris sõja eel kahurite hobuvedu. *Wehrmachtis* aga võeti juba 1935.–36. aastast suund täielikult motoriseeritud ja korraliku raadiosidega tankitõrjeüksustele. Selle tiptaseme võttis eeskujuks ka Eesti

⁷³ Samas, s. 583, l. 247.

⁷⁴ "Sõdur" nr. 14/15, 1934, lk. 432; A. Nõmm. Soomusgranaatide vajadusest välisuurtükiväes. – "Sõdur" nr. 27, 1938, lk. 702 jj.; V. Matela. Tankitõrje. – "Sõdur" nr. 16, 1939, lk. 347–351 ja nr. 17, lk. 375–379.

⁷⁵ ERA, f. 495, n. 12, s. 477, l. 8 jj.; samas, s. 478, l. 191; samas, f. 498, n. 8, s. 445, l. 12.

⁷⁶ Samas, f. 498, n. 13, s. 837, l. 524. Neli igivana tanki Mk V piiratud laskenurgaga 57 mm kahuriga ei saanud enam üldse arvesse tulla.

⁷⁷ 37 mm kerge kahuri materjalosa kirjeldus ja hooldamine. Tallinn, 1929.

sõjavägi. Motoriseeritud ja hea raadiosidega operatiivtasandi tankitõrjekompaniid brigaadide alluvuses sobisid hästi suurte tankiläbimurrete tõkestamiseks, eriti vastase suure ülekaalu korral.

Kuid kvaliteet maksis palju, motoriseerimine oli lennuväe järel üks kallimaid varustussuundi. Ühe diviisi vm. üksuse motoriseerimine tuli kallim kui selle väekoondise kogu relvastus koos laskemoonaga. Ühe tankitõrjekompanii täielikuks motoriseerimiseks läks vaja kuni 23 autot.⁷⁸ 1939 vajati tankitõrjele kokku 120 autot (neist 105 kallist maastikuautot), 30 mootorratast, 20 autoraadiojaama, autovälikööke jm.⁷⁹ Need autod maksnuks märksa rohkem kui juba soetatud 37 mm kahurid ja laskemoon kokku.

Üldse leidus autosid Eestis rohkemgi, kui sõjaväele arvati vaja minevat, kuid tsiviilkasutuses puudusid asendamatud maastikuveokid. Üksikud maastikuautod (Krupp L2H 143, Guy Quad-Ant, Tempo G1200) osteti prooviks juba 1938, kuid 1939 määrati tankitõrjekompaniide põhiautotüüpideks Austria maastikuveokid Steyr 640 (6x4) ning kergemad maasturid Stoewer R 180 Spezial (4x4) ja Steyr 250.⁸⁰ 1939. a. algupoolel jõuti tankitõrje jaoks ära tellida 22 Steyr 640 ja 18 Stoewerit, samuti tavalisi veoautosid ja mootorrataid kokku 565 000 kr eest.⁸¹ Stoewerid saadi kätte augustis-oktoobris 1939 ja Steyri veokid 1940. a. alguskuudel, kuid nagu teisedki, olid need pea kõik tellitud šassiidena ning pealisehituste tegemine Arsenalis võttis veel pikki kuid. Veebruariks 1940 oli tankitõrjekompaniidesse jõudnud ainult 9 Stoeweri maasturit ning 3 maastikuautot tankitõrje tarvis oli veel Lahingukoolis.

Viie tankitõrjekompanii motoriseerimise lõpuleviimiseks kulunuks 1940/41 täiendavalt veel 70 maastikuautot ja ettevõtmisele kokku 2,31 miljonit krooni.⁸² Aprillis 1940 kinnitati tankitõrjele 12 tavalise ja 73 Steyri ning Stoeweri maastikuauto ostukava ning juunis 1940 telliti need Saksamaalt ära. Kuid neid autosid enam kätte ei saadud.

Teiseks probleemiks olid suurtükieelikud. Koos esimese nelja 37 mm kahuriga osteti ka üks originaaleelik ja Arsenalis ehitati veebruariks 1939 valmis veel kolm täiustatud ning mahukamat eelikut, mis sobisid nii auto- kui hobuveoks.⁸³ Kodumaise tööstuse eelistamise tõttu kavatseti ka järgmise 40 kahuri motoeelikud ehitada Eestis. Kuid need ei saanud kahurite kättesaamise ajaks valmis, samuti ei olnud veel autosid. Sellepärast tuli tankitõrjekompaniid formeerida algul ikka hobuveoga. Mais 1939 asuti ajutise lahendusena kohandama 37 mm kahuritele hobuveoga Vene 76 mm 1902. a. välisuurtüki eelikuid ning laengukaste.⁸⁴ 1939. aastal kohandati kõik 27 laos üleolnud eelikut ja valmistati vastavad vaheühendused. Ülejäänud 37 mm kahurite veol tulnuks kasutada vankreid ning selleks tehti samuti ettevalmistusi.⁸⁵ Kevadel

⁷⁸ ERA, f. 498, n. 3, s. 16, l. 325–326.

⁷⁹ Samas, f. 495, n. 12, s. 483, l. 76.

⁸⁰ Sõjaväeautode hankimisest 1938–1940 vaata lähemalt "Tehnikamaailm" nr. 6, 2002, lk. 66–68.

⁸¹ ERA, f. 495, n. 12, s. 483, l. 76; samas, f. 510, n. 1, s. 103, l. 157.

⁸² Samas, f. 498, n. 14, s. 563b, l. 208–209.

⁸³ Samas, n. 13, s. 785, l. 354–36.

⁸⁴ Samas, s. 782, l. 34,38, 45.

⁸⁵ Samas, f. 510, n. 1, s. 103, l. 127, 155.

1940 hakati 37 mm kahuritele valmistama veosuuski, et hõlbustada relvade meeskonnajõul vedu lumes.

Juulis 1939 jõudsid kohale moodsad Saksa raadiojaamad Telefunken S 272 Bs brigaadide staapidele. Väiksematele jala- ja suurtükiväeüksustele ehitati Sidepataljoni töökodades 1939. aastani 53 väiksemat D (R) tüüpi 2 w raadiojaama saatekaugusega 10/30 km.⁸⁶ Kuid see kattis vaid veerandi vajadusest.

Kokku oli Eestil Teise maailmasõja puhkemisel 48 tankitõrjekahurit ning viis 20 mm tankitõrjepüssi.⁸⁷ Neist kasutusele oli võetud septembriks 1939 31 tankitõrjekahurit: 24 37 mm lahinguüksustes (1.–3. kompaniis) ning 3 Lahingukoolis ja 4 47 mm Böhlerit ning 20 mm püssid 1. ja 7. jalaväerügemendis (kummaski 2). Kolonel Siiri ettekandest 21. augustist 1939 nähtub, et kõigi kolme tankitõrjekompanii koosseisu oli täiendatud ajateenijatega, mis võimaldas nende üksuste lahingukasutust.⁸⁸ Kuid väljaõpe tervikuna oli lõpetamata, maasturid puudusid ja enamik eelikuid ei sobinud autoveoks.

MUUDATUSED 1940. AASTAL

Koos üldise sõjaväereformi alustamisega muudeti ka tankitõrjekorraldust. Veebruaris 1940 kavandatud uutes sõjaaja koosseisudes nähti ette kaasaegne jalaväerügement, millesse pidid kuuluma 1 kergepatari (4 suurtükki), miinipildujakompanii (6 relva) ja üks tankitõrjekompanii 4 37 mm kahuri ja 9 20 mm püssiga; diviisi alluvusse pidi jääma üks tankitõrjekompanii.⁸⁹ 1. ja 7. katterügemendis pidi ka rahuaja koosseisus olema tankitõrjekahurite rühm ja püsside rühm vastavalt 4 ja 9 relvaga. Nii saavutanuks Eesti teiste vähemate Euroopa maade sõjavägedega sarnase tankitõrjetaseme.

Märtsi algupoolel 1940 tehti ka muid muudatusi: 3. tankitõrjekompanii toodi Tartust üle Tallinna ja allutati Lahingukooli ülemale.⁹⁰ 11. märtsist 1940 asutati Valka kolmerühmaline 4. tankitõrjekompanii äsjaloodud 4. diviisi juurde. 13. märtsil 1940 käskis J. Laidoner kohe välja jagada 37 mm varukahurid järgmiselt: 7. rügemendile 4 ja 6. üksikule jalaväepataljonile 2 ning Kuperjanovi pataljonile 2. Nende kahuritega tuli formeerida väeosades tankitõrjerühmad (igas 2 kahurit ja 21 meest) ning alustada väljaõpet.⁹¹ Senised 7. rügemendi 2 Böhlerit anti juurde Narva 1. rügemendile. Sellega oli enamik tankitõrjekahureid (48-st 45) lahinguüksustes kasutusele võetud: neljas kompaniis kokku 33, 7. rügemendis 4, Kuperjanovi ja 6. pataljonis kummaski 2 37 mm ning 1. rügemendis 4 47 mm kahurit. Selline jaotus jäi püsima suveni 1940.

1939/40. aasta talvel püüti relvaostukaupa teha ka NSV Liiduga. 3. märtsil 1940 allkirjastatud lepinguga tellis Eesti ms. 20 Vene 45 mm tankitõrjekahurit koos laskemoonaga.⁹² Kuid tarnetähtjaks (10 suurtükki sama aasta septembriks ja ülejäänud novembriks) Eesti riiki enam polnudki.

⁸⁶ Samas, f. 495, n. 3, s. 573, l. 72; samas, s. 647, l. 276; f. 498, n. 14, s. 542, l. 1.

⁸⁷ Samas, f. 495, n. 12, s. 483, l. 4.

⁸⁸ Samas, f. 498, n. 13, s. 817, l. 170–172.

⁸⁹ Samas, f. 496, n. 4, s. 545, skeem 1, 2 ja 7.

⁹⁰ Samas, f. 495, n. 3, s. 647, l. 122, 189.

⁹¹ Samas, f. 498, n. 13, s. 768, l. 920–921.

⁹² Samas, s. 671, l. 378–382.

Eesti tankitõrjerelvi kasutati kuni 1941. aastani edasi Eesti sõjaväelaste ja varustuse baasil moodustatud Punaarmee 22. territoriaalse laskurkorpuse üksustes. 37 mm kahurid olid 180. ja 182. diviisi üksikutes tankitõrjedivisjonides ja luurepataljonides ning laskurpolkudes. 108. diviisi 21. polgul olid ka 4 Böhleri suurtükki ja 42. polgul 3 tankitõrjepüssi.⁹³ Ilmselt kasutati neid relvi Punaarmee poolt ka 1941 Nõukogude-Saksa sõjas. 180. ja 182. diviisi vastavalt 15. ja 14. üksiku tankitõrjedivisjoni komandõrideks olid kuni sõjani vastavalt kaptenid Valdo Matela ja Peeter Kraus.

MÜRSK JA SOOMUS SÕJAEELSES EUROOPAS

Soomustlääbivus sõltub mitmest asjaolust, eriti soomuse kõvadusest ja tabamismurgast olenevalt võis vastav näitaja suuresti kõikuda ning eri maades määrati seda erinevalt. Alles hiljem, eriti paljude (trofee)relvade võrdlemisega jõuti usaldusväärsemate võrdlusandmeteni.

Üldiselt valitses Euroopas arvamus, et tankide tulemuslik tulistamine peab algama 800–1000 m kauguselt ja sellelt distantsilt sooviti soomuseläbivust 60 mm. Kuid see jäi enne sõda unistuseks. Isegi 1939. a. maailma võimsaim, Prantsuse 47 mm kahur lõi läbi 1000 m pealt 40 mm terast. Tegelikult olid Baltimaade jaoks oluliste NSV Liidu, Saksamaa ja Poola tankid 1939. aastal üsna ühtemoodi nõrga soomusega. Absoluutse enamiku Vene ja suurema osa Saksa tankide esi- ja küljesoomuse paksus oli ainult 13–15 mm (Vene T-26, BT-5, BT-7, Saksa PI, PIIA-C, PIIIA-C ja küljelt Tšehhi päritolu P35(t) ja P38(t) ning osaliselt PIV, samuti Poola 7TP ja 6-tonnine Vickers). Tanketidel ja üligergetel tankidel (Vene T-27, T-37, T-38, Poola TK ja TKS) ning soomusautodel oli see 8–10 mm ja kohati vähemgi. Ainult Saksa PIV/A-C, PIII/D-E ja Tšehhi päritolu tankide P35(t) ja P38(t) ning Vene suurte tankide T-28 ja T-35 esisoomus oli 25–30 mm paks.⁹⁴ Kuid seegi ei suutnud neid 300–500 m pealt 37 mm relvade vastu kaitsta. Poola kampaanias löid Boforsi ja Rheinmetalli 37 mm kahurid isegi kaugemalt kui 1000 m pealt vastakuti läbi nii Saksa PI ja II kui Poola 7TP ning 400 meetrilt ka PIV esisoomusest. Talvesõjas olid Vene tankide hävitamisel efektiivsed nii 37 mm Boforsid kui abina saadud Prantsuse 25 mm kahurid. Mõne soomlaste kahuri arvele tuli kümneid tanke. Alles Talvesõja mõjul ilmusid esimesed Vene paksu (40–80 mm) soomusega tankid T-28M jt. Ka Saksa seeria-PIV sai 50 mm esisoomuse alles 1940. aastal ning üldiseks soomuse paksendamiseks läks 1941–1942.

Hoopis erinev pilt avanes Prantsusmaal, maailma esimesel mürsuvastase soomusega tankide loojal. Prantsuse keskmisel tankil B1 oli 60 mm ja enamikul ülejäänuist (H35, H39, R35, R40, S35, FCM36, D1 ja 2) 34 45 mm paksune esi- ja küljesoomus, sh. suurte kaldenurkade all, mis pakkus täiesti arvestatavat kaitset kergete kahurite eest. Sakslased pidid seda mais 1940 kibedusega tunnistama.

⁹³ Venemaa Kaitseministeeriumi Keskarhiiv (ZAMO), f. 867, n. 1, s. 22, l. 54, 161, 169–171.

⁹⁴ P. Chamberlain, L. Doyle. Encyclopedia of German tanks of World War two. London, 1978; W. J. Spielberger. Der Panzerkampfwagen IV und seine Abarten. Stuttgart, 1975.

Inglise tanki Matilda 60 mm soomusest sai Saksa vägi jagu alles ülivõimsa 88 mm õhutõrjekahuriga. Kuid see oli hädalahendus.

Suure sõja esimese 9 kuu jooksul kasutati tanke enneolematul hulgal ning mürsu üleolek soomusest põhjustas kampaaniate lühidust arvestades väga suuri kaotusi. *Wehrmacht* kaotas Poola kampaanias 957 tanki ja soomusautot (neist 347 hävis täiesti) ja Prantsuse kampaanias 1010.⁹⁵ Punaarmeel Talvesõjas moodustasid lahingukaotused 1904 tanki, sh. 955 suurtükitle ja 383 miinide ning laengute läbi.

Sõjaeelsete tankitõrjepüsside ja -kahurite hiilgeaeg kujunes lühikeseks. Nende tootmine ning relvastussevõtmine kestis ainult mõne aasta, põhiliselt 1935–1940. Arutelud 1930. aastatel universaalsuse ja tehniliste finesside ümber ning kergete relvade viimistlemine ei pakkunud lahendeid 1940–1941 lahinguväljale ilmunud paksusoomuseliste Prantsuse, Inglise ja Vene tankide vastu. Enne sõda tähtsaks peetud kahurite veetavus meeskonna jõul, sobivus ka jalaväe saaterelvaks, odavus jt. tuli unustada. 1943–1944 loeti heaks 3–5 tonni kaaluvaid 88–100 mm tankitõrjekahureid, millest enne sõda keegi undki ei osanud näha. Lähitankitõrjesse tõid murrangu kumulatiivsed mürsud ja laengud.

TEISTE RIIKIDE TANKITÕRJE SÕJA EEL

Suurriigid olid juhtivad ka tankitõrjes. Nii *Wehrmacht*il kui Punaarmeel oli septembris 1939 ümmarguselt 11 tuhat tankitõrjekahurit ja Prantsusmaal 5000. Arvestatav oli ka Poola ja Tšehhoslovakkia tankitõrje – kummalgi 1200 tankitõrjekahurit ja Poolal ka vastavad püssid.⁹⁶ Hollandil oli 386 ning 1938. a. Austrial 368 kahurit ning lisaks kummalgi ka sadakond Solothurni püssi. Teistes väiksemates riikides jäi tankitõrjerelvade arv enamasti täiesti ebapiisavaks. Sõja eel-alul oli Belgial 144 47 mm kahurit F.R.C., Jugoslaavial 212, Kreekal 24, Rumeenial 216 ja Ungaril 140 tankitõrjekahurit.⁹⁷ Briti väes oli 1939 põhiohk tankitõrjepüssidel. Kui 40 mm standardkahurite tootmine jäi alul tagasihoidlikuks (1937–1938 koos tankikahuritega kokku ainult 460 tükki), siis tankitõrjepüsside hulk Briti jalaväes kasvas kiiresti: 1937–1938 valmis neid 5660 ja 1939. aastal 9603.⁹⁸

Peale Prantsuse 47 mm ja Vene 45 mm relvade olid 1939. aastal peaaegu kõik ülejäänud maailma tankitõrjekahurid võrdlemisi lähedase suutlikkusega, läbistades 800–1200 m kauguselt realselt 20 mm ringis soomust. Sõja eel oli enamikus Euroopa riikides suurem osa tankitõrjekahureid hobuveoga ning hajali eesliini-jalaväerügementides, igas üks tankitõrjerühm või väike -kompanii (4 või 6 kahurit) ning diviisi alluvuses enamasti ka üks patarei või kompanii. Nii oli see Belgias, Hollandis, Itaalias, Poolas, Rootsis, Taanis, Tšehhoslovakkias jm. Mõnel juhul (Šveits, Leedu) olid kahurid osalt viidud jalaväepataljoni tasandile

⁹⁵ F. Hahn. *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres 1933–1945*. Band I/II. Bonn, 1992, S. 196, 203.

⁹⁶ F. Kosar. *Panzerabwehrkanonen 1916–1977*. Stuttgart, 1978, S. 85; S. Zaloga, V. Madei. *The Polish Campaign 1939*. New York, 1985, p. 82, 86.

⁹⁷ F. Kosar, S. 73, 85–89.

⁹⁸ *Statistical digest of the war*. United Kingdom civil series. London, 1951, p. 140, 144.

(igas 2).⁹⁹ Diviisi peale kokku tuli väiksemates riikides enamasti 18–24 tankitõrjekahurit. Briti väes oli laskurrühmale ette nähtud üks tankitõrjepüss. Tugevaim tankitõrje oli 1939 *Wehrmacht*i ja Punaarmee üksustel – diviisitasandil vastavalt 36 ja 12 ning igas rügemendis/polgus 12 kahurit.¹⁰⁰ Saksa jalaväediviisi tankitõrjevõimekus (kokku 72 kahurit, motoriseeritus, raadioside) ületas kõiki teisi kaugelt.

Eesti tankitõrjerelvade valik sarnanes Austriale, Hollandile, Itaaliale ja Šveitsile, kus samuti võeti põhirelvadeks 47 mm Böhler ja 20 mm Solothurn. Ka Soome süsteem – kerge kahur ja raske püss – kujunes 1930–40 põhimõttelt samaks.

Baltimaadest esimesena rajas arvestatava tankitõrje Leedu, ostes 1930. aastate keskel Šveitsi Oerlikonilt suure arvu (151) kergeid 20 mm automaatkahureid puurataste ning hobuveoga jalaväealusel, mida sai mõnevõrra kasutada ka lennukite vastu.¹⁰¹ Kalli kahuri kerge mürsu (0,132 kg, algkiirus 830 m/s) soomuseläbivus jäi raskete tankitõrjepüsside lähedale. Tanki- ja õhutõrjerelva ühitamispüüded ei andnud soovitud tulemusi. Hea õhutõrjekahur maksis enamasti mitu korda rohkem kui sama kaliibriga tankitõrjerelv, ühitamine vähendas aga mõlema kasutusviisi efektiivsust. Läti otsustas Böhleri 47 mm relvade kasuks ning tellis novembris 1936 korraga 96 Böhlerit mudel VVs ja 17 tuhat lasku.¹⁰² Need jõudsid kohale 1938. a. algupoolel ning moodustasid ka 1939 Läti tankitõrje. Järgmine suurtellimus veel 96 kahurile tarnetähtajaga 1940/41 talv enam ei täitunud. Soome kavandas 1936. aastal sarnaselt Eestile Rheinmetalli 37 mm tankitõrjekahurite ostu, kuid välispoliitilistel põhjustel (Põhjamaade ühtsusepüüdest) valiti lõpuks Boforsi relv.¹⁰³ Esimeste konkreetsete tellimusteni jõuti Soomes 1938–1939.

Sündmuste kulgu oli 1939–40 nii kiire, et ühe või teise riigi edumaa muutus kuudega. Näiteks veel suvel 1939 oli Eesti tankitõrjes Soomest ees, Talvesõja eel umbes samas seisus ja paar kuud hiljem kaugel maas. Suvel 1939 polnud Soome maaväes veel sisuliselt üldse tankitõrjeüksusi, kaasaegsed tankitõrje kahurid jõudsid väkke alles sügisel 1939 ning Talvesõja hakul novembri lõpus 1939 oli Soomel 98 Boforsi 37 mm kahurit ja neile 32 tuhat lasku.¹⁰⁴ Kuid järgnenud mõne kuuga lisandus soomlastele sadu relvi (kahurid, püssid Boys) ning kaalukas tankitõrjekogemus.

Kokkuvõttes valisid kolm Balti riiki ja Soome igaüks erinevad tankitõrjerelvad, mis kõik ka laskemoonalt omavahel erinesid. Leedu Oerlikoni automaatkahuri, Eesti Solothurni ja Soome L-39 tankitõrjepüsside 20 mm

⁹⁹ V. Püss. Jalaväe saaterelvad. – "Sõjateadlane" nr. 6, 1940, lk. 504–509; J. Rutkiewicz. Wojsko Litewskie 1918–1940. Warszawa, 2002, 27.

¹⁰⁰ "Militärgeschichte" Nr. 1, 1977, S. 219–220.

¹⁰¹ V. Statkus. Lietuvos ginkluotos pajegos 1918–1940 M. Chicago, 1986, 505–508; G. Surgailis. Lietuvos kariuomene 1918–1998. Vilnius, 1998, 47, 57.

¹⁰² Urmas Salo andmetel Läti riigiarhiivist LVVA.

¹⁰³ M. Palokangas. Suomen panssarintorjunnan tykkiaseistus. – Sotahistoriallinen Aikakauskirja 17. Helsinki, 1988, 245, 264; A. Raunio. Sotataidollinen viitekehys ennen Talvisotaa. – Tiede ja ase. Suomen Sotatieteellisen Seuran vuosijulkaisu. No 50, 1992, 77.

¹⁰⁴ C. G. E. Mannerheim. Mälestused. Stockholm, 1952, lk. 46; M. Palokangas, 249–252, 302. Lisaks oli Soomel veel 14 vana jõuetut 37 mm saatesuurtükki I ilmasõjast.

padrunid ning Boforsi ja Rheinmetalli 37 mm kahurite laskemoon ei sobinud omavahel ning isegi Eesti ja Läti 47 mm Böhleri laskemoon polnud identne. Erineva kestaga olid ka Rheinmetalli 37 mm õhu- ja tankitõrjekahurite lasud.

TANKID EESTI VASTU 1939

Esimesena alustas uut võidurelvastumist Nõukogude Liit. Tankide masstootmine algas 1931.–1932. a., mil valmis vastavalt 847 ja 3032 tanki. Eestis tajuti õhu kasvu,¹⁰⁵ kuid NSV Liidu relvastumise tegelikke mõõtmeid ei suutnud õigesti hinnata ka suurriigid. Teise maailmasõja alguseks oli NSV Liit kogunud tankiväe, mis arvult ja tulejõult ületas kõiki teisi maailma riike kokku.

1. septembril 1939 oli Punaarmeel 20 550 tanki ja 2539 soomusautot, neist Leningradi sõjaväeringkonnas vastavalt 2300 ja 253.¹⁰⁶ Võrdluseks Saksamaal oli sõja puhkedes 3475 tanki ja 1094 soomusautot, Poolal vastavalt 898 (neist 574 tanketti) ja 100. Balti riikidel ja Soomel kokku leidus alla 200 valdavalt vana või nõrka tanki ja soomusautot ning neist ainult 6 ülikerget Läti Vickersit 47 mm Böhleri kahuriga suutnuks relvastuselt Punaarmee tankidele tõsiselt konkurentsi pakkuda. Selles mõttes oli tegu tühikuga.

Septembris 1939 kavandas NSV Liit Eesti suunale jõud, mis vääristanuks märksa suurematki vastast: kokku 8 diviisi ning 5 tankibrigaadi, kokku 136 tuhat meest, 1318 tanki, 156 soomusautot ja 1535 suurtükki.¹⁰⁷ Sellele lisandunuks Nõukogude Balti laevastik, õhuvägi jm. Eesti vallutamiseks planeeriti seega 60% Leningradi sõjaväeringkonna soomukitest. Lisaks oli vahetult lõuna pool 7. armeel 170 tuhat meest ja 759 tanki rakendamiseks olenevalt olukorrast kas Eesti või Läti vastu. Võrdluseks, Soome vastu pani Punaarmee välja kaks kuud hiljem 2289 tanki ja Saksamaa koondas 1940. a. Prantsusmaa vallutamiseks 2600 tanki. Juunis 1940 planeeris Punaarmee kolme Balti riigi vastu koos baasivägedega juba 3138 tanki ja 561 soomusautot.¹⁰⁸

RELVAKIRJELDUSED

Tankitõrjepüsse¹⁰⁹ loodi 1930. aastatel Euroopas mitmeid. Need erinesid tunduvalt kaliibri, kuuli algkiiruse, kaalu, ehituse ja hinna poolest. Kuna tankitõrjepüsside võimsuse suurendamist piiras inimese suutlikkus relva tagasilööki taluda, jäi taoliste püsside, samuti Prantsuse 13,2 mm jt. suurekaliibriliste kuulipildujate kuulide tegelik soomuseläbivus 200–300 m pealt enamasti 15–20 mm piiresse, võimaldades tanke tõrjuda 200–300 m kauguselt. Paar võimsaimat mudelit (Solothurn S18, L-39) ohustasid kergeid soomukeid 300...400 meetrini. Laiemalt tuntud mudeleid oli siiski vähe, Solothurni 20 mm

¹⁰⁵ ERA, f. 988, n. 1, s. 2, l. 2p, 3p.

¹⁰⁶ M. Meltjuhov. *Upuššennõi šanss Stalina. Sovetskii Sojuz i borba za Evropu. Moskva, 2002, s. 525.*

¹⁰⁷ Samas, lk. 146–148.

¹⁰⁸ M. Kolomiets. *Tanki v Pribaltike. – "Tankomaster" No. 1, 2003, s. 15–16.*

¹⁰⁹ Püssi ja suurtükki eristavaks piiriks on kaliiber (enamasti 20 mm) ning sõdurite suutlikkus relva koos laskemoonaga iseseisvalt kanda ja käsitseda.

T. Nõmm

püssi kõrval toodeti sõja eel/alul rohkem Inglise 13,97 mm püssi Boys. Saksa 7,92 mm Panzerbüchse 38 ja 39 tootmine oli enne sõda tagasihoidlik, septembris 1939 leidis *Wehrmacht*il neid ainult 630 tükki. NSV Liit enne sõda tankitõrjepüsside tootmiseni ei jõudnud. Poola tootis oma 7,92 mm püssi vz. 35 tuhandeid, kuid ülemäärane salastamine ning hilinenud juurutamine väkke takistasid selle relva kasutamist septembris 1939. Soome tankitõrjepüss L-39 oli sama võimas kui Solo S18-1000 (sama padrun) ning tõhus Vene kergete tankide vastu 400 meetrini ja osalt kaugemalgi, kuid selle relva seeriatootmine algas alles Talvesõja ajal 1940.

20 mm Solothurn S18 on üks võimsamaid käsituli relvi läbi ajaloo, kuid ka väga kallis, raske ja keerukas. Selle kuul oli kineetilise energia poolest võrreldav 20 mm õhutõrjekahurite ja Prantsuse 37 mm tankikahurite L/21 mürskudega. Hea praktilise laskekiirusega iselaadiva relva automaatika töötas vintraua tagasijooksu põhimõttel. Eesti ostetud varane mudel S18-100 tulistas Solothurni nn. lühikese padruniga 20x105B, millele oli loodud terve perekond soomuse-, leek-, lõhke- ja treeningukuule. Ka soomusekuul sisaldas lõhkeainelaengu, mis plahvatas viivitusega tanki vm. sisemuses. Kuid teisi relvi sellele padrunile ei tehtud. Järgmine mudel S18-1000 töötas mõnevõrra suurema kesta ja võimsusega padruniga 20x138B (Solo Lang) ning just seda relva ostis hiljem enamus Solothurni püssi kasutanud riike. Oluline oli, et laskemoonaga 20x138B töötasid pea kõik Saksa 20 mm õhutõrje- ja tankikahurid, osa Itaalia jt. relvi ning Soome tuntud tankitõrjepüss L-39 loodi samuti sellele padrunile. Eesti varane relvastumispüüe jättis ta siin laskemoona osas vähemusse.

Solothurni 20 mm püsse kasutasid relvastuses (sh. soomukite relvana) Austria, Holland, Itaalia, Rumeenia, Šveits ise, Ungari ja ka Rootsi armee, *Wehrmacht*, Bulgaaria jt. Holland tellis 1938–39 sadu Solo püsse, kuid kätte jõuti saada maiks 1940 vaid 125 tk. Lisaks oli Hollandil neid oma Ida-Indias ja Itaalia sõdis Solothurni püssidega Põhja-Aafrikas.

47 mm Böhleri kahuri konstrueeris Austria insener Plessing 1933. Austrial endal oli märtsiks 1938 kokku 106 20 mm Solothurni tankitõrjepüssi ja 519 47 mm Böhlerit ning neile 308 tuhat lasku.¹¹⁰ 1936 loodi modifikatsioon 'VV's' mürsu 5% suurema algkiirusega. Firma Gebrüder Böhler AG eksportis oma 47 mm kahureid Eestile, Lätile, Hollandile, Itaaliale, Šveitsile, Ungarile, Hiinale ja Iraanile kokku 268 ning Itaalias, Hollandis ja Šveitsis valmistati neid litsentsiga kokku veel 4972.¹¹¹ Hollandil oli 1940. a. mais 370 Böhlerit ja veel sadu tellitud.¹¹² Böhleri relv oli Itaalia armee põhirelvastuses (M47/32) ja seda kasutati laialdaselt ka Põhja-Aafrikas ning soomukirelvana. *Wehrmacht* kasutas Austriast 1938 ja Punaarmee 1941 trofeeks saadud Böhleri kahureid. Viimased, Saksa nimetusega 4,7 cm Pak 196(r), pidid olema endised Läti (ja Eesti?) relvad.

37 mm Rheinmetalli kahur oli üldse esimene tuntud spetsiaalne tankitõrjesuurtükk, mis arendati välja juba 1920. aastatel ning oli eeskujuks

¹¹⁰ E. Steinbock. Österreichs militärisches Potential im März 1938. Beilage 5 und 6. München, 1988, S. 152–153, 157.

¹¹¹ Samas, S. 155.

¹¹² L. Jong de. Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 2. S-Gravenhage, 1969, s. 367.

analoogiliste relvade loomisel NSV Liidus, USA-s, Jaapanis jm. Harulafett, moodne sihik kiirete märkide tabamiseks jm. eristasid seda relva selgelt vanadest jalaväesuurtükkidest. 1934 konstrueeriti kahuri täiustatud variant motoriseeritud veoks mõeldud vedrutuse ja kumm-metallratastega. Suurtükk standardiseeriti *Wehrmachtis* nimetuse all 3,7 cm Pak 35/36 ja Pak 37 ning lasti masstootmisel. Kokku valmis neid 1928–1942 üle 16 tuhande. Eestile, Hollandile ja Itaaliale müüdnud ekspordivariandid erinesid natuke raua pikkuse ja võimsuse poolest. Enne suurt sõda said neid kahureid ka Hispaania, Kreeka, Türgi, Ungari ning hiljem Soome ja Rumeenia. Rootsi tootis neid 1939–40. Hiljem loodud modifikatsioonid edestasid Rheinmetalli “esiisa” võimsuse poolest. Eesti pikemaraudsel L/50 versioonil pidi suurema algkiirusega (810 m/s) mürsu soomuseläbivus olema parem kui *Wehrmachi* standardmudelil, kuigi laskemoon oli sama (37x250 mm).¹¹³ Eesti kahuri mürsu kiirus ja energia vastasid *Wehrmachi* standardrelva Pak 35/36 näitajatele 200 m võrra kaugemal.

37 mm Boforsi kahur kuulus samuti esimeste moodsate tankitõrjesuurtükkide hulka, selle prototüüp valmis 1932 ja põhimudel 1934. Boforsi kahuri võtsid standardrelvaks Läänemere ümbruse riigid Rootsi (1937), Soome, Poola ja Taani ning neid ostsid veel Inglismaa, Holland (12 tk.) jt. Kokku jõudis enne sõda relvastusse üle paari tuhande relva, millest suurem osa (1200 tk.) langes Poola arvele. Saksamaa jagas Poolas trofeeks saadud Boforsi kahureid hiljem oma liitlastele. Näiteks Rumeenia sai üle 500 Poola Boforsi kahuri.

45 mm kahur oli Punaarmee põhiline tankitõrjesuurtükk ning oma aja kohta küllaltki võimas, kuid alles hilisemat, 1937. a. mudelit sai vedada ka kiirel sõidul autoga. Sügisel 1939 oli suurem osa 45 mm kahuritest veel vanemad, hobuveoga versioonid.¹¹⁴

Prantsusmaa valis omanäolise kahe tankitõrjerelvaga süsteemi kaliibriga 25 ja 47 mm. Esimest hakati tootma 1935 ja teist 1937 ning maiks 1940 oli relvastusse jõudnud 4558 25 mm ja 1120 47 mm tankitõrjekahurit.¹¹⁵ Prantsuse 47 mm relv oli enne sõda maailma ülekaalukalt võimsaim tankitõrjekahur, mis edestas teisi soomuseläbivuselt 1,5–2 korda. Kuid selle hinnaks oli ka sõjaeelse aja kohta pretseedentult suur kaal (üle 1 tonni) ning maksumus. Teistesse riikidesse Prantsuse moodsad kahurid enne sõda eriti ei jõudnud.

Tuntud jalaväe- ja tankitõrjesuurtükkide tootja oli enne sõda **Tšehhoslovakkia**, kes müüs oma relvi mitmele poole, sh. Jugoslaaviale ja Rumeeniale. Tšehhi sõjaväel oli 1200 Skoda tankitõrjekahurit, enamuses puuratastega 37 mm vz. 37. Võimsam 47 mm kahur loodi eeskätt kaponiirirelvaks piirikindlustustesse, kuid hiljem (1940–41) toodeti seda *Wehrmachtile* nii välikui liikurvariandis.

Prantsusmaal arvestati tankitõrjerelvana ka 13,2 mm kuulipildujaid ja mõnel pool Šveitsi ja Taani Madseni 20 mm kergeid automaatkahureid. Need

¹¹³ Beschreibung und technische Liefer- und Abnahmebedingungen der 3,7 cm Infanteriekanone L/50 in Spreizlafette – ERA, f. 498, n. 13, s. 155, l. 19 jj.

¹¹⁴ Arvutatud: A. Širokorad, s. 600, 610.

¹¹⁵ F. Kosar. Panzerabwehrkanonen 1916–1977. Stuttgart, 1978, S. 56–58.

relvad jäid soomuseläbistamiselt tankitõrjepüsside klassi. USA standardiseeris oma 37 mm tankitõrjekahuri 1938. aastal, kuid maaväerelvade hulk jäi seal enne sõda üldse tagasihoidlikuks. Veel 1940. a. teisel poolel tootis USA ainult 280 kerget tanki ja 340 37 mm tankitõrjekahurit.¹¹⁶ Jaapani relvastusse võeti Saksa relvale lähedane 37 mm kahur.

Kokkuvõte

Tehtu hindamisel tasub võrrelda võrreldavat. Eesti relvastustellimuste maksumus 1930. aastate teisel poolel kahe-kolmekordistus iga aastaga ja eelarvelised sõjalised kulutused ühe elaniku kohta olid sõja eel Läti ja Leeduga samal tasemel (1938. a. 19...22 kr.) ning vaid veidi väiksemad kui Soomel. Kuid kaitsekulutuste kogumahult jäädgi elanike ja majanduse väiksusest tulenevalt tuntavalt alla nii lõunanaabritele (1,5–2,5 korda) kui Soomele (4 korda). Arvestatav mõju oli ka Baltimaade sõjaeelisel suurimal teostunud relvaprojektil – kahe allveelaeva ostul maksumusega 8,5 miljonit krooni – ja vajadusel lühikese ajaga kvalitatiivselt uuendada erinevaid relvaliike. Need asjaolud mõjutasid 1939. aastaks saavutatud kogutulemust rohkem kui taktikalised otsused. Ka tasakaalustatud relvastuspoliitika ja kodumaise tööstuse eelistamine pikendasid kriitiliste relvaliikide väljaarendamise aega.

Tankitõrje ja õhu- ning rannakaitse olid Eesti kriitilisemad relvastussuunad. Tankitõrjet tähtsustati Eestis piisavalt vara ning sel alal üritatu oli raha ja sõjaväe suuruse võtmes võrreldav teiste vähemate riikidega. Tankitõrjele eraldati kokku raha umbes sama palju kui 1938/39. a. lennuväe uuendamisele (Spitfire'id, Lysanderid ja kodumaised treeningulennukid) ning vaid kolmandiku võrra vähem kui allveelaevade projektile 1934–39. Kokku tellis Eesti 1934–1940 tankitõrjeks ümmarguselt 5,5 miljoni krooni eest relvastust jm. varustust ning sai sellest septembrini 1939 kätte 2 miljoni krooni eest. Hiljem (1940) lisandusid sellele olulisemast veel ainult Arsenali tankitõrjepüssid ja maastikua autod. Hangitud relvad vastasid sõja eelõhtu Euroopa tasemele. Märkimist väärivad Eesti toonane püüe ületada vajaduste ja võimaluste vastuolu kvaliteedi tõstmise teel, rõhuasetusega motoriseeritud ja radiofitseeritud brigaadialluvusega tankitõrjeüksustele. Omajagu saavutati tankitõrjemiinide, tõkete jt. passiivsete vahendite vallas. Kuid Teise maailmasõja alguseks oli tankitõrjekompaniide varustamine pooleli ning jalaväeüksused peaaegu ilma kavandatud tankitõrjepüssideta. Tankide ja tankitõrje järgnenud kiire kvalitatiivne areng muutis 1930. aastate nägemusele vastanud tankitõrjeprogrammid kiiresti vananenuks nii Eestis kui ka teistes maades.

¹¹⁶ Official munitions production of the United States. By Months, Juli 1, 1940 – August 31, 1945. Washington, 1947.

Tankitõrjereelvad 1939. aastal

Kaliiber ja nimetus	Rauapikkus kal. L	Kaal kg	Soomusmürsk-kaal algkiirus		Soomuseläbivus mm 60 kraadi all:			Relvastuses
			kg	m/s	300 m	500 m	1000 m	
Raskemad tankitõrjepüssid ja vanad kahurid:								
14 mm Boys	65	17	0,048	908	14	12	–	Inglismaa
20 mm Solothurn	46	46	0,143	750	18	15	–	Eesti (S18-100) jt.
20 mm L-39	65	50	0,152	800	20	17	–	Soome
37 mm Rosenberg	23	180	0,56	402	- 8	–	–	Vene I ilmasõda, Eesti
37 mm S. a.	21	49	0,56	367	- 8	–	–	Eesti jt. soomukikahur
Kaasaegsed kahurid:								
20 mm Madsen	60	160	0,15	730	18	15	–	Taani jt. automaatkahur
20 mm Oerlikon		189	0,132	830	20	15	–	Leedu jt. automaatkahur
25 mm S. a.M. 34	77	310	0,32	875	32	29	22	Prantsusmaa
37 mm Pak 35/36	45	435	0,69	745	26	22	14	Saksamaa jt.
37 mm Rheinmetall	50	440	0,69	810	30	25	17	Eesti
37 mm Bofors	45	370	0,71	795	33	28	20	Rootsi, Soome, Poola jt.
37 mm vz. 37	48	380	0,815	750	32	28	20	Tšehhoslovakkia
37 mm M3	53	414	0,87	790	34	30	21	USA
40 mm 2-pdr. Mk 2	50	797	1,08	792	40	34	23	Inglismaa
45 mm 1937	46	560	1,43	760	43	39	28	NSV Liit
47 mm Böhler VV	36	269	1,45	630	31	27	20	Eesti jt.
47 mm S. a. F.R.C.	34	568	1,56	675	34	30	22	Belgia
47 mm vz. 36	43	570	1,65	775	44	39	29	Tšehhi
47 mm	53	1070	1,75	855	54	50	39	Prantsusmaa

Märkus: enamus soomustlääbivuse andmeid põhineb NSV Liidus II maailmasõja lõpul koostatud ühtlustatud andmetel trofeereelvade katsetuste ja arvutuste põhjal.

Eesti tankitõrjevarustuse hanked 1934–1940

Telliti	Kätte	Nimetus	Hulk	Riik	Hind kr.
1934–	1934–38	tankitõrjemiinid TM-34	12 000	Eesti	108 000
1935, XII	1936, III	20 mm tankitõrjepüssid ja 2500 padrunit	4	Šveits	102 600
1936, I	1936, VI	47 mm tankitõrjekahurid ja 1000 lasku	4	Austria	182 500
1936	193–37	47 mm kahuri eelikud	4	Eesti	2 100
1937, II	1938	20 mm tankitõrjepüss	1	Eesti	25 000
1937, IV	1938, I	37 mm tankitõrjekahurid ja 4200 lasku	4	Saksamaa	232 600
1938, III	1939, IV	37 mm tankitõrjekahurid ja 12500 lasku	40	Saksamaa	1 036 700
1937–1938	1938	soomuselaskemoon		Austria, Šveits	100 000
1938, III	1938, VII	7,62 mm soomusekuulid	700 000	Saksamaa	83 100
1938	1938	soomusekuulid, -padrunid		Saksamaa	45 000
1938	...	76 mm soomusemürsud	100	Eesti	
1938	1938	maastur Tempo G1200	1	Saksamaa	6 000
1938	1938	maastikuveok Quad Ant	1	Inglismaa	12 000
1938	1938	maastikuveok Krupp	1	Saksamaa	16 000
1938	1939, II	37 mm kahuri eelikud	3	Eesti	5 700
1938, IX	1940, I–	20 mm tankitõrjepüssid	20	Eesti	155 000
1938, XII	1940	tankitõrjemiinid TM-37	450	Eesti	5 400
1939, II	...	37 mm lasu kestad	10 000	Eesti	47 500
1939, IV	1939, VIII–X	maasturid Stoewer R180 S	18	Saksamaa	192 500
1939, IV	1940, I–	maastikuveokid Steyr 640	22	Austria	342 900
1939	1939	mootorrattad BMW		Saksamaa	
1939, VII	–	veoautod Ford	7	Inglismaa	26 000
1939	...	autokõõgid	4	Eesti	10 400
1939, VIII	1939, XII	maasturid Steyr 250	6	Austria	43 000
1939, X	...	tankitõrjemiinid TM-37	2 000	Eesti	24 000
1939, X–XI	–	37 mm soomusemürsud	10 000	Eesti	65 600
1939, XII	–	tankitõrjemiinid TM-37	1 040	Eesti	12 500
1939, XII	–	20 mm soomusepadrunid	5 000	Saksamaa	67 400
1940, I–I	–	37 mm soomusemürsud	11 000	Eesti	72 000
1940, III	–	45 mm tankitõrjekahurid ja 12 000 lasku	20	NSV Liit	999 500
1940, III	–	leeksoomusekuulid	400 000	Saksamaa	67 800
1940, IV	1940, V	optika tt-kahurile	44	Saksamaa	4 300
1940, III–V	–	optil. sihikud tt-püssile	150	Austria	94 600
1940, VI	–	maastikuveokid Steyr 640	48	Austria	638 200
1940, VI	–	maasturid Stoewer R180 S.	25	Saksamaa	281 800
1940, VI	–	mootorratas	1	Saksamaa	1 500
1940, VI	–	autokõõgid	2	Eesti	5 000
1940, VI	–	20 mm soomusekuulid	25 000	Eesti	100 000
1940, VI	–	20 mm tankitõrjepüss	50	Eesti	245 000
1940, VII	–	tankitõrjemiinid TM-37	1 500	Eesti	18 000

T. Nõmm

Solothurni 20-mm tankitõrjepüssi laskmine Männikul

Böhleri 47-mm tankitõrjekahur Eesti kaitseväes

T. Nõmm

Rheinmetalli 37-mm tankitõrjekahur Eestis konstrueeritud eelikuga Tondil

S U M M A R Y

Estonian anti-tank defence before World War II

Toe Nõmm, head of armament section, Ministry of Defence

The Estonian army recognized the significance of the anti-tank defence already in its early days. As early as in 1929–1933 Lieutenant Theodor-Nikolai Tomson developed a very modern anti-tank mine TM-34 and 12000 mines were manufactured. TM-34 was a waterproof polyfunctional mine with adjustable ignition pressure. The use of a special arming key rendered laying and recovering safe. Later, an upgraded model TM-37 was made. In 1935, he constructed an anti-tank off-route mine with antitank range of 15 m and anti-personnel range of up to 100 m.

The Estonian army received for testing the first four Swiss 20mm antitank rifles Solothurn S18-100 and four Austrian 47mm antitank guns Böhler VV with ammunition in March-June 1936. Immediately the training started. Choosing a standard antitank gun type, primarily two models were under discussion: 47mm Böhler and 37mm German Rheinmetall L50. Ultimately the latter was preferred and Estonia bought 44 Rheinmetall 37mm antitank guns L50 from Germany in 1937–1938. Also 7.62 mm armour piercing cartridges and bullets SmK for rifles and machine guns were bought from Germany.

The Estonian military really liked the 20mm Solothurn anti-tank rifles. It was decided to manufacture them in Estonia instead of buying from Switzerland. The first rifle S18-100 for cartridges 20x105B was manufactured at the military factory Arsenal in Tallinn without a licence illegally in 1938 and another 20 in 1940. Arsenal started the production of 20 and 37mm antitank ammunition also in 1940.

By the beginning of World War Two in September 1939 Estonia had 48 antitank guns (47mm Rheinmetall L50 – 44 and 47mm Böhler VV – 4) and 5 antitank semiautomatic rifles Solo S18-100 and had set up three antitank companies with 37mm guns. 47mm Böhler guns and antitank rifles were deployed in the 1st and 7th Infantry Regiments on the Estonian-USSR border.

Estonian antitank companies were to be subordinated to war-time infantry brigades, fully motorised and equipped with radio transmitters, just like in Wehrmacht. This was very expensive for Estonia. Cross-country vehicles Stoewer R180 Special, Steyr 640, etc reached antitank companies only after World War II had broken out, in 1939–1940.

Considering the small size of the country and lack of funds, Estonia achieved in antitank defence about as much as the other small countries but vis-à-vis the scale of imminent Soviet and German threats, it was inadequate. In September 1939, the Red Army intended to send 1300 tanks against Estonia, should the latter refuse to surrender to the provisions of the Molotov-Ribbentrop pact. In 1939, Estonian antitank weapons were modern and the range for antitank defence was adequate. The Estonian Rheinmetall antitank gun compared to Wehrmacht standard gun had a longer barrel length and faster muzzle velocity of armour piercing projectile (barrel length L50 and muzzle velocity 810m/s). The rapid development of wartime tanks and guns made European antitank weaponry of the 1930ies rapidly obsolete.

3. M. Laidoner Kirovi vanglas 1943. aastal.
Laidoneri Muuseumi fotokogu.

“MA OLEN EESTIAEGNE...”

MARIA LAIDONERI 1953. AASTAL KIRJUTATUD PALVEKIRJAD
VLADIMIRI VANGLAST

Irene ja Tanel Lään,
Laidoneri Muuseum

19. juulist 1940 algasid kindral Johan Laidoner ja tema abikaasa Maria elus mustad päevad. Veel enne, kui Eestist sai Nõukogude Liidu üks liiduvabariike olid Laidonerid kui tulevase poliitilise režiimi jaoks “ohtlik element” Eestist välja saadetud. Kindral kahetses hiljem, et end tol päeval Viimsis maha ei lasknud; see oleks ehk päästnud ta abikaasa vangistusest. Maria Laidonerile ametlikku korraldust tema väljasaatmise kohta õigupärast ei esitatudki, ta nõudis seda ise, nagu dekabristi naine 1825. aastal, kes oma mehega Siberisse asumisele kaasa läks, et koos eluraskusi jagada. Dekabristide aeg Venemaal oli aga juba kauge minevik ja ega 1940. aasta nõukogude tegelikkusest ei teadnud üks välismaalane õieti midagi.

Stalini surm 5. märtsil 1953 andis paljudele poliitvangidele Nõukogude Liidus lootust vabanemisele. Meieni on jõudnud kolm Maria Laidoneri palvekirja: kaks Lavrenti Beriale – NSVL siseministrile (avaldame lühendatult) ja üks Kliment Vorošilovile – NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele. Sisult on kolmel kirjal palju ühist, need on venekeelsed ja tõlkimisel on püütud säilitada Maria Laidonerile iseloomulikku väljenduslaadi. K. Vorošilovile adresseeritud kirjas on M. Laidoner oma mõtteid ja soove julgemalt avaldanud, kasutades ka kahel korral sõna “beriaštšina”.¹

1.

Vladimiri vanglas
kinnipeetava M. A. Laidoneri avaldus

Tema Kõrgeaususele Härra NSVL Siseministrile

Härra Minister, Teie ees on jälle minu saatuse varemend ja lähtudes sellest, et Te oma valitsemise ajal käitusite meiega Ivanovos humaanselt, julgen Teie näol otsida õigust ja kaitset, lootes, et Teie kui väljapaistev NSVL tegelane, Partei Keskkomitee liige ja üldse kui inimesena ei keeldu vastamast ühele süütult süüdimõistetud naisterahvale, keda on peetud 11 aastat vanglas ilma et talle oleks süüdistust esitatud.

¹ “Beriaštšina” nagu “ježovštšina”, “stalinštšina” jne. kõlab vene keeles kui sõimusõna.

I. ja T. Lään

Mina ei ole sooritanud kuritegu NSVL vastu ja minu abikaasa on raskelt haige, vana inimene, kes on halvatud (*Johan Laidoner suri 13. märtsil 1953. a. Vladimiri vanglas – I. ja T. L.*). 1952. aastal viidi meid, vanu, väljakurnatud inimesi – abikaasa oli vaevu elus pärast kolmandat insulti – Moskvasse, kus meid koheldi nii julmalt, mis tuli, ma arvan, sellest kurjuse jõust (*siin ja allpool M. Laidoneri allakriipsutused – I. ja T. L.*) ja mis hukutas 30-ndail aastail NSV Liidus nii palju süütuid inimesi. /–/

Ma palun Teid, härra Minister, käskige anda mulle kasvõi mingisugune vastus sellele avaldusele. Möödunud aastal pöördusin ma Generalissimuse, Härra Siseministri ja Vabariigi Prokuröri poole, kuid vastust ei saanud. Isegi tsariaegsel Venemaal vastati kõrgete isikute nimele saadetud palvekirjadele. Pealegi ei karistatud sugulussidemete pärast juba Ivan Julma aegadest saati (ei dekabristide naisi, ei revolutsionääride ega nüüd ka natside naisi). Aga mina pean piinlema juba 12 aastat selle eest, et olen Laidoneri, Eesti kindrali naine.

Ma ei ole õppinud vihkama ja tahaksin veel kord näha oma sõprade nägusid, kuid tunda ennast ohvrina julmuse küüsis, olla üksikkongis, lootusetuses, teadmises, et ükskord tapetakse mind niikuinii – ei, parem juba kiiremini surra – ja seepärast oleks inimlikum lihtsalt teha mulle lõpp, mida varem, seda parem.

Lugupidamisega

Maria Antonovna Laidoner
VII – 17 – 53

2.

Vladimiri vanglas
kinnipeetava M. A. Laidoneri avaldus

Tema Kõrgeaususele NSVL Siseministrile

Minister, mina kui ilma süüta süüdimõistetetu otsustasin pöörduda Teie poole, et paluda Teilt mõistmist. Julgen loota, et leian nüüd teistsugust suhtumist minu abipalvetesse ja ka õigeksmõistmisesse üldse. Meid on hoitud vanglas 11 aastat, ilma et meile oleks esitatud süüdistust. 1952. a. kevadel saadeti meid, väljakurnatud vanu inimesi – abikaasa vaevu elus pärast kolmandat insulti – Ivanovost Moskvasse, selleks et, nagu meile öeldi, meid “likvideerida”. Ja tööpoolest, meiega toimiti Moskvas nii, nagu “ježovštšina” ohvritega (*Nikolai Ježov oli 1936.–38. a. NSV Liidu siseasjade rahvakomissar – I. ja T. L.*).

/–/ Ma anun Teid, minister, kui minu mees on veel elus, lubage mul olla tema kõrval, nagu see oli Ivanovos. Ma piinlen juba poolteist aastat teadmatuses, kas ta on üldse elus või on hoopis – halvatud voodihaige, üksinduses.

Härra minister, ma palun minult äravõetud raha tagasi andmist, äravõtmine toimus Pensas 1941. aastal valitsuse ülema asetäitja Davõdovi poolt uurijate Zorini ja Sergejevi juuresolekul, mida nad kinnitasid ka oma allkirjadega. Mul

ei ole ihupesu ega jalatseid, mida vahetada. Raske on ette kujutada, et Nõukogude Liidus süütuid inimesi nii julmalt alandatakse ja paljaks tehakse. Nagu näiteks mind ainult selle eest, et olin kindral Laidoneri naine, et annate süütult süüdimõistetud käest äravõetud asju kanda oma kaastöötajate naistel. Selleks, et päästa oma isiklikke väärtasju, teatasin Ivanovo vangla juhtkonnale mõnest asupaigast Mišurinskis, kus mul oli kunagi asju hoiule antud. Mulle saadeti vanu kaltse, omi ja võõraid kirjakesega: "realiseerimiseks ja kandmiseks kõlbmatud". /-/

Kui 1940. a. juunis USA suursaadik Baltikumis tõi meile Ameerika passid, soovitades Eestist ära sõita, siis abikaasa keeldus sellest, sest arvas, et Nõukogude Liidu kasvanud võimsuse juures ei ole Balti vabariikide sõltumatus võimalik ning tahtis, et väike Eesti liituks Nõukogude Liiduga rahulikult teel, sõjapurustusteta ja repressioonideta, kuigi teadis, et selles uues Eestis meil kohta ei ole.

Kirovi vanglasse aetud kõik 13 "nummerdatud" isikut (*peale Laidoneride ka mitmed Baltimaade endised tähtsamad riigitegelased koos abikaasadega – I. ja T. L.*) said rängalt kannatada – tüüfus, tšõnga (*skorbuut*), emade käest ära kistud laste hukkimine, hullumaja – ja nüüd meie finaali siin, mille kohta uurija ütles, et me "lubasime endale taktitundetust mitte surra õigel ajal".

Me oleme näinud eestlasi, keda on siia toodud teistest Kirovi oblasti laagritest, nad olid kuulnud meist – "13-st", näinud meie näljast tursunud nägusid, kuulsid proua Muntersi karjeid, kui ta oli teada saanud oma laste hukkimisest. USA suursaadik oli ka neile pakkunud abi Lätist äraminekuks. Laagrites oli eestlasi, kes olid olnud Uuralite taha küüditatud. Nii nemad kui meie ootasime sõja lõppu. Ja nüüd oleme selle siis ära oodanud! /-/

Lõpetan oma kirja palvega anda mulle vastus. Olen 64-aastane ja surmani väsinud kellegi hullumeelsest kurjusest ja mõttetust julmusest. Ma palun tungivaltpäästa mind sellest, ja et kinnipidamisajale teeks lõpu kasvõi surm.

Loodan, et ükski kurjus ei suuda peatada minu pöördumist Teie poole. Ja elu lõpuni kordan: ma ei ole sooritanud ühtegi kuritegu!

Lugupidamisega

14. X 53.

kinnipeetav M. A. Laidoner

3.

Vladimiri vanglas
kinnipeetava M. A. Laidoneri avaldus

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele
Hr. Marssal Vorõšilovile

Härra Marssal, pöördun Teie poole abipalvega. Ma ei ole milleski süüdi NSVLiidu ees. Ainult see, et olen kindral Laidoneri abikaasa, tegi mingitel kurjuse jõududel otsuse suretada mind vanglas, mitte kellegi mõista õigust, anda kaitset.

Teist peetakse lugu kui riigitegelasest ja inimesest, Te vaatate oma lähedaste ja lastelaste süütutesse silmadesse – kas siis tõesti Te võite ära ütelda abist, mida vajab üks ilma süüta süüdi mõistetud ja äravaevatud naisterahvas.

Minu nimi on Teile tuttav, sest 1939. a. detsembris, pärast seda, kui minu abikaasa viis ellu Sõpruslepingu punkti – lubada NL sõjavägi Eestisse – olime mõlemad kutsutud Moskvasse. Abikaasa käis kaks korda Hr. Stalini juures, vestles temaga üsna kaua, võib-olla olite Teiegi nende jutuajamiste juures. Abikaasa rääkis Hr. Stalinile oma tegevusest Eestis kõik ning küsis, kas tema asemel peaks Ülemjuhataja kohal olema keegi teine. Hr. Stalin vastas: “Ei, jääge ikkagi. Arukaid inimesi on meil praegu vägagi vaja. Kõik need vanad asjad on aga unustatud.” 7. detsembril Hr. Stalin ütles: “Kui juhtub kunagi, et Nõukogude Liidus satute hätta, pöörduge otse minu poole, ma aitan teid.” Kas selliseid sõnu öeldakse kurjategijale?

1940. aastal, kui mu abikaasa välja saadeti, ütles Eesti siseministri asetäitja: “Teid me välja ei saada, sest Te ei sekkunud oma mehe tegevusse ega tegelenud poliitikaga.” Seda võiksid kinnitada ka mitmed eesti ministrid: Veimer, Nuut, Jõeäär. Samuti paljud teised, kes mind tundsid, nende seas ka nõukogude poliitikategelased. Mina läksin mehega kaasa vabatahtlikult.

Moskvas öeldi meile, et kui lõpeb sõda Euroopas, siis saame NSV Liidust lahkuda, et meie varandus Eestis on ära võetud võlgade katteks jne. 1941. aasta sõja algusega meid arreteeriti ja Siseministeerium ignoreerides nõukogude seadusi, heitis meid kohut mõistmata ja asjaolusid uurimata pikkadeks aastateks vanglasse. See on kuritegu ja see, kes käskis vanglas kinni hoida minu raskelt haiget meest koos mitte milleski süüdi oleva abikaasaga, on kurjategija.

Selle aja sees jäi mu mees tüüfusesse, näljast olid põhjustatud skorbuut, ainevahetuse rikked, südametegevuse nõrgenemine. 1948. aastal tabas teda halvatus. Ma sain tema eest hoolt kanda, pesta nii päeval kui öösel, sest ta käed-jalad olid välja surnud. Mõnel määral aitasid kamprisüstid.

Ja niisuguses olukorras, 11 aastat hiljem otsustati meid likvideerida ning meid, vanu ja ärapiinatud inimesi (mees oli vaevu elus pärast kolmandat insulti) saata 1952. a. kevadel Moskvasse. (*Butõrka vanglasse – I. ja T. L.*) Tagaselja mõistis OSO (*NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi juures asuv Erinõupidamine – I. ja T. L.*) mulle, poolakale, eluaegse vangistuse “koostöö eest rahvusvahelise kodanlusega”. (*Erinõupidamise otsuses 1. juulil 1942 on kirjas, et Maria Laidoner “kui sotsiaalselt ohtlik element kinni pidada parandusvanglas viis aastat, karistusaega lugeda 28. juunist 1941”. Seega oleks M. Laidoner pidanud vabanema vanglast 28. juunil 1946! Alles 16. aprilli 1952. a. otsusega kinnitati talle aga uueks karistumääraks kaksikümmend viis aastat vanglakaristust koos kogu vara konfiskeerimisega, kinnipidamisaja alguseks loeti 26. juuni 1941. Teda süüdistati, et ta “osutas abi rahvusvahelisele kodanlusele, kes püüdis kukutada nõukogude võimu” – I. ja T. L.*) See kohtuotsus on ebaaus, see on genotsiid. Inimest ei tohi hävitada rassilistel või usulistel põhjustel, tema tutvusringi ning klassikuuluvuse pärast. Kohut võib mõista tegude eest.

Kohtuotsus sõnastati väga kavalalt, seal ei olnud sõnagi varanduse konfiskeerimisest. Alles aasta hiljem sain teada, et minult võeti ära kõik – riided,

raha. Minule jäid vaid need kaltsud, mis mul parajasti seljas olid. Ja nüüd minul, 65-aastaselt naisel, kes pole mitte milleski süüdi, ei ole oma kleiti, ei sooje riideid, ei jalavarje, ma käin ringi, katkine meeste pintsak seljas, näljane. Kahe aasta jooksul pole ma näinud raasugi võid. Mul on haige maks, ma ei või süüa ükskõik mida, aga osta ei saa, sest raha on ära võetud. Ivanovos me müüsimise oma asju ja ostsime toiduaineid. Mina ei ole süüdi ning sellepärast meie asjade ja raha konfiskeerimine nii Pensas 1941.–1942. a. kui ka ärasaatmisel Ivanovo vanglast 1952. aastal – siis kadus kaks kohvrit minu asjadega – on seadusetu ning sellel teol ei ole muud nime kui julmus ja omakasupüüd. Ka teistelt “baltlastelt” varastati palju asju, eriti aga Muntersilt ja Urbšyselt.

Kõige õudsem on aga see, et ma nägin oma abikaasat viimast korda, kui teda toolil uurija juurde toodi, kuhu ta jäi pikaks ajaks ning kust siis ära viidi just nagu surnu. Ja nüüd, juba 1½ aastat piinatakse mind sellega, et ei räägita tema saatusest midagi. Härra Marssal, naise jaoks on see teadmatus kohutav piin. Parem, kui mind oleks tapetud, kui ma tõesti kedagi segan.

Ma ütlen Teile, et kommunismi ideed hirmutavad “keskklassi” ja Lääneriikide kristlasi ning see julmus kahjustab rahu maailmas. Ma olen kindel, et Teile ei ole teadlik kurikuulsast “beriaštšinast”. (*Pärast Stalini surma alustas NSVL Ministrite Nõukogu esimehe esimene asetäitja Lavrenti Beria ümberkorraldusi sise- ja välispoliitikas, mis olid 1953. aasta NSV Liidu jaoks täiesti ennekuulmatud. 26. juunil 1953. a. Beria arreteeriti – I. ja T. L.*) Nüüd teatavad ajalehed muutustest inimeste saatustest. Kuulda on, et NSVL-st lastakse välja isegi endisi hitlerlasi, kes tahtsid endale haarata Ukraina, Baltimaad jm. NSVL delegaadid ÜRO-s nõuavad humaanset suhtumist poliitvangidesse, aga mind peetakse 12 aastat vanglas kinni, ma ei saa mingitki kaitset.

Härra Marssal, pärast kõike seda, mida olen pidanud 12 aasta jooksul vanglates välja kannatama, on mul õigus loota, et NSVL Valitsus osutab nüüd mulle nagu teistelegi armuandmist. Palun Teid väga toetada minu pöördumist Härra Malenkovi (*NSVL MN esimees – I. ja T. L.*) poole, milles ma palun mind vabaks lasta ja lubada sõita ära neutraalsesse Rootsi, sest mul on seal pangas natukene raha. Kui meid 1940. aastal Eestist välja saadeti, ei saanud me seda raha kätte, sest oli juba õhtu ja pangad olid suletud. (*Pärast vangistust vabanemist 1954. aastal saadeti Maria Laidoner veel asumisele Melenki linna Vladimiri oblastis, kust naasis Eestisse 1961. a. – I. ja T. L.*)

Olen 65-aastane, olen surmväsinud, tahan puhata sõjast, hirmust, vanglast. Ma ei saa ega taha kellelegi kahju teha, sest surnuid nagunii üles ei ärata. Pealegi tean, kui karmilt karistatakse neid, kes NSVL-st lahkumise järel on välismaal oma viha raevukalt välja pisanud. Ma tahan vähemalt surragi rahulikult. Palun, Te võite minu eest vastutada, et olen lojaalne NSVL suhtes. Elan seal ausas perekonnas, olen ise elanud kogu oma elu ausalt ja ma ei reeda Teie usaldust. Ja kui on vaja, leian Rootsiski käendaja, et olen ausaks jäänud. Ma palun Teie kaastunnet, olen ärapiinatud, 5 aastat ei ole ma saanud rääkida tervete, normaalsete inimestega. Mulle ei paku elu enam mingit rõõmu, aga oma mehe mälestuseks (*M. Laidoner arvas, et Johan Laidoner suri siis, kui ta nägi teda viimast korda Butõrka vanglas 1952. aastal – I. ja T. L.*) tahaksin hoolitseda veel

I. ja T. L ä ä n

ainult haigete laste eest kusagil kloostris. NL Valitsus ei peaks kahetsema, et mind karistusest vabastas. See ime anda mulle armu oleks vastukaaluks arvamusel nõukogude julmusest ja kõrgelt hinnatud maal, kus avaldati Stockholmi üleskutse.

Samuti palun tagastada mulle minu raha, mille võttis ära 1941. aastal Pensa Valitsuse ülema asetäitja sm. Davõdov, kui mind vahistati. Raha on välisvaluutas – 350 inglise naelsterlingit ja 150 ameerika dollarit. See raha oli Eestist kaasa toodud NKVD töötajate loal. Selle raha eest võiksin ma osta endale riideid ja jalatseid, pesu, sest mul pole midagi selga panna ei kongis ega jalutusruumis. (*Vabanenud Vladimiri vanglast – Erinõupidamise otsusega 16. augustil 1954 – sai Maria Laidoner 20 kopikat trammiraha, mille ühele kerjusele kirikus ära andis. Ööbima tuli ta uuesti tagasi vanglasse, sest tal ei olnud kuhugi mujale minna; tema teekond Melenkisse otsustati alles mitme nädala pärast. – I. ja T. L.*)

Palun Teid, Härra Marssal, ärge jätke vastamata minu pöördumisele Teie poole. Ma vajan väga kaastunnet ja õiglust, ärge jätke mind “beriaštšina” kätte.

Lugupidamisega
kinnipeetav M. A. Laidoner

30. XII 53

P. S. Minu dokumendid on siseministeeriumile jälle tagasi antud. Minu isa on Antoni-Donat (*Antoniusz*) Kruszewski, poolakas, katoliiklane. Ema oli oma ema poolest poolakas, kuid seda tean ainult mina.

1918. aastal lubas Nõukogude võim mind kui poolakat sõita Kozlovist Poolasse. 1920. aastal sain ma kui Eesti sõjaväelase naine Eesti kodakondsuse, mis oli mul kuni 1940. aastani, seega 20 aastat.

Minu paberite hulgas on Poola pass, mille andis mulle 1919. a. maikuus välja Poola konsul W. Starizki.

1920. aasta aprillis, pärast Tartu Rahulepingule allakirjutamist aitasid Nõukogude võimud mu emal ja väikesel pojalt sõita Mitšurinskist (Kozlovist) Eestisse. Teel võttis mu ema vastu rahvakomissar Tšitšerin (*Georgi Tšitšerin – 1872–1936 – NSV Liidu riigitegelane ja diplomaat – I. ja T. L.*), kelle vennaga olime vanast ajast head tuttavad, töötasime koos Kozlovi Konservatooriumis. Tema õpetas koorilaulmist, mina klaverimängu. Nii tema kui mina andsime mitmeid võõrkeeli Kozlovi gümnaasiumides.

Kui 1928. aastal sai õnnetult surma minu poeg, siis saatis kaastundeavalduse Härra Stalin. Minu mees ei ole Hr. Stalinilt midagi palunud, ta ise pakkus, et “aitan teid”. Aga kui 1947. aastal jäi mu mees raskelt haigeks, otsustas ta Hr. Stalinile tema sõnu meelde tuletada, siis selle peale vastati Ivanovo vanglas talle küüniliselt: “Noh, teate, mida kõike küll pärast uhket lõunasööki ei lubata!”

I. ja T. L ä ä n

* * *

Kuus ja pool aastat (1954–1961) elas Maria Laidoner väikeses Melenki linnakeses, kus ta sai hakata andma klaveritunde. Suhtlemine lastega ja oma lemmikharrastusega tegelemine taastas mingilgi määral tema eluvaimu. Tema algatusel loodi 1959. a. Melenkisse muusikakool, kus nüüd õpetavad klaverimängu juba M. Laidoneri endised õpilased.

Esimest korda pärast vangistust käis Maria Laidoner Eestis 1954. a. detsembris, millest üks "truualamlik kodanik" andis teada ENSV Riiklikule Julgeolekukomiteele: "Eesti armee endise ülemjuhataja naine Maria Laidoner – karakullkraega mustas mantlis – külastas mitmeid Tallinna kohvikuid. Kontakti kellegagi ei võtnud. Ostis poest mitu noodiraamatut ja saatis need Melenki linna Vladimiri oblastis, käis Kesklinna kalmistul, ööbis Side tänav 14 korter 2, kus elab Laidoneri sugulane Grete Rae."

Naasnud lõplikult Eestisse, võis M. Laidoner elada Haapsalus – ametliku loa elamiseks Eesti NSV-s sai ta alles 1975. aastal. Oma maise elu kaks viimast aastat elas Maria Laidoner Viljandimaal Jämejala haiglas. Ta suri enne oma 90. juubelit 1978. aasta 12. novembril ja maeti Tallinna Aleksander Nevski kalmistule oma poja kõrvale.

2003. aastal möödus 25 aastat Maria Laidoneri surmast ja 7. detsembril 2003 tema sünnist 115 aastat.

Kui Maria teatas Melenkis oma ärasõidust Eestisse, tegi see nii mitmedki inimesed kurvaks. Kohaliku julgeoleku ülem hoiatas teda: "Maria Antonovna, ärge sõitke ära, siin me tunneme teid, aga seal ei oota teid midagi head, uskuge mind." Selle peale vastas Maria: "Ma ei saa teisiti. Ma olen eestiaegne, ma saan elada ainult Eestis".

Allikas:

Laidoneri Muuseumi arhiivkogu

Удостоверенъ въ семь свидѣтельствъ парурникъ Лайдонеръ 30 дня повѣнчанъ первымъ бракомъ съ дочерью подварнаго свѣтаника, уроженца Варіера Дмитріевнаго Крушевскаго, 22 лѣтъ, въ Сувуровской-Константиновской церкви, что при Императорской Николаевской Военной академіи, въ Омбуртъ.

Свѣдѣнникъ Свѣтанинъ Федоръ Степановичъ.

Свѣдѣнникъ Лайдонеръ

Tunnistus J. Laidoneri ja M. Kruszevska laulatuse kohta 30. oktoobril (ukj. 12. novembril) 1911. aastal.
Laidoneri Muuseumi arhiivikogu.

I. ja T. Lään

M. ja J. Laidoner oma 25. abieluaastapäeval.
Laidoneri Muuseumi fotokogu.

**M. Laidoner oma salakäigul Tallinnasse 1954.
aasta talvel.**
Laidoneri Muuseumi fotokogu.

I. ja T. Lään

M. Laidoner koos oma õpilastega Melenki muusikakooli avamisel 1959. aastal.
Laidoneri Muuseumi fotokogu.

I. ja T. Lään

SUMMARY

“I am Estonian-minded...”

Petitions written by Maria Laidoner from Vladimir prison in 1953

Irene and Tanel Lään, Laidoner Museum

In this publication readers will find three petitions written by Maria Laidoner, wife of the commander-in-chief of the Estonian army General Johan Laidoner, pleading the Soviet authorities to reverse the unlawful accusation against her of “her having provided assistance to the international bourgeoisie who attempted to overthrow the Soviet government”.

Two of the letters were addressed to the USSR Minister of Interior L. Beria (17.07.1953 and 14.10.1953) to whom M. Laidoner refers to as His Highness. The third letter that she sent on 30 December 1953 to Marshal K. Voroshilov, Chairman of the Presidium of the USSR Supreme Council, was more daring and demanding than previous petitions. In this petition she requested permission to travel to Sweden, a neutral country, where she had some money in the bank. She wrote, “When we were deported from Estonia in 1940, we were unable to draw the money from the bank because it was already late in the evening and banks were closed.”

In her petitions Maria demanded to get back the cash seized during her arrest (350 pound sterling and 150 US dollars) in order to be able to buy underwear, footwear and clothes for herself. Unfortunately, Maria as an European had a misconception of the Soviet system of justice and reality. When she was released from Vladimir prison, she was given mere 20 kopecks for a tram fare which money she gave to a beggar in the church.

In her letters the elderly lady expressed her great concern for the destiny of her husband, General Laidoner. She wrote, “The most terrible thing is that I last saw my husband when he was taken to the investigator in a chair and was detained there for a long time and then carried away like a corpse. And now for a year and a half they have been tormenting me by refusing to tell me what happened to him.” Years later she learned that her husband had died on March 13, 1953.

Maria Laidoner was freed from imprisonment in August 1954, but had to live for another six years in the town of Melenki in Vladimir region. There Maria gave piano lessons. Her favourite hobby and communication with children helped to partly revive her spirits. On her initiative a music school was opened in Melenki in 1959. Now Maria Laidoner’s former students teach music there.

Upon her ultimate return to Estonia, M. Laidoner possibly lived in Haapsalu as the official residence permit authorising her stay in the E.S.S.R was issued as late as 1975. The two last years of her life she spent in Jämejala hospital

I. ja T. Lään

in Viljandi County. She died just before her 90th jubilee, on November 12, 1978 (her wedding anniversary) and was buried alongside her son in Aleksander Nevski cemetery.

The year 2003 marked Maria Laidoner's 25th death anniversary and the 7th of December 115 years since her birth.

When Maria announced in Melenki her return to Estonia, many people were sad. The local security chief warned her, "Maria Antonovna, don't go away. Believe me, here we know you, but nothing good awaits you there." To him Maria replied, "I cannot. I am Estonian-minded and can live only in Estonia."

АННОТАЦИЯ
“Я родом из ТОГО времени...”

Ирене и Танел Ляэн,
Музей Лайдонера

Данная публикация представляет три письма жены бывшего главнокомандующего армии Эстонии генерала Лайдонера, в которых Мария Лайдонер обращается к советским властям с просьбой отменить незаконное обвинение “в том, что она пособничала международной буржуазии в замыслах свержения советской власти”. Два письма адресованы министру МВД СССР Л. Берии (17.08.1953 г. и 14.10.1953 г.), которого Мария Лайдонер величает “Его превосходительству...”. Третье письмо написано Председателю Президиума Верховного Совета СССР маршалу Ворошилову 30 декабря 1953 года (Л. Берия уже расстрелен). В нем Мария Лайдонер предъявляет свои требования более смело и искренне осуждает “бериевщину”. Одно из наиболее смелых желаний – разрешить ей уехать в нейтральную Швецию, где у нее в банке осталось немного денег. Она пишет: “Когда нас выслали из Эстонии в 1940 году, мы не могли эти деньги взять с собой, был уже вечер и банки закрыты”.

Мария Лайдонер требовала возвращения отобранных у нее при аресте в Пензе денег (350 фунтов стерлингов и 150 американских долларов), чтобы купить себе одежду, обувь, белье. Однако, при освобождении из Владимирской тюрьмы ей было возвращено... 20 копеек на трамвай (!), которые она отдала одному из нищих возле церкви.

Более всего Мария тревожилась о судьбе своего мужа, которого видела в последний раз в 1952 году в Бутырской тюрьме: его выносили из кабинета следователя на носилках, он был без сознания или мертв. Полтора года она мучилась догадками: где он? что с ним? Из документов видно, что Йохан Лайдонер умер во Владимирской тюрьме 13 марта 1953 года.

Мария Лайдонер была освобождена из заключения в августе 1954 года. Еще шесть лет она пробыла в ссылке в городке Меленки Владимирской области. Там она начала давать уроки игры на пианино. Общение с детьми и занятие любимым делом в какой-то мере облегчили ее жизнь. В 1959 году по инициативе Марии Лайдонер была основана Меленканская музыкальная школа, в которой сейчас работают учителями ее бывшие ученики.

Переехав на постоянное жительство в Эстонию в 1961 году (официальное разрешение на проживание в ЭССР было получено в 1975 году), Мария Лайдонер поселилась в комнатухе общей квартиры в Хаапсалу. Она умерла, не дожив трех недель до своего 90-летнего юбилея

I. ja T. Lään

в 1978 году, 12 ноября (ее венчание с Йоханом Лайдонером было тоже 12 ноября, в 1911 году). Похоронена Мария Лайдонер рядом со своим сыном на кладбище им. Александра Невского в Таллинне.

В 2003 году исполнилось 25 лет с ее смерти и 7 декабря 2003 года – 115 лет со дня рождения.

Когда Мария Лайдонер сообщила в г. Меленки о своем отъезде в Эстонию, то этим огорчила многих ее знакомых. Даже начальник местного отдела КГБ предостерег: “Мария Антоновна, не езжайте туда. Здесь мы Вас знаем, а там ничего хорошего Вас не ждет, поверьте мне”. Мария Лайдонер ответила: “Я знаю, но... Я родом из ТОГО времени и смогу жить только в Эстонии...”

PÄEVIKUT LEHITSEDES

Koostanud **Leho Lõhmus**

Järgnevalt toome lugejani valitud lehekülgi Tallinnas Juhkentalis Autotanki rügemendis autojuhina aega teeninud Väinjo (Väino) Edermaa (1917–1945) päevikust Eestile saatuslikest aastatest 1939–1940. Olles tõmmatud sündmuste keerisesse, saame neist märkmetest teada nii mõndagi huvitavat tolleaegsetest arengutest ja meeleoludest.

Saatus oli V. Edermaa vastu karm – ta jätkas teenistust 22. Territoriaalkorpuses, ta tegi läbi tööpataljoni õudused ja langes Eesti Laskurkorpuse ridades Kuramaal vahetult enne sõja lõppu, aprillis 1945.

1939

5. september

Sõitsin ringi Ringkonna Ülemaga¹ ja teiste ohvitseridega – risteldes risti ja põiki läbi kogu ranniku märkides teid, mida mööda võivad liikuda väeosad, kes peavad tegema võimatuks dessandi maale saatmise ja kuhu tuleb asetada rannakaitse patareid ja milliseid ranniku osi veel mineerida.

7. oktoober

Meie elanikkonna meeleolu on väga ärevil. Käivad igasugused kuulujutud ja seda on aidanud veel suurendada linnas ringiliikuvad venelased. Kõigil kisub käsi rusikasse kui mõni “tibla” kuskil liigub.

Kui meie välisminister sõitis esimest korda Moskvasse siis nõuti, et Eesti antku end Nõuk. Liidu kaitse alla ja Eesti lubagu “tibladel” asutada siia aerodrome ja merekindlusi. Ja kui Eesti seda ei taha siis Nõuk. Liit vallutab Eesti, et saada omale siin baase ja aerodrome ja kinnitada korda Läänemere rannikul.

Muidugi Eestile seesugused plaanid ei meeldinud ja meie valitsus pöördus Soome valitsuse poole, et kas Soome on nõus Eestit aitama kui Vene peaks meid ründama. Kuid soomlased olid nii häbematud, et jätsid meie saadiku ukse taha ja vastasid, et Soomel pole midagi pistmist Eestiga. Tema end Balti riikide asjadesse ei sega. Ja lätlasest ju suurt kambameest ei ole ega ka sõjameest – lätlane ikka lätlane. Nii et Eesti oli täiesti üksi oma muredega. Ja nii pidi Eesti sõlmima Venega lepingu jäädes lootma, et venelane oma sõna peab.

¹ Harju Kaitseringkonna ülem oli kolonel Juhan Järver (1886–1941). Teenis hiljem 22. territoriaalkorpuses ja langes lahingus Staraja Russa all.

Rahva seas levib jutt, et venelane ainult ettekäändel saadab väed oma baasidesse, tegelikult okupeerib terve Eesti ja meie saame Venemaa osaks.

18. oktoober

Algab Punavägede saatmine Eestisse. Post, telegraaf ja telefon võetakse kontrolli alla. Pildistamine väljas keelatakse. Eestist lahkub esimene saksa ümberasujate laev. Nõukogude vägede vastuvõtuks tehakse ettevalmistusi. Olen ma ju Harju sõjaväe ringkonna ülema autojuht. Võrdlemisi palju vene väeosi tuli just Harju sv. Ringkonda ja nüüd oli ka sõitu nii öösel kui päeval. Tuli ju "tiblad" kuhugi majutada, teed korda seada, Kaitseliit teede äärde välja panna, et mõni temperamentne mõnda "tibla" maha ei lööks. Et ei pildistata ega häirita muud moodi nende "paradiisi" elanikkude rahu.

Hommikul sõitsin ringüluga ja tema staabi ülemaga Jägalasse, kus pidi peatuma esimene Punaväe eselon. Esimene mulje, mis jäi venelaste väeosadest oli küll võrdlemisi kehv. Mehed kui takukoonlad, ära tulega ligemale mine, lähivad veel põlema. Ei mingit distsipliini ega korda – nii kui loomakari. Paistis nii, et meie reamees on saanud ka parema väljaõppe kui nende ohvitserid. Ning meie reamehe riietus ja esinemine on parem kui punaväe ohvitseril. Ja liht punaväe sõdurit ei saa üldse võrrelda meie sõduritega. On täiesti õige jutt, et me oleksime võinud Vene vastu hakata "aga ei ole kuhu pärast surnuid tiblasid matta".

Sõitsin nende eseloniga kaasa ja nägin nende korraldusi ja edasi liikumise võimet. See oli nii nigel, et kole oli näha.

Venelased nad on kirjaoskamatud, harimatud ja rumalad – nad ei tea isegi seda kuhu nad tulid ja kuhu lähivad. Nad isegi arvavad, et on Poolas ja küsivad palju maad veel rindeni on.

1940

15. juuni

N. Liidu väed okupeerisid Leedu tähtsamad keskused. Leedus valitsuse kriis. Astub ametisse uus valitsus, mis on "tibladele" vastuvõetav.

Ka meile on esitatud vist sarnased nõudmised sest siingi liigub igasugu jutte.

16. juuni

Kell 2 tehakse korraldus, et need kes on linna lubatud ja kasarmusse tulevad ei tohi enam lahkuda – kell 4 kutsutakse kõik üleajateenijad kokku. Mehed on ruumides, kell 8 suletakse ukсед. Ruumidest välja pääseb vaid loaga – püssid tehakse kuivaks, kuulipildujad säätakse valmis, soomusmasinatel viiakse relvad ja laskemoon pääle. Mehed ei tea, mis siis õieti lahti on – kuid midagi ikke on. Sõidan veel rügüliga² Pagarisse. Käib ministeeriumis ja sõidab

jälle kasarmusse – kasarmu ja garaazi ümber seatakse tugev valve, pannakse liikuma liikuvaid patrulle.

Viskan riietuses ja saabastes voodi ja ärkan alles kell 7 paiku – kuulen, et võib magada kella 10-ni. Silmad lähevad uuesti kinni kuni järsku kuulen, et hüütakse kõik üles ja kolima. Kella 12-ks peavad olema kõik ruumid tühjad – tiblud tulevad sisse. Esiti ei saanud keegi sellest õieti arugi.

Kuid siis läks alles möll lahti – viia terve rügement mõne tunniga Männiku laagri. Joostes tassiti kraami, kappisid, laudu, laskemoona, relvasi – pääle sõjaväe masinate võeti veel eramasinaid küüdikorras. Oli tööd viia kõik viimseni laod, aidad ja jätta täiesti puhtad ruumid venelastele. Iga mees vist oleks parema meelega kogu selle krempli õhku lasknud – vähemalt teadmiseks, et kui ei ole saanud mina ega me rahvas, siis ärgu saagu seda ammugi juba tiblud.

Nii samuti tühjendati veel 10. pataljoni ja Sidepataljoni. Kell 3 tiblud on juba siin, seisavad üle raudtee filterveevärgi juures. Sõitsin major Parisaluga³ sinna vastu ja juhatasin mäekasarmu õppeväljakule, sest see kasarmu oli ka juba täiesti maha jäetud meie meeste poolt. Nüüd hakkas siia tulema tanke ja autosid. Paistsid venelastel olema kaunis head riistad. Vene lennukid tiirutavad kogu aeg linna kohal, osa vene tanke, soomusautosi ja jalaväge jäid ööseks laagrisse – Liiva kõrtsi ja Järve vahelisse metsa.

Meie kraami vedu kestab kella 9-ni milliseks ajaks on siis suur koli juba Männikul ja mehed kah. Paar ladu jäi veel siia, mis pidi veetama homme. Baasi kraam läks Arsenali ja autokompaniisse. Käisin ka autokompaniis – säääl on ka nigu torm üle käinud, koli ja rämpsud on mõlemad hoovid täis nii et ei pääse läbi. Õhtuks jõudsin ka Männikule... Magasin riides, ainult saapad jalast ära – lasin mõneks tunniks silma kinni. Eks näe, mis siis homme on.

Mis kasu on sel veol ja jändamisel kolimisel ja puha. Teinud ukseid lahti ja öelnud “tulge sõbrad, võtke ja elage, meie lähme koju.”. Mis mõte on veel valitsusel meid siin kinni pidada ja mis head meie ikka teeme – või kui seda valitsust meil praegu õieti ongi. Valitsus lahkus kui vastu võeti see venelaste nõudmine.

Kirjutasin koju ja ei teadnud anda õiget aadressi, sest ei tea isegi kuhu saadetakse või kuhu lähen – eks näe mida tulevik toob.

17. juuni

Olen Männiku laagris. Esimene öö olla laagris, kuidagi sain paar tundi lasta silmad kinni. Hommikul kõik otsast peale, jälle kolimine – koli ja kraami koormad vuravad üks teise järel linnast Männiku poole. Kasarmud ja majad tühjenevad ja venelased asuvad sisse. On kuulda, et kõik suuremad majad lähevad venelaste kätte.

Ülemjuhataja poolt antud Määruses keelatakse erasikutel relva kandmine. Kaitseliidult korjatakse relvad, filmimine ja pildistamine väljas keelatakse.

² Rügemendi ülemaks oli siis kol.ltn. Jaan Pinding (1895–1940). Lõpetas elu enesetapuga.

³ Major Kaarel Parisalu (1891–1966) rügemendi relvurohvitser, tennis hiljem Eesti Laskurkorpuses.

Koosolekud ja rahvakogunemised, pidustused ja muud igasugused rahvakogunemised on keelatud.

18. juuni

Elu läheb enam vähem vana rada. Koli ja kraam on linnast jõudnud Männikule. Siin seisab see kõik hunnikus, ei tea kuhu panna või mida selle koluga pääle hakata. Kuid katsutakse ikkagi kuidagi ära mahutada. Käin enamasti iga päev linnas. Venelasi on linnas jubedalt palju – küll neid on jala ja masinatega. Kuid igasugu allilma elemendid näivad päid tõstvat. Miski nagu kääriks kuskil. Kuid siiski rahulik.

21. juuni

Sõidan major Tammeväljaga⁴ linna. Tema pidi oma linna korteri tühjaks tegema, muist koli Männikule ja muist Pääskülasse, vist sugulaste poole viima. Sõidan veel hommikul Nõmmelt läbi – küsin “vana” käest, et kas võin Jaanipäeval ja Võidupühal minna linna. “Vana” lubas. Mõtlesin sõita Rakverre, kõik oli päris rahulik – oli hää meel, et saan paar päeva olla jälle inimene ja teha seda mida tahan. Sõidan edasi Tallinna poole, kõikjal liigub kaitseliitlasi püssid seljas, sest kaitseliit likvideeritakse ja meestel tuleb varustus ära anda.

Jõuan linna. Pärnu maanteed mööda jõudes Vabaduse platsile ei saa esiti aru, mida siin sünnib. Rahvast on nii, et ei saa liikumagi, lehvivad punased lipud, punased plagud igasugu kirjadega mida silm eriti ei seleta. Sõidan süda linna, lasen sääl härrased maha ja sõidan ise autokompaniisse.

Mõtlen kuidas on see siis võimalik. Ülemjuhataja määrusega oli ju keelatud avalikud koosolekud ja rongikäigud ja nüüd sellised meelevaldused. Tõesti seda ei jaga kellegi pea vist praegu. Tähendab – majas pole enam korda. Ei ole ka valitsust, sest see on ikka veel moodustamata. Ja nüüd tõstavad pead igasugu kahtlased tüübid ja kommunistid. Nagu ma kuulsin ja pärast nägin oli neile plagudele, mis rongikäigus kanti kirjutatud mitmesuguseid nõudmisi nagu: nõuame tööd ja leiba; nõuame uut valitsust, kes täidab ausasti oma kohustusi N. Liidu vastu; maha tagurlik valitsus – ja muud sarnaseid, mis ajasid korralikel inimestel esiti naeru peale.

Olin autokompaniis kuni kella 4-ni ja siis Tammeväli kõlistas ja käskis sõita Reinvaldi 5 oma korterisse kust pidi ära kolima. Minuga koos seltsis sõitis ka välja ka veomasin, mis “vana” koli ära viima. Linnast läbi sõites oli linnas liikumine normaalne ja ei paistnud eriti midagi silma. Koli pääle panemisega läks ka aegaja nii kella 6 ajal sõitsin veel auto kompaniist läbi sest sääl pidi ta kolikoorem ootama kuni jõuame järele.

Pidin esiti sõitma Rannavärava teed kuid säält liikus üks suurem kolonn vene mereväelasi ühes meie nn. “proletariaadiga”. Pidasin paremaks ringi sõita

⁴ Major Johannes Tammeväli (1891–1965), rügemendi ülema abi, teenis hiljem 22. territoriaalkorpuses, langes sakslastele vangiks (või läks üle), oli sõjavangis. Peale sõda arreteeriti ning oli nõukogude vangilaagris.

säält läbi pugema hakata – ja muidugi tegi ka päris õieti nagu pärast aru sain. Jõudes autokompaniisse oli säääl juba täielik segadus. Oli sisse tungitud ja ära võetud relvasid ja mõned masinad, mis juhtusid õuel olema, ühtlasi viidi kaasa ka 3 ajateenijat. Kuid masinad niisamuti kui ka poisid olid öösil tagasi toodud. Kuid too röövlibande oli end kaunis ebaviisakalt ülal pidanud, oli lõhkunud aknaid ja uksi, et saada relvi. Kuid selle suure töö peale ei saanud nad rohkem kui 6 püssi. Sõitsin säält edasi, koli koorem tuli järele. Ei teadnud ju, kas saab üldse edasi või ei.

Balti jaama eest mööda sõites, vaatan mis suur rahvas kõik vaatab Toompea poole. Vaatan siis ka ja Pikas Hermannis ei ole enam meie lippu, tõmmati parasjagu toda punast töörahva plagu. Vaatan kella, kell pool seitse. 21. juuni kell 18.30.

Nüüd oli teada, et enam pole korda majas, vaid iga üks teeb, mis heaks arwab.

Läksin sisse Nõmmele, et panna maha päält need asjad ja väiksemad pakid, mis olid minu autos. Koli koorem sõitis Pääskülla, sinna kuhu pidi maha pandama muu koli.

“Vana” läks Nõmmel maha ja enam pääle ei tulnud. Proua tahtis sõita Pääskülasse kuid ei teadnud nüüd, kas minna rongiga või tulla masinaga. Arvasin ikka, et ei tea, kas too asi nii hull on, teeme proovi, vast läheb läbi. Sõitsingi siis mööda kõrvalisi tänavaid Pääskülasse kuhu jõudsin päris õnnelikult. Proua Tammeväli jäi sinna ja maha ja käskis mul sõita laagrisse kui jõuan ehk kuidagi sinna.

Sõitsin siis sinna ülesandega, et kui laagrisse sisse tungitakse võtan pääle Tammevälja vanema poja ja vana ema, kes olid laagris ja katsun nad siis kuidagi Pääskülla tuua.

Sõitsin siis hea õnne pääle välja mööda Pärnu maanteed, tahtsin sõita üle Pääsküla silla ja säält poolt pöörata sõjateele ja seda mööda laagrisse. Kuid jõudsin Pärnu mnt. mööda välja ainult sinna, kus Pärnu mnt. ja Vabaduse puiestee ühinevad kui märkasin, et teel seisab kaunis suur kamp eraisikuid püssidega ja venelasi paar krusat ja üks sõidumasin. Tähenda tee oli kinni. Keerasin siis otsa Vabaduse puiesteele ja hakkasin andma takka. Vabaduse puiestee ja Valdeku tänava nurgal seisis ka üks kamp kuid need ei märganud mind ennem kui olin nende kohal ja siis oli hilja juba kinni pidada. Keerasin ka kohe kõrval tänavasse ja seda mööda Männiku tee. Saan juba Silikaadi⁵ vabrikust mööda kui peetakse kinni. Teel seisab üks veomasin, kus on eraisikud püssidega ja paar venelast. Samas seisis ka üks maastiku masin, vist Õhukaitse grupi oma, mille nood röövlid olid oma võimusesse saanud. Nendest eemal oli kaks meest mõlemil nagaanid käes, need pidasid mu kinni ja käskisid masinalt maha tulla ja masin nendele anda.

Oli natuke naljakas tunne tulla masinalt maha ja jätta masin sellistele röövlitele. Tahtsin siis aega võita ja mõtelda, mida teha ja kuidas pääseda. Küsisin siis “seltsimehelt” suitsu ja asjakohta pikemat selgitust. Ta tõmbas mul ise mütsi märgi eest ära ja öeldes, et Eesti riiki enam ei ole, pole valitsust ja võim on

⁵ Siin on ilmselt mõeldud “Kvartsi” tehast.

tööraha käes. Teine mees läks selle jutu kestel ära teiste juure ja ma jäin üksi siis tolle seltsimehega seda asja klaarima. Meil kogu aja masin käis ja mõtlesin, et mind te nüüd ei püüa küll. Otsides taskust tikku tuli meelde puss, mis oli vöö. Võtsin selle pihku ja nüüd kähku tollele "seltsimehele" kuus tolli ribide vahele. Siis oli ta juba küljeli kraavis ja mina 50 meetrit eemal kui too bande märkas nende plaani luhtumist. Käisid mu järele ka mõned paugud, kuid ega igast karjapoisist siis küll täpsuskütti saa. Olin jõudnud juba selle ajaga kurvesse ja kadusin silmist. Maastiku masin sõitis ka järele, kuid mul oli ka hea auto ja ise autojuhtimist lähemalt näinud.

Jõudsin õnnelikult laagrisse.

Laagris oli enam-vähem kõik vaikne. Täitsin veel täiendavalt paagi bensiiniga ja vaatasin valmis ka kaardi päält tee kuidas pääseda kõrvalisi teid kaudu Rakverre. Masina numbrid võtsin maha juba Pääskülas, sest siis on raskem teha vahet minu ja venelaste vahel, kes peaaegu kõik sõidavad ilma numbrita.

Nüüd muidugi too kaabakate bande tahtis rünnata ka laagrit. Tulid paari veomasinaga kuni Suure Männiku ladudeni. Kuid lõivad siis vist vedelaks ja tõmbusid tagasi. Laagris oli meil ka nii tehtud, et kui ühest otsast tulevad siis meie teisest läheme sest Ülemjuhataja käskkirjaga oli vastu hakkamine keelatud. Suurim lööming tuli ainult Sidepataljonis, mis asus too kord Raua algkoolis, ja tolle tööliste bande vahel ja pärast veel tööliste ja venelaste endi vahel.

Umbes kella 12 paiku siis Tammeväli kõlistas Nõmme jaamast, et sõidaksin temale sinna järele. Sõitsin siis sinna, võtsin "vana" pääle ja sõitsin Pääsküla sillani, et näha kas see on vaba. Sääal ka enam valvet ei olnud. Sõitsin tagasi Pääskülla, võtsin nüüd "vana" pääle ja sõitsin pimedas ilma tuledeta üle Saku laagrisse.

Nüüd kuulsime, et on moodustatud ka uus valitsus ja sõjaministriks on saanud kindral Rotberg⁶.

22. juuni

Kõik oli juba enam-vähem normaalne, sain ka linnaloo ja sõitsin Rakverre, et elada jälle paar päeva inimesena. Need päevad, mis olin Rakvere olid päris toredad. Veetsin need päevad seltskonnas ja juba olid möödas need paar püha ja jälle tuli minna tagasi. Olin siis ligi 12 tundi hilinenud, sest luba mul nii pikk ei olnud. Tehti kisa küll ja juureldi kus ma olen olnud kuid pähe siiski selle eest ei saanud.

Siinkohal sissekanded lõppevad...

⁶ Kindralmajor Tõnis Rotberg (1882–1953) määrati 21.06.1940 J. Varesse valitsuse sõjaministriks. Teenis hiljem 22. territoriaalkorpuse varustusülemana. Langes haavatuna 1941 Porhovi lähistel sakslaste kätte vangi. Vabastati sõjavangist 1942. Arreteeriti NKVD poolt 1944. aasta sügisel. Suri Taišeti vangilaagris Irkutski oblastis.

L. Lõhmus

ÜHE KÄSKKIRJA JÄLGEDES

Leho Lõhmus

Samal ajal kui mõned naaberriigi poliitikud räägivad Eesti vabatahtlikust ühinemisest NSV Liiduga, kaevavad sealse ajaloolased arhiividest päevavalgele järjest rohkem dokumente, mis tõestavad vastupidist. Olgu selle näiteks järgnev punalaevastiku käskkiri, mis kannab daatumit 29. september 1939 – päev peale vastastikuse abistamise pakti sõlmimist Eesti ja NSVL vahel. Küllap ei usutud isegi, et Eesti nii kergelt järele annab ja valmistuti halvimaks. Valmistuti Eesti okupeerimiseks sõjaga. Kuid... seda dokumenti polnud tarvis käiku lasta – Eesti täitis ausalt oma kohuseid. 18. oktoobril 1939. aastal sisenesid Eesti territooriumile punaarmee väeosad ja meie iseolemise lähenes lõpule. 1940. aasta juunis vaid vormistati see, mis *de facto* oli juba toimunud – Eesti Vabariik okupeeriti.

Punalipulise Balti laevastiku staabi käskkiri nr. 4,
29. september 1939¹

1. Eesti laevastik on baasides. Soome ja Läti ei riku neutraliteeti, jäävad neutraalseteks.
2. (tühik, mis on jäetud rünnaku alguse märkimiseks – L. L.) armee läheb pealetungile ülesandega forsseerida Narva kindlustatud rajoon.
3. Punalipulisele Balti laevastikule: Eesti laevastiku hävitamisega, Tallinna ja Kunda merebaaside purustamisega ning Soome lahe blokeerimisega kindlustada otseselt punaarmee edasitung ning Tallinna kindlustatud piirkonna vallutamine.
4. Punalipulise Balti laevastiku lennuväele: kui algab sõjategevus, siis leida ja hävitada Eesti laevad, pommitada sõjaväge ja kindlustusi Narva piirkonnas ning raudtee ning Soome lahe vahelist ala sügavuseni mitte rohkem kui 30 km vägedest, hävitada lennuväe materiaal-tehniline baas ja purustada lennuvälja rajatised Rakveres ja Kundas, purustada Sonda raudteesõlm, hävitada kaitserajatised Eesti rannikul ja saartel Tallinna piirkonnas ja sellest läänes, takistada tõkete loomist Tallinna kindlustatud piirkonnas päevasel ajal, takistada vaenlase lennuväe rünnakuid laevadele ja takistada lennuväe läbitungi Kingissepa ja Torma suunal ning piki Soome lahte Leningradi suunas. Olla valmis: a) toetama dessanti lahe lõunarannikule, b) andma lööke vaenlase laevadele Soome lahel, c) toetama kaatrite tegevust.
5. Laevadel purustada suurtükitlega Kunda baasi kaitserajatised ja sadamarajatised; 11. laskurdiviisi nõudmisel toetada edasitungivat maaväge

¹ Venemaa sõjalaevastiku keskarhiiv, f. P-82, n. 2, s. 505, l. 35–36. Avaldatud ajakirjas "Floto Master" nr. 6, 2002, lk. 31–32.

L. L õ h m u s

- külgedelt suurtükitlega; kaitsta neid laevu, mis tegutsevad ranniku lähedal, vaenlase allveelaevade rünnakute eest ning takistada tökete loomist Tallinna kindlustatud piirkonnas.
6. Dessandi komandöri sõjategevuse algamisel olla valmis: sooritama dessant kolme merejalaväe pataljoniga Narva-Jõesuus ja Kunda lahes, reservis hoida valmis 42. motolaskurpataljon ja Balti laevastiku õppepataljon.
 7. Hoida valmiduses 17. raudteepatarei positsioonil 200 ja 12. raudteepatarei Ust-Luugas toetamaks tulega 11. laskurdiviisi pealetungi ja dessantide ettevalmistust ja läbiviimist.
 8. Organiseerida pidev miinitõrje Narva lahes ja saarte piirkonnas kuni 60. paralleelini.
 9. 3. allveelaevade grupp: 29. septembri 1939 koidikul võtta sisse positsioonid Balti laevastiku tegevuse katmiseks Soome skäärde poolt. Signaali "Vulkaan" saamisel hävitada kõik Soome lahes liikuvad vaenlase laevad.
 10. 2. allveelaevade grupp: 29. septembri 1939 koidikul jälgida vaenlase tegevust Tallinna, Helsingi ja Paldiski piirkonnas. Signaali "Vulkaan" saamisel takistada tökete loomist Tallinna piirkonnas, hävitada kõik Soome lahte saabuvad vaenlase laevad.
 11. 1. allveelaevade grupp: 29. septembri 1939 koidikul võtta sisse positsioonid Soome ja Riia lahe suudmes ja signaali "Vulkaan" saamisel hävitada kõik vaenlase laevad, mis püüavad siseneda Soome või Riia lahte.
 12. Punalipulise Balti laevastiku eskaadriil: hoida laevad ühetunnilises valmiduses peabaasist väljumiseks.
 13. Laevastiku peakomandopunkt – Kroonlinn, laevastiku staap. Varu- komandopunkt – Oranienbaum.

Punalipulise Balti laevastiku komandör, 2. järgu flagman V. Tributs.
(*allkiri puudub*)

REIN HELME

(21.02.1954 – 31.12.2003)

In memoriam

Rein lahkus liiga vara. Ometi jääb üks lohutus. Samuti enneaegu lahkunud Ülo Uluots, kes kuulus Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi perre nagu Rein Helmegi, tavatses öelda: “Mees peab endast märgi maha jätma.” Ehitajast jääb maja, metsamehest puu... ajaloolasest raamat. Särav mõistus, teravmeelsus, prantsuse keel, hea lauluhääl... Krahv, kapten-professor... Kõik see on võluv elades. Kõik see ununeb ja kaob. Töö jääb. Kui Rein ka midagi muud poleks teinud kui raamatu 1812. a. sündmustest Läänemere kaldail, oleks tal ikkagi igaveseks koht meie sõjaajaloo teaduses. Rein Helmest jäi märk maha – austame kaasvõitleja elutööd.

Kaasvõitlejad

Trükk ja köide: *Ühiselu*

— 160 —